

E-ISSN 2786-622X

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А.С. МАКАРЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
ІСТОРІЇ, ПРАВА ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

КОНСЕНСУС CONSENSUS

ЕЛЕКТРОННИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 3

2024

КОНСЕНСУС

ЕЛЕКТРОННИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Головний редактор:

ВЛАДИЛЕНА СОКИРСЬКА

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

Редакторська колегія:

ЕЛЛА БИСТРИЦЬКА

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ОЛЬГА ГАЙДАЙ

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ВІКТОР ГУДЗЬ

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

ВІКТОР ДОКАШЕНКО

Горлівський інститут іноземних мов державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет»

АНДРІЙ ЖИВ'ЮК

Приватний вищий навчальний заклад «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука»

МАЛГОЖАТА КАРКОЧА

Лодзинський університет

ТЕТЯНА КУЗНЕЦЬ

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ОЛЕНА КРУПЕНЯ

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ЕМЗАР МАКАРАДЗЕ

Батумський державний університет

ДМИТРО НЕФЬОДОВ

Миколаївський національний університет імені В.О.Сухомлинського

В'ЯЧЕСЛАВ ОЛЦЬКИЙ

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ЮЛІЯ ПОДРЄЗ

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ОЛЕКСАНДР ПОТИЛЬЧАК

Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова

ТАМАЗ ПУТКАРАДЗЕ

Батумський державний університет

АНЖЕЙ СТРОЙНОВСЬКИЙ

Гуманістично-природничий університет імені Яна Длугоша в Ченстохові

ІРИНА ТИХОНЕНКО

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ВЯЧЕСЛАВ ЦІВАТИЙ

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОЛЕКСАНДР ЧУЧАЛІН

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Видання входить до «Переліку наукових фахових видань України» категорії «Б» (наказ МОНУ №185 від 20.02.2023).

АРХЕОЛОГІЯ

Дослідження Куземинського укріплення Більського городища за допомогою LIDAR 7
КОРОТЯ ОЛЕКСІЙ

Фортеці Лівобережної України як сировинна база для селітроваріння у 18 столітті 18
ОСАДЧИЙ ЄВГЕН

Археологічні дослідження давньоруських поселень 10-13 століть на території Словечансько-Овруцького кряжу 32
ХАДАДОВА МАРИНА

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Родина Курісів: генеологічний аспект 42
КОНДРАТЮК ВАЛЕРІЙ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Східна Європа до і після глобальної економічної кризи 1900-1903 рр. 56
МУСТАФАЄВ ІЛЬКІН ЗУЛЬФУГАР

Повсякденна діяльність членів «Стамбульської платформи» упродовж 1929-35 рр. 69
ВОВЧУК ЛЮДМИЛА

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Історичний дискурс у стратегії та практиці зовнішньої політики України 78
МАКЛЮК ОЛЬГА, ФАТЮХА ЯРОСЛАВА

Еволюція форм і методів ведення військових та збройних конфліктів у 20-21 століттях 92
КРУПЕНЯ ІРИНА, КАРМАЗІН СТАНІСЛАВ

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

Рукопис В.М. Хижнякова «О ревизии волостей в некоторых уездах Черниговской губернии в 1888 году» як джерело з історії земського лібералізму Північної України (1880-х рр.) 103
КОТЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЗАР

Українське селянство 19 ст. у матеріалах повітового суду: мікроісторичний вимір у контексті повсякдення 119
КУЗНЕЦЬ ТЕТЯНА

ARCHAEOLOGY

Study of the Kuzemin Fortification of the Bilsk Settlement Using LIDAR 7
KOROTIA OLEKSIH

Fortresses of Left-Bank Ukraine as a Raw Material Base For Saltpeter Mining
in the 18 Century 18
OSADCHY EVGEN

Archaeological Research of Ancient Rus Settlements 10–13 centuries in the
Territory of the Slovechansk–Ovruch Region 32
KHADADOVA MARYNA

UKRAINIAN HISTORY

The Kuris Family: a Genealogical Aspect 42
KONDRATIUK VALERIY

WORLD'S HISTORY

Eastern Europe Before and After the Global Economic Crisis of 1900–1903 56
MUSTAFAYEV ILKIN ZULFUQAR

The Daily Activities of the Istanbul Platform Members in 1929–35 69
VOVCHUK LIUDMYLA

INTERNATIONAL RELATIONS

The Historical Discourse in the Strategy and Practice of Foreign Policy of Ukraine
MAKLIUK OLHA, FATIUKHA YAROSLAVA 78

Evolution of Forms and Methods of Conducting Military and Armed Conflicts
in the 20th – 21st Centuries 92
KRUPENYA IRYNA, KARMAZIN STANISLAV

SOURCE STUDIES & HISTORIOGRAPHY

Ukrainian Peasantry of the 19th century in the Materials of the County Court:
the Micro-Historical Dimension in the Context of Everyday Life 103
KUZNETS TETIANA

The Manuscript of V.M. Khyzhniakov 'On the Revision of Villages in Certain Uezds of Chernigov Governance in 1888' as a Source From the History of Zemstvo Liberalism in Northern Ukraine (80s of the 19th Century)

119

KOTELNYTSKYI NAZAR

археологія

DOI: 10.31110/consensus/2024-03/007-017

УДК (UDC) 903/904 (477.53) : 902.2/.3 "2024"

STUDY OF THE KUZEMIN FORTIFICATION OF THE BILSK SETTLEMENT USING LIDAR

Oleksii Korotia*

Abstract

The article is devoted to the history of research and interpretation of the Kuzemynske fortification of the Bilsk settlement. This part of the fortifications is located in the northeastern part of the settlement and is the most affected by economic activity. The development of the settlement and uncontrolled clay extraction near the ramparts distorted the surrounding landscape so much that it is sometimes difficult to determine whether the researcher is looking at the remains of quarry dumps or an archaeological site.

Kuzemynske fortification has a long history of research and its existence was not questioned for almost a hundred years, until Poltava archaeologist P. Havrysh, a native of Bilsk village, drew attention to it. He expressed doubts about its existence and published his findings in a professional journal. This gave rise to a discussion about the existence of the Kuzemyn fortification, which continues to this day. One of the problems that complicated the resolution of this scientific discussion was the lack of a clear and understandable topographical plan of the northern part of the Bilsk settlement. This was facilitated by the peculiarity of the site's location on the territory of two regions. The territory of the Poltava region was regularly surveyed by specialists of numerous archaeological expeditions from Kyiv, Kharkiv, and Poltava, while the part of the territory of the Sumy region remained unexplored for a long time.

In order to solve the problem of the presence of this defensive structure, in 2007 the staff of the Bilsk Conservation Area conducted explorations in the north-eastern, Sumy, part of the Bilsk settlement. As a result, they discovered a fragment of a rampart and a ditch, the direction of which generally coincided with the drawings made by previous researchers, but there were no archaeological finds that would allow for reliable dating of these defences. In 2014, a joint expedition of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine (headed by D. Hrechko) and the Bilsk Reserve, with the participation of students from Sumy Pedagogical University, carried out a full section of the rampart and ditch. However, this result again did not satisfy P. Havrysh, who criticised the research methodology and interpretation of the results.

---

* Master of History, Deputy Director of Scientific Excursion Activities Historical and Cultural Reserve "Bilsk", Postgraduate Student of the Institute of History, Law and International Relations Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: korotia.oleksii@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2919-8375>

To finally solve the problem, the essence of which lies in the subjective perception of a topographically complex area, it is necessary to use methods and equipment that will allow solving a set of tasks: to fix the passage of the line of the Kuzemin fortification in relation to the Great Wall of the Bilsk settlement, as well as its connection with the surrounding relief. These issues can be solved by using LIDAR surveying.

Keywords: Kuzemynske fortification, Bilsk settlement, Scythian period, LIDAR survey, non-invasive research methods in archaeology

ДОСЛІДЖЕННЯ КУЗЕМИНСЬКОГО УКРІПЛЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА ЗА ДОПОМОГОЮ LIDAR

Олексії Коротя*

Анотація

Стаття присвячена історії дослідження та інтерпретації Куземинського укріплення Більського городища. Ця частина укріплень розташована у північно-східній частині городища і найбільш постраждала від господарської діяльності. Розвиток населеного пункту та безконтрольний видобуток глини поблизу валів так спотворив навколишній ландшафт, що інколи важко визначити, що бачить перед собою дослідник – рештки відвалів кар'єру чи все ж таки археологічний об'єкт.

Куземинське укріплення має довгу історію дослідження і його існування майже сто років не піддавалося сумніву, аж поки на нього не звернув увагу полтавський археолог, уродженець села Більськ П. Гавриш. Він висловив сумніви у його існуванні і виступив з цими висновками на сторінках фахового видання. Це дало поштовх для початку дискусії щодо існування Куземинського укріплення, яке триває і до сьогодні. Однією з проблем, яка ускладнювала вирішення цієї наукової дискусії, була відсутність чіткого та зрозумілого топографічного плану північної частини Більського городища. Цьому сприяла особливість розташування пам'ятки на території двох областей. Територія Полтавської області регулярно обстежувалася фахівцями численних археологічних експедицій з Києва, Харкова, Полтави, а частина, що перебувала на території Сумської залишалася довгий час необстеженою.

Для вирішення проблеми наявності цієї оборонної споруди у 2007 р. колективом заповідника «Більськ» були здійснені розвідки у північно-східній, сумській, частині Більського городища. В результаті було виявлено фрагмент валу та рову, напрям яких в цілому співпадав з кресленнями, зробленими попередніми дослідниками, але були відсутні археологічні знахідки, які б дозволили надійно датувати ці оборонні споруди. 2014 р. спільною експедицією Інституту археології НАН України (керівник Д. Гречко) та заповідника «Більськ» і за участі студентів Сумського педагогічного університету було здійснено повний розріз валу та рову. Проте цей результат знов не задовольнив П. Гавриша, який виступив з нищівною критикою методики досліджень та інтерпретації отриманих результатів.

---

* магістр історії, заступник директора з науково-екскурсійної діяльності Історико-культурного заповідника «Більськ», аспірант НН Інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: korotia.oleksii@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2919-8375>

Для остаточного вирішення проблеми, сутність якої полягає в суб'єктивному сприйнятті складної в топографічному відношенні місцевості, необхідно застосувати методи та обладнання, що дозволять вирішити комплекс завдань: зафіксувати проходження лінії Куземинського укріплення відносно Великого валу Більського городища, а також його зв'язок із навколишнім рельєфом. Ці питання можуть бути вирішеними завдяки застосування зйомки за допомогою LIDAR.

Ключові слова: Куземинське укріплення, Більське городище, скіфський час, LIDAR-зйомка, неінвазійні методи дослідження в археології

Цитування: Коротя, О. (2024). Дослідження Куземинського укріплення Більського городища за допомогою LIDAR. *Консенсус*, 3, 7–17.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/110>

Постановка проблеми. Більське городище є складною системою оборонних споруд, яка складається з двох замкнених ліній оборони та протяжного валу, який об'єднує їх в один комплекс. В середині укріплень є додатковий вал та рів, які ділять їх на дві нерівні частини. Пам'ятка займає ділянку вододілу річок Ворскла та Псел, а його територією проходять долини численних струмків і мокрих балок. До того ж східна частина городища вкрита багаторічним лісом, що ускладнює картографування та звужує горизонт загального сприйняття городища. Крім значних оборонних споруд, Більське городище має ще кілька невеликих фрагментів укріплень, які свого часу були з'єднані з Великим валом. Вони знаходяться у південній та північно-східній частинах городища. Південний вал представлений незначним виступом, який добре зберігся та не викликає у археологів питань щодо його належності до укріплень, зведених скіфським населенням.

Натомість північно-східний має більшу протяжність і знаходиться на території, яка має складний рельєф та антропогенний ландшафт. Поєднання цих двох чинників спричинило появу наукової дискусії, сутність якої полягала спочатку у сумнівах щодо наявності укріплень у згаданій частині Більського городища, а з часом критиці піддалися вже результати, отримані в ході археологічних досліджень.

Найбільш проблемними моментами у дискусії є «відірваність» валу та рову від загальної системи укріплень Більського городища та незначна кількість датуючих матеріалів. Компенсувати це можна створивши цифрову модель пам'ятки та навколишньої місцевості для максимально об'єктивного аналізу даних обох сторін у науковій дискусії. Автором було здійснено роботи зі зйомки та наступної цифрової обробки отриманих матеріалів. В результаті отримано просторову модель Куземинського укріплення у тому вигляді, як воно збереглося до сьогодні.

Аналіз останніх досліджень і джерельна база. В історії вивчення даного питання можна виділити кілька етапів. Перші масштабні археологічні дослідження Більського городища розпочалися на початку ХХ ст., коли у 1906 р. В. Городцов здійснив розкопки на території Західного укріплення і, разом з тим, було укладено

перший топографічний план Більського городища¹. За основу було взято фрагмент військової топографічної карти Російської імперії другої половини XIX ст. (Ряд XXIII, арк. 13). Але були здійснені і рекогносцировка на місцевості та ретельна фіксація оборонних споруд, особливо в тій частині, яка знаходилася у північно-східній частині, вкритій густим лісом. На цьому плані вперше зафіксовано оборонні споруди, які за місцем розташування отримали назву Куземинське укріплення. Вони склалися з двох напівкруглих ліній у східній частині був прохід². Така карта була актуальним археологічним джерелом упродовж усієї першої половини XX ст.

У 1958 р. Б. Шрамко розпочав стаціонарні дослідження Більського городища. Одним із завдань роботи експедиції було оновлення плану пам'ятки. Ці роботи виконувалися за допомогою геодезичних інструментів, але така зйомка здійснювалася лише в межах Східного і Західного укріплень, а також окремих складових комплексу Більського городища. Куземинське укріплення, яке знаходилося на відстані від табору експедиції було оглянуте побіжно, при цьому знято окомірний план, де зафіксовані рештки валу і рову, а також існуючий на той час цегельний завод³. Загальний план Більського городища зі всіма його складовими було опубліковано Б. Шрамком в узагальнюючій монографії⁴.

2003 р. в журналі «Археологія» світ побачила стаття П. Гавриша в якій автор висловив сумнів в існуванні Куземинського укріплення. Така заява повинна була підтверджуватися ретельним картографуванням території, яка стала об'єктом дискусії, але на диво дослідник обмежився лише побіжним описом місцевості та висновком в якому безапеляційно заявив про відсутність матеріальних доказів та фактів щодо його існування⁵.

Така заява не могла залишитися без відповіді. Б. Шрамко у відповідь на висловлені зауваження використовував лише наявні дані попередніх досліджень⁶.

Для з'ясування наявності або відсутності Куземинського укріплення колективом ІКЗ «Більськ» взимку 2007 р. здійснено суцільне обстеження місцевості та було виявлено ділянку валу та рову на схилі правого берега р. Ворскла. У місці, де вал було зруйновано, його стінку зачищено та виявлено об'єкт ранньомодерної доби. Крім того, було знято топографічний план та визначено координати виявленого фрагмента оборонних споруд. Однак матеріалів раннього залізного віку виявлено не було⁷.

¹ Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. *Труды XIV Археологического съезда*. Москва: изд. МАО, 1911. Т. 3. С. 93-161.

² Ibid. С. 2. Рис. 97.

³ Шрамко Б.А., Шрамко І.Б., Задніков С.А. Західне укріплення: зольник № 11 (1958 р.). *Археологічний комплекс «Більське городище»*. Вип. 1. Харків-Котельва: Майдан, 2018. С. 23, рис. 6.

⁴ Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). К.: Наукова думка, 1987. С. 31, рис. 8.

⁵ Гавриш П.Я. Куземинське укріплення в Більському городищі. *Археологія*. 2003. № 4. С. 116-123.

⁶ Шрамко Б.А. На захист Городцова (з приводу публікації П.Я. Гавриша). *Археологія*. 2006. № 3. С. 84-86.

⁷ Скорий С.А., Супруненко О.Б., Приймак В.В., Коротя О.В. До питання про наявність Куземинського укріплення Більського городища. *Археологія*. 2008. № 3. С. 102-105.

З метою детального вивчення та датування цієї ділянки оборонних споруд влітку 2014 р. спільною експедицією ІА НАН України та ІКЗ «Більськ» під загальним керівництвом Д. Гречка було здійснено повний розріз валу та рову, а також шурфування території поблизу укріплень. За даними розкопок було отримано інформацію щодо устрою та планування оборонних споруд, але керамічний матеріал в заповненні рову був представлений кількома фрагментами ліпних стінок скіфської кераміки. Більш виразними були результати дослідження об'єкта козацької доби. У результаті було розчищено піч з кахлями початку 18 ст. Шурфуванням встановлено відсутність культурного шару та артефактів доби раннього заліза в межах проходження Куземинського укріплення. Одним з результатів було з'ясування того, що «південний вал», який зображений на планах В. Городцова та Б. Шрамка ніколи не існував⁸. Під час розкопок експедицію відвідували провідні фахівці відділу раннього залізного віку ІА НАН України – С. Скорий, С. Бессонова, С. Махортих та ін. Всі вони мали змогу ознайомитися з результатами та на власні очі побачити розріз валу та рову. Жодних зауважень або заперечень з їх боку не було. У 2016 р. ділянка Великого валу та Куземинські укріплення були зняті за допомогою електронного тахеометра. Здавалося б питання з наявністю цієї частини Більського городища вирішено.

Однак П. Гавриш, ознайомившись з науковими публікаціями, в яких було викладено описи та стратиграфію розрізу оборонних споруд, не лише не переконався в їх існуванні, а й припустив, що археологи спеціально приховують від нього «таємниці Куземинського укріплення». Цій темі він присвятив цілий розділ свого монографічного дослідження⁹, де автор він порівнює описи попередніх дослідників та шукає протиріччя та неточності, а саме Куземинське укріплення назвав «міфічним». Завдяки знятому топографічному плану було з'ясовано, де саме проходили вал та рів Куземинського укріплення і заперечувати їх існування вже не було сенсу. Тут уже сумніву було піддано результати розкопок та кваліфікацію дослідників. Виявлені ж оборонні споруди дослідник інтерпретує як рештки дороги XIX ст. та водозбірну канавку, яка проходила повз базу відпочинку.

Таким чином, на сьогодні ми маємо археологічний об'єкт, який дослідниками визначається по різному в залежності від наукових уподобань. Враховуючи попередній досвід роботи заповідника на таких пам'ятках, як Глинський археологічний комплекс, що також вкриті густою рослинністю, для дослідження даного об'єкта та отримання сучасної і об'єктивної моделі місцевості використано LIDAR-зйомку¹⁰.

⁸ Гречко Д.С. Результати археологічних досліджень Куземинського укріплення. *Археологічні дослідження Більського городища-2014: Збірник наукових праць*. Київ-Котельва, 2014. С. 35-46.

⁹ Гавриш П.Я. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи: історико-археологічне дослідження. Полтава: АСМІ, 2016. С. 89-121.

¹⁰ Воронін П.О., Коротя О.В. Практичне застосування лідарного сканування за допомогою БПЛА на прикладі історико-культурного заповідника «Більськ». *Археологічні дослідження Більського городища-2020: Збірник наукових праць*. Київ-Котельва, 2021. С. 154-161.

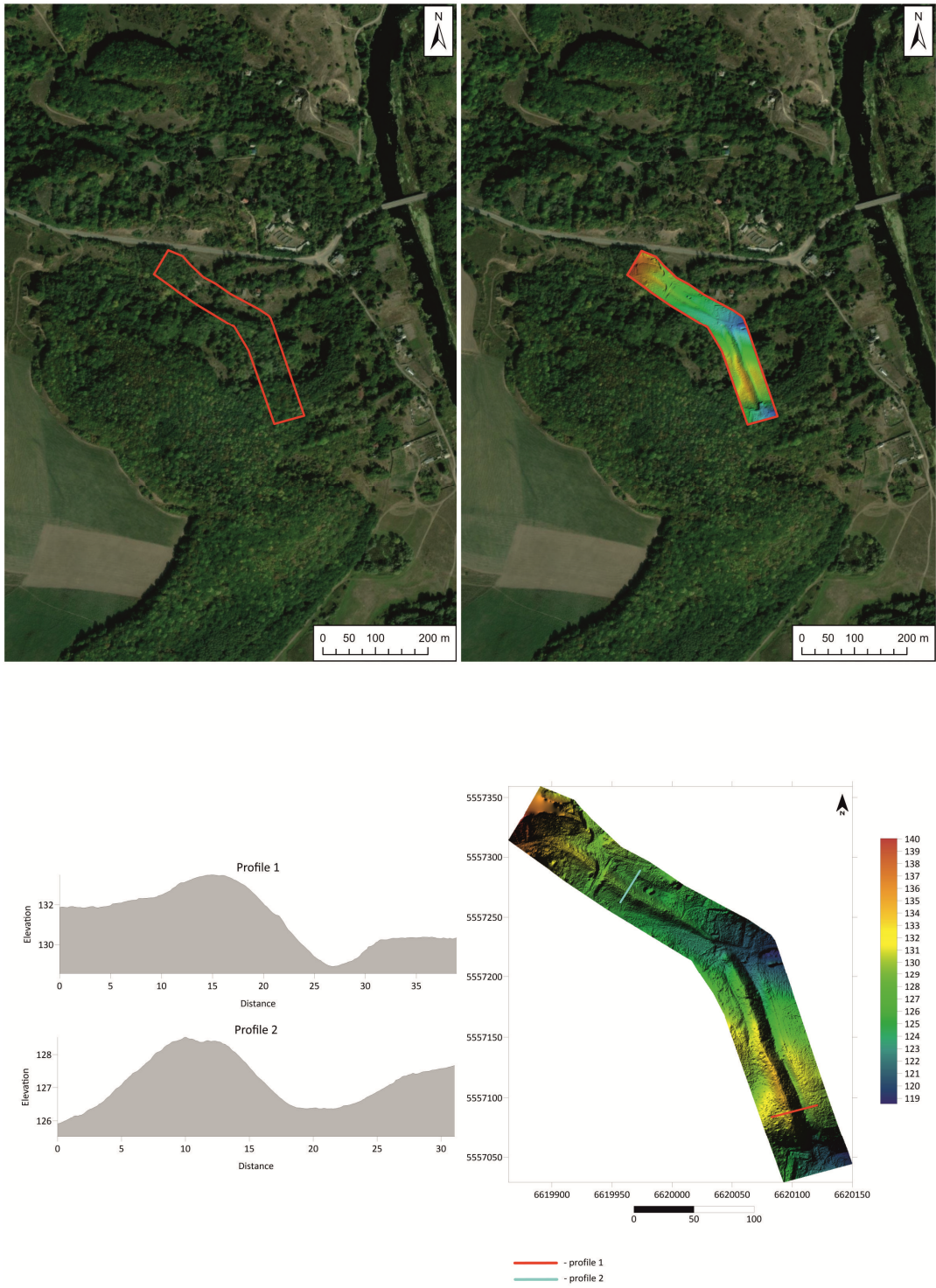

Рис. 1. Цифрова модель рельєфу та профілі Куземинського укріплення Більського городища

Для даного дослідження було використано лідарне обладнання – ручний сканер Stonex X120GO. Ця модель сканера дозволяє отримувати в подальшій обробці точність хмари точок до 2,5 см. Для контролю точності зйомки на кожному об'єкті були закладені контрольні точки (GCP) і зняті координати за допомогою GNSS приймача Leica GS07 в RTK режимі. Усі роботи з лазерного сканування та зйомки контрольних точок виконувалися в системі координат UCS 2000 (EPSG : 5564). Загальна площа дослідженого об'єкта становить 2,3 гектари.

Отриману хмару точок за результатом лазерного сканування було класифіковано та виділено клас поверхні землі, на основі якого побудовано цифрову модель рельєфу пам'ятки (рис. 1). Камеральна обробка та аналіз проводилась з використанням комплексу програмного забезпечення Cube-3d, Surfer та ArcGIS Pro.

Метою дослідження є створення такої моделі Куземинського укріплення, щоб можна було об'єктивно оцінити та визначити його характеристики, зв'язок з навколишнім рельєфом та загальною системою укріплень Більського городища.

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб вирішити питання щодо дискусії про наявність чи відсутність Куземинського укріплення спочатку треба детально розібрати історію її виникнення. Однією з проблем, яка вплинула на картографування валів поблизу с. Куземин, є складний рельєф. Першим, хто розпочав роботи зі створення загальної карти городища, був археолог В. Городцов. За його звітом про роботи за 1906 р. ми можемо побачити, як саме здійснювалася фіксація. Опис цієї частини укріплень досить стислий і переважна частина опису стосується північної частини Куземинського укріплення і зауваженням, що вали з'єднуються з Великим валом¹¹.

Наступною була експедиція Харківського університету під керівництвом Б. Шрамка, яка розпочала картографування Більського городища 1958 р. Маршрут археологів чітко описаний у щоденнику керівника експедиції – вони вийшли до села Куземин, зафіксували руйнацію ділянки Великого валу, а потім оглянули північну частину Куземинського укріплення. Вал і рів зняли за допомогою бусолі. Натомість південна частина укріплення описана побіжно і виходячи із записів не знімалася. Було лише констатовано, що біля Великого валу південна ділянка бере свій початок, а потім його проходження губиться в чагарниках¹². З цього видно, що південна ділянка була тільки оглянута з вершини Великого валу, а обмірів не проводилося. Під час розвідок було знято план-чернетка, яка збереглася у польовому щоденнику Б. Шрамка. На ньому зображено дві ділянки валів, які мають розрив¹³. Згодом цей план у дещо зміненому вигляді було опубліковано в узагальнюючій монографії. На ньому вже відсутня будівля заводу, а частина південного валу позначена штрихуванням¹⁴.

¹¹ Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. *Труды XIV Археологического съезда*. М.: изд. МАО, 1911. Т. 3. С. 27.

¹² Шрамко Б.А., Шрамко І.Б., Задніков С.А. Західне укріплення: зольник № 11 (1958 р.)... С. 28.

¹³ Ibid. С. 23. Рис. 6.

¹⁴ Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)... С. 31, рис. 8.

Наступний етап картографування припадає на 2007 р., і відбувався вже в рамках наукової дискусії, а тому велика увага приділялася зйомці нового плану. Під час його зйомки було обстежено всю територію, яка раніше була відображена на планах та кресленнях Куземинського укріплення. Зафіксовані руйнування у північній частині, де знаходився вал і рів. У південній частині вал не мав рову, а його висота становила 0,7-1 м і місцями не простежувалася¹⁵. Згодом під час шурфування південної частини Куземинського укріплення було з'ясовано, що її ніколи не існувало, а за вал приймалася вершина довгого вузького мису, який перерізався Великим валом.

Саме пошук південної частини Куземинського укріплення восени 2000 р. наштовхнув дослідника П. Гавриша на сумніви в існування цієї частини Більського городища. Він не зміг знайти південної ділянки валу, якої ніколи не існувало, а от з пошуками північної виникли труднощі через антропогенний ландшафт. У результаті дослідником було наведено кілька фактів, які, на його думку, викликали сумніви в його реальності¹⁶.

Надалі дискусія тривала вже не в межах пошуку пам'ятки, а інтерпретації отриманих матеріалів. Об'єктом обговорення стали дві ділянки валу та рову, які знаходяться у північно-східному куті Більського городища, на схилі правого берега річки Ворскла. Археологом Д. Гречком були опубліковані результати розкопок валу та рову, які були досить інформативними з точки зору стратиграфії, але містили вкрай мало датуючих матеріалів. Утім, треба зважати на кілька деталей, які, на нашу думку, є важливими у вирішенні дискусійного питання. По-перше – це наявність золи та попелу (рештки багаття) під насипом валу¹⁷. Цей факт входить у протиріччя з твердженням П. Гавриша про природне походження валу (продовгуватий пагорб)¹⁸. Щодо версії про водостічну канавку, прокладену вдовж дороги, то цьому протирічить глибина рову – 6,36 м.

Інтерпретуючи видимі вал та рів, П. Гавриш співвідносить їх з сільською дорогою, яка за повідомленнями старожилів, вела з села до переправи через Ворсклу. Рештки такої дороги дійсно мають вигляд валу та рову і зафіксовані, щонайменше на одній пам'ятці археології – городищі поблизу с. Кошари¹⁹. Однак вони мають більш скромні розміри, хоча і розташовувалися на дорозі, що з'єднувала Ромни з Конотопом.

У результаті виникла патова ситуація, коли обидві сторони дискусії оперують одними й тими ж даними, а от висновки щодо їх інтерпретації діаметрально протилежні. Для того, щоб наблизити ситуацію до вирішення автором було здійснено зйомку території, де було зафіксовано проходження валу та рову

¹⁵ Скорий С.А., Супруненко О.Б., Приймак В.В., Коротя О.В. До питання... С. 105.

¹⁶ Гавриш П.Я. Куземинське укріплення в Більському городищі... С. 121-122.

¹⁷ Гречко Д.С. Результати археологічних досліджень Куземинського укріплення... С. 41, рис. 5: 4.

¹⁸ Гавриш П.Я. Більське городище (місто Гелон)... С. 107.

¹⁹ Осадчий Є.М. Шляхи Путивльського повіту XVI-XVII століть. Харків: Експрес-книга, 2024. С. 238.

Куземинського укріплення. Роботи проводилися за допомогою ручного LIDAR сканера, який в змозі зафіксувати та створити об'єктивну модель місцевості. У результаті камеральної обробки отриманих даних було створено просторову модель, яка містить зображення рельєфу місцевості, штучних земляних споруд, але без рослинності. Таким чином, ми отримали зображення двох ділянок валу та рову, що знаходяться на схилі правого корінного берега Ворскли у південній частині села Куземин, поблизу старої бази відпочинку. Відображення валу і рову по відношенню до навколишнього рельєфу дає можливість прослідкувати його проходження та з'ясувати природне або штучне походження.

На сьогодні є можливість проаналізувати основні тези та твердження обох сторін дискусії. Теза прибічників археологічного походження трактує вал та рів як частину загальної системи оборони Більського городища. Це передбачає пошук аналогій серед старожитностей синхронних Куземинському укріпленню у ареалі проживання скіфського населення. Такі аналогії широко відомі на городищах у басейні Ворскли та Псла. Для прикладу можна навести плани укріплень, які знаходяться північніше Більського городища, поблизу сіл Кам'янка та Сосонка. Вони мають систему оборонних споруд, яка складається з основного двору та кількох серпоподібних валів, що проходять схилами та стрілками мисів²⁰. Щодо можливості проходження валу по гребеню мису вниз до його підніжжя, то ми також маємо аналогію серед синхронних городищ, а саме на городищі Басівка (ур. Аршавське)²¹ (с. 168, рис. 1).

Така ж ситуація відображена на 3D моделі Куземинського укріплення, яке відокремлювалося від Великого валу (зараз ця ділянка спотворена кар'єром цегельного заводу), потім проходило південним схилом мокрої балки і завершувалося біля її крутого схилу. В цьому випадку ми маємо справу з логічним та завершеним оборонним об'єктом.

Тепер розглянемо другу сторону наукової дискусії, а саме природне походження окремих складових та варіант з дорогою. Щодо природного походження валу Куземинського укріплення, то наявність решток багаття під центром насипу не дає змоги інтерпретувати вал як природний продовгуватий пагорб. Рів також має стратиграфію типову для оборонних споруд. У разі, якщо б його промила вода, то він би розширювався донизу і мав характерне заповнення з гумусованого ґрунту. Навпаки, стінки рову рівні, а профіль нагадує латинську букву V. До того ж ми бачимо, що лінія оборони розділена і південна частина після розриву прокладена наверх, що унеможливило її природне походження. Найпівденніша точка Куземинського укріплення завершується біля схилу глибокої мокрої балки, яка впадає в заплаву Ворскли. Вал обривається не одразу, а ніби загинається на її схилі. Таким чином, ми

²⁰ Моруженко А.А. Раскопки городищ у сёл Каменка и Сосенка. *Археологические открытия 1968 г.* М., 1969. С. 275.

²¹ Осадчий Є.М., Коротя О.В. Етапи картографування Басівського городища. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я–2022: збірник наукових праць*. Харків-Полтава: ТОВ «Майдан», 2023. С. 173, 177.

бачимо те, що вал не був зруйнований балкою у давнину, а був логічно завершений саме на її краю.

Тепер щодо дороги, про яку повідомляв, зі слів старожилів, П. Гавриш. Якщо ми уважно подивимося на південну частину валу та рову, які різко обриваються у досить глибоку балку, то побачимо, що рух як пішки так і возом далі неможливий через значну крутизну схилу та глибину балки.

Тепер розглянемо твердження про те, що виїмку та насип могла утворити дорога. Ця дорога дійсно існувала в ранньомодерний час. Упродовж другої половини 17-18 ст. основна частина містечка Куземин займала мис, утворений двома балками та ділянкою Великого валу Більського городища. На Ворсклі знаходилася переправа, а потім міст через річку, які згадуються в документах того часу. Ця дорога проходила через вал та рів Більського городища (де є характерний розрив та засипаний рів), потім спускалася вниз паралельно валу Куземинського укріплення, а в місці де останній повертав на південь, дорога його перерізала, що відображене на просторовій моделі. Таким чином, вал та рів не були результатом функціонування дороги, а пересікалися з нею під майже прямим кутом. Далі стародавній узвіз прямував до мосту через річку. Більш детальний опис цієї дороги та навколишній ландшафт буде надано науковому загалу після завершення LIDAR-зйомки всього Більського городища.

Висновки. Застосування цифрової зйомки місцевості в районі проходження Куземинського укріплення дало нам змогу отримати об'єктивну картину щодо зовнішніх параметрів оборонних споруд, їх проходження схилом берегового плато річки Ворскла та виявити вцілілі та пошкоджені ділянки.

Отримані результати було використано для оцінки тверджень обох сторін у науковій дискусії щодо наявності/відсутності Куземинського укріплення та визначити його штучне походження. Також було з'ясовано проходження дороги поблизу укріплень, але вона ніяким чином не могла бути причиною їх появи.

Застосування LIDAR-зйомки дає змогу вченим отримати об'єктивну модель місцевості з найдрібнішими деталями, які інколи неможливо побачити, перебуваючи безпосередньо на місці.

REFERENCES

- Havrysh, P.Ya. (2003). Kuzemynske ukriplennia v Bilskomu horodyshchi [Kuzemin Fortification in Bilsky Gorodishche]. *Arkheolohiia*, 4, 116-123 [in Ukrainian].
- Havrysh, P.Ya. (2016). *Bilske horodyshche (misto Helon): realii i mify: istoryko-arkheolohichne doslidzhennia [Bilske Gorodishche (Helon city)]*. Poltava: ASMI [in Ukrainian].
- Horodtsov, V.A. (1911). Dnevnik arkheolohicheskikh issledovaniy v Zenkovskom uезде Poltavskoi gubernii v 1906 h. [Diary of archeological research in the Zenkiv district of the Poltava province in 1906]. *Trudy XIV Arkheolohycheskoho siezda*, 3, 93-161 [in Russian].
- Hrechko, D.S. (2014). Rezultaty arkheolohichnykh doslidzen Kuzemynskoho ukriplennia. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha-2014: Zbirnyk naukovykh prats [Results of archaeological research of the Kuzemin fortification]*. Kyiv-Kotelva, 35-46 [in Ukrainian].

- Moruzhenko, A.A. (1969). Raskopki horodishch u siol Kamenka i Sosenka. *Arkheolohicheskie otkrytiya 1968 h. [Excavations of ancient settlements near the villages of Kamenka and Sosenka]*. Moskva [in Russian].
- Osadchyi, Ye.M. (2024). *Shliakhy Putyvl'skoho povitu 16-17 stolit [Paths of the Putiel County in the 16th-17th centuries]*. Kharkiv: Ekspres-knyha [in Ukrainian].
- Osadchyi, Ye.M. & Korotia, O.V. (2023). Etapy kartohrafuvannia Basivskoho horodyshcha [Stages of mapping the Basiv settlement]. *Starozhytnosti Livoberezhnogo Podniprov'ia-2022: zbirnyk naukovykh prats*. Kharkiv-Poltava: TOV «Maidan», 166-175 [in Ukrainian].
- Skoryi, S.A., Suprunenko, O.B., Pryimak, V.V. & Korotia, O.V. (2008). Do pytannia pro naiavnist Kuzemynskoho ukriplennia Bil'skoho horodyshcha [To the question of the presence of the Kuzeminsky fortification of the Bil'sky hillfort]. *Arkheolohiia*, 3, 102-105 [in Ukrainian].
- Shramko, B.A. (2006). Na zakhyst Horodtsova (z pryvodu publikatsii P. Ya. Havrysha) [In defense of Gorodtsov (about the publication of P.Ya. Havrysh)]. *Arkheolohiia*, 3, 84-86 [in Ukrainian].
- Shramko, B.A., Shramko, I.B. & Zadnikov, S.A. (2018). *Zakhidne ukriplennia: zolnyk № 11 (1958 r.) [Western fortification: ashtray No. 11 (1958)]*. Arkheolohichniy kompleks «Bil'ske horodyshche. Vyp. 1. Kharkiv-Kotelva: Maidan [in Ukrainian].
- Voronin, P.O. & Korotia, O.V. (2020). Praktychne zastosuvannia lidarnoho skanuvannia za dopomohoiu BPLA na prykladi istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Bil'sk» [Practical application of lidar scanning using a UAV on the example of the historical and cultural reserve 'Bil'sk']. *Arkheolohichni doslidzhennia Bil'skoho horodyshcha-2020: Zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv-Kotelva, 154-161 [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2024-03/018-031

УДК (UDC) 902.2

**FORTRESSES OF LEFT-BANK UKRAINE
AS A RAW MATERIAL BASE FOR SALTPETER MINING IN THE 18 CENTURY**

Evgen Osadchy***Abstract**

The article is devoted to the study of the history of saltpeter mining on the territory of the Left Bank of Ukraine and the fate of the earth defense structures of the Cossack fortresses in this process. Nitrate production in the territory of the Left Bank of Ukraine was a fairly widespread industry. The development of artillery and firearms in early modern armies was one of the reasons for the increase in saltpeter production. In the 17th century, mounds of barrows and ramparts of ancient fortifications were used for its extraction, where saltpeter was naturally concentrated. But this method depended on the coincidence of many factors. From the second half of the 17th century on the territory of the Hetman Oblast and the Slobozhan Oblast, the on-board method of saltpeter mining is increasingly spreading. The appearance of saltpeter plants, which worked with artificial edges, greatly simplified the process of saltpeter production, but also required finding places for their location. At this time, saltpeter workers paid attention to the abandoned fortresses built in the 17th century, which had a convenient location and soil reserves for the construction of artificial banks.

During the 18th century, the role of fortresses in the defense of Left Bank Ukraine is gradually changing. At the beginning of the century, they were an important component of defense, but over time their influence gradually decreases. Some of them are falling into disrepair, and the rest are turning into rural settlements. The territory of the abandoned fortresses was a convenient location for saltpeter workshops, and the defensive structures served as a raw material base for saltpeter mining. If in the first half of the 18th century the hetman's administration followed the preservation of fortresses, then in the second half of the century this process became widespread even without the restoration of the ramparts. The final destruction of defensive structures by saltpeter's took place at the end of the century and was connected with the re-planning of cities.

Keywords: saltpeter production, defensive structures, Cossack fortress, Left Bank of Ukraine, 18 century

---

* Candidate of Historical Sciences, Researcher at the Institute of Applied Physics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Senior Lecturer at the Department of History of Ukraine Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: osadchij.75@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9143-110X>

ФОРТЕЦІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЯК СИРОВИННА БАЗА ДЛЯ СЕЛІТРОВАРІННЯ У 18 СТОЛІТТІ

Євген Осадчий*

Анотація

Стаття присвячена дослідженню історії видобутку селітри на території Лівобережної України та долі земляних оборонних споруд козацьких фортець у цьому процесі. Селітряне виробництво на території Лівобережної України було досить поширеним промислом. Розвиток артилерії та вогнепальної зброї в арміях ранньомодерного часу були однією з причин збільшення виробництва селітри. У 17 столітті для її видобутку використовувалися насипи курганів та вали стародавніх городищ, де селітра концентрувалася природним шляхом. Але такий спосіб залежав від збігу багатьох чинників. З другої половини 17 століття на території Гетьманщини та Слобожанщини все більше поширюється буртовий спосіб видобутку селітри. Поява селітряних заводів, які працювали зі штучними буртами, значно спростила процес виробництва селітри, але і потребувала пошуку місць для їх розташування. В цей час селітровари звернули увагу на покинуті фортеці, збудовані у 17 столітті, які мали зручне розташування та запаси ґрунту для улаштування штучних буртів.

Упродовж 18 століття роль фортець в обороні Лівобережної України поступово змінюється. На початку століття вони були важливою складовою оборони, але з часом їх вплив поступово зменшується. Частина з них занепадають, а решта перетворюються на сільські населені пункти. Територія покинутих фортець була зручним місцем розташування селітроварних майстерень, а оборонні споруди слугували сировинною базою для видобутку селітри. Якщо у першій половині 18 століття гетьманська адміністрація слідкувала за збереженням фортець, то у другій половині століття цей процес набув значного поширення вже без відновлення валів. Остаточне руйнування оборонних споруд селітроварами відбулося наприкінці століття і було пов'язане з переплануванням міст.

Ключові слова: селітроваріння, оборонні споруди, козацька фортеця, Лівобережна Україна, 18 століття

Цитування: Осадчий, Є. (2024). Фортеці Лівобережної України як сировинна база для селітроваріння у 18 столітті. *Консенсус*, 3, 18-31.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/120>

---

* кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту прикладної фізики НАН України, старший викладач кафедри історії України ННІ історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: osadchij.75@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9143-110X>

Постановка проблеми. Видобуток селітри на території Лівобережної України розпочався ще на початку 17 ст. Сировинною базою для українських промисловиків були насипи курганів раннього залізного віку, що склалися з дерну. Майстерні, які розташовувалися поблизу кургану, використовували ґрунт з центральної частини насипу та заповнення поховальної камери. Згодом до виробництва селітри були залучені городища раннього залізного віку та давньоруського часу, де у якості об'єкта для виварювання використовували внутрішню частину валу та культурний шар. Після того, як робота майстерні завершувалася, лишалися земляні насипи дивної форми, які у сучасній археології мають назву майдан¹.

З другої половини 17 ст. на території Дніпровського Лівобережжя, в межах Гетьманщини та Слобожанщини, нараховувалися сотні подібних майстерень, які добували значну кількість селітри. Однак, з часом, землі, на яких розташовувалися кургани та городища заселялися і опинялися у власності козацької старшини та громад населених пунктів. Це значно утруднювало безконтрольний видобуток селітри. За діями ватаг вже слідкували не представники далеких державних адміністрацій, а власники землі, які хотіли мати власний зиск з цього процесу. Проте безкінечні війни з використанням артилерії і ручної вогнепальної зброї вимагали збільшення виробництва селітри і для вирішення цієї проблеми необхідно було запроваджувати нові технологічні прийоми, а державні установи всіляко підтримували збільшення виробництва. Для цього створювалися цілі промислові корпорації, найбільш відомою з яких була Опішнянська селітряна компанія, що об'єднувала кілька десятків промисловиків Лівобережної України².

На початку 18 ст. набуває поширення технологія видобутку селітри зі штучних буртів. Такий спосіб не був прив'язаним до місця розташування курганів або городищ. Майстерню можна було розмістити в будь-якому зручному місці, де були в достатній кількості вода та паливо. Вони мали назву «завод» та могли використовувати штучні земляні бурти, що насичалися органічними сполуками, і в результаті також давали можливість отримання селітри.

Наразі майстри стикнулися з нестачею місця для розташування буртів та відсутністю необхідної кількості ґрунту, придатного для їх утворення в населеному пункті або поряд з ним. Всі доступні землі навколо слобод і містечок вже мали власника та використовувалися у сільськогосподарському виробництві. Тому для розташування подібних заводів обиралися вільні місця. Часто такими «пустирями» були покинуті з різних причин укріплення козацьких фортець.

Аналіз останніх досліджень та джерельна база. Історії технології видобутку селітри з ґрунту, які практикувалися на теренах Лівобережної України у 18 ст., присвячена низка статей В. Шерстюка в яких розглянуто особливості видобутку

¹ Осадчий Є.М., Коротя О.В. Пам'ятки селітроваріння Південної Сіверщини XVII ст. Харків: Майдан, 2018. С. 31-72.

² Шербань А.Л. Історія селітроваріння в Опішному. *Київська старовина*. 2009. № 5-6. С. 20-47.

селітри, і, зокрема, «буртовим» способом на селітряних заводах³. Окремо слід розглядати питання, пов'язані з останніми роками існування оборонних споруд козацьких фортець 17-18 ст. Ці питання досить ґрунтовно проаналізовані в роботі Б. Галя. Дослідник узагальнив історію дослідження та історіографію питань, пов'язаних з вивченням фортець ранньомодерної доби. За описами фортець визначено їх основні характеристики наприкінці 18-19 століть⁴. Згадки про окремі укріплення ранньомодерної доби, що були пошкоджені селітроварями, містяться у спільній роботі автора та О. Короті, присвяченій пам'ятками селітроварного виробництва Південної Сіверщини 17 ст.⁵

Джерельна база даного дослідження складається з писемних та археологічних джерел. У гетьманських універсалах, виписках полкових канцелярій та Генеральної канцелярії в Глухові, є документи, в яких йдеться про видобуток селітри на території українських фортець⁶. Описи міст Лівобережної України, складені наприкінці 18 ст., містять згадки про наявність земляних укріплень в українських містах⁷. У цьому документі зібрано дані про переважну більшість фортець Лівобережної України, які мали укріплення. Доповнює їх програма статистичного опитування «О каждом губернском и поветовом городе», розроблена І. Тимковським у 1804 р. У ній містяться питання щодо устрою міст, повітів та губернії взагалі. Серед решти обов'язкових питань було і таке «переделан ли вал селитряным заводом и когда, и есть ли теперь выделка селитры?»⁸. Ці два джерела складені приблизно в один і той самий час і містять згадки про наявність земляних укріплень у містечках Лівобережної України та роботу селітроварних заводів на їх території.

Археологічні джерела нечисленні і представлені планами городищ, які у 18 ст. зазнали змін внаслідок роботи селітроварів. Кілька планів було знято В. Ляскоронським на початку 20 ст. Вченим зафіксовано значну кількість городищ, серед яких були і укріплення ранньомодерної доби⁹. Згадка про існування селітряного заводу є у матеріалах Статистичного комітету, який наприкінці XIX ст. збирав дані про наявність городищ та курганів на території тодішньої Російської

³ Шерстюк В.В. Характеристика способів видобування селітри на теренах України у XVII-XIX ст. *Археологічні дослідження Більського городища-2019*. Київ-Котельва, 2020. С. 54-56.

⁴ Галь Б.О. Міста-фортеці Лівобережної України на зламі XVIII-XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2011. № 5. С. 19-20, табл. 1а.

⁵ Осадчий Є.М., Коротя О.В. Пам'ятки селітроваріння Південної Сіверщини... С. 103, 107.

⁶ Універсали Павла Полуботка (1722-1723) / Упорядник В. Риневич. К., 2008. С. 98, 283-284, 304-305; Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДАК України). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 2524. Арк. 1-5.

⁷ Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 років. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. К.: Наукова думка, 1997. С. 24-126.

⁸ Статистические сведения о Полтавской губернии сто лет назад. Сообщ. д. член И.Ф. Павловский. *Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии*. Выпуск второй. Полтава. Электрическая типография Г.И. Маркевича, Протопоповская ул., Панский ряд, 1905. С. 61.

⁹ Ляскоронский В. Городища, курганы и длинные (змиевы) валы по течению рр. Псла и Ворсклы. *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе*. М.: типография Г. Лиснера и Б. Собко, 1905. Т. 1. С. 444, 447, 453.

імперії. Частина цих даних, що стосуються Полтавщини були опубліковані М. Макаренком¹⁰.

В останні роки автором було знято топографічні плани на яких зафіксовано пошкодження, притаманні саме для діяльності селітроварів. Це городища Шар-гора в с. Приліпка Полтавської області та Замок у м. Новгород-Сіверський, ур. Замок¹¹.

Метою дослідження є аналіз місця оборонних споруд козацьких фортець у видобутку селітри упродовж 18 ст. та зміни відношення до них з боку урядових структур.

Виклад основного матеріалу. Технологія видобутку селітри з насипів оборонних споруд була добре відома українським промисловикам ще з початку 17 ст. Крім курганів вони активно використовували вали городищ раннього залізного віку та давньоруського часу. Їх рештки відомі на території Слобожанщини та Гетьманської України і за своїм устроєм подібні один до одного – для роботи використовувалася частина внутрішнього заповнення валу та культурний шар¹². В. Шерстюк зазначає, що такий спосіб видобутку селітри у 17 ст. був притаманний північним регіонам Дніпровського Лівобережжя та Московії, а з 18 ст. він поширився на територію гетьманської України¹³. Починаючи від другої половини 17 ст. на територіях, де вівся активний видобуток селітри, виникли міста та села, а, отже, з'явилися власники землі. Вести безконтрольний промисел ставало дедалі важче, адже треба було платити за розроблення кургану, за паливо та транспортування селітри на казенні заводи. Все це змушувало селітроварів шукати нові місця для ведення промислу та застосовувати нові технологічні прийоми. І все більшою популярністю користувався саме «буртовий» спосіб, який практикували на селітряних заводах.

Нові заводи починають з'являтися в населених пунктах. Це давало кілька переваг – постійна робоча сила та наявність близького джерела води та палива. Але розташувати майстерню треба було там, де було вільне місце, адже переважна більшість території навколо населених пунктів оралася та використовувалася для випасу худоби. Необхідно було шукати такі місця, де могли б розташуватися технологічні споруди та земляні бурти. За даним універсалу 1723 р. завод козака І. Балясного в Опішні працював вже 7 років і був великою проблемою для місцевих жителів. Вони кілька разів писали скарги в Генеральну Канцелярію, а та, в свою

¹⁰ Макаренко Н.Е. Городища и курганы Полтавской губернии. Полтава: изд-во ПУАК, 1917. С. 97.

¹¹ Шерстюк В.В. Сировинна база селітроваріння XVI–XVII ст. Східної Європи. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. К.: ЦП НАН України і УТОПІК, 2012. Вип. 21. Ч. 1. С. 231; Demay L., Stupak D. New Complex Investigations of the Novhorod-Siverskyi Upper Palaeolithic Site. *Археологія*. 2021. № 4. С. 7.

¹² Осадчий Є.М., Коротя О.В. Пам'ятки селітроваріння Південної Сіверщини... С. 93, 102, 117, 122–123; Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы, находящиеся в бассейне р. Сулы. *Труды XI археологического съезда в Киеве 1899*. М.: типография А. Лисснера и А. Гершеля, 1901. Том 1. С. 429, 431, 438, 447.

¹³ Шерстюк В.В. Характеристика способів видобування селітри... С. 51.

чергу, ініціювала судовий розбір¹⁴. Проблема пролягала у тому, що селітряний завод руйнував наносив збитки жителям Веприка.

В універсалі Військової Генеральної канцелярії гетьмана П. Полуботка 1723 р., даному опішнянському козаку П. Балясному, перераховуються місця, де можна варити селітру, а саме: «...на могилахъ, на гноях и на иных волнихъ, а не пенних місцах...», поблизу містечок Веприк, Куземин і села Більськ. Також зазначається, щоб селітровари не завдавали шкоди людським землям та угіддям¹⁵. Таке досить нечітке формулювання відкривало шляхи для вибору місця заснування майстерні. Козак П. Балясний обрав для цього містечко Веприк. На його території знаходилася фортеця, яка була зруйнована взимку 1709 р.¹⁶ З тих пір укріплення не відновлювалися, на сама фортеця перебувала в запустінні. Місце для видобутку селітри було вкрай зручним близькістю до води та палива. В якості сировини для буртів була використана земля з валів фортеці.

Це одразу ж викликало негативну реакцію з боку адміністрації Замку Гадяцького. Вони поскаржилися в Генеральну Канцелярію на руйнування Веприцьких укріплень. Через півроку було видано наступний гетьманський універсал в якому підтверджувалося право П. Балясного вести селітряний промисел на вільних ділянках, і, разом з тим, заборонялося використовувати для цього міські території та людські угіддя, а вал Веприцької фортеці наказувалося відновити власним коштом¹⁷. У першій половині 18 ст. гетьманська канцелярія розуміла необхідність видобутку селітри, але і фортеці, навіть на той час зруйновані, були важливим елементом оборони українських земель. Тому в універсалі була викладена досить різка реакція на руйнування оборонних споруд.

У другій половині 18 ст. укріплення козацьких фортець все частіше ставали об'єктами селітроварного промислу. 1759 р. переяславський полковник скаржився в Генеральну канцелярію на селітряних компанійців братів Д. та І. Тимченків, які розрили верх валів та полишили ями на території фортеці та форштадті міста. У відповідь прийшло гетьманське розпорядження ями засипати, а розриви у валах відновити «надлежаще» коштом селітряних компанійців. Документ завершується категоричною заборонаю руйнування міських укріплень, а місцевій владі робилося зауваження, що вони допустили руйнування таких важливих для оборони споруд¹⁸. Згадані майстри були представниками Опішнянської селітряної компанії і почували себе впевнено та не звертали уваги на місцеву адміністрацію. Спочатку скарга на дії селітроварів була направлена в канцелярію Замку Гадяцького, а вже наступного року – гетьману К. Розумовському. І в цьому випадку авторитету місцевого полковника

¹⁴ Універсали Павла Полуботка (1722–1723)... С. 272–273.

¹⁵ Ibid. С. 283.

¹⁶ Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів восени 1708 р. на Чернігово–Сіверщині. [пер. з англ. І. Колганової]. *Сіверянський літопис*. 2014. № 4. С. 104.

¹⁷ Універсали Павла Полуботка (1722–1723)... С. 304–305.

¹⁸ ЦДДАК України. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 2524. Арк. 1–1 зв.

було недостатньо для того, щоб запобігти руйнуванню селітроварями оборонних споруд і потрібно було втручання гетьманської канцелярії, щоб припинити роботи та сприяти відновленню валів.

Надалі випадки використання території фортець 17–18 століть збільшуються. За даними розвідок В. Ляскоронського ми маємо дані про наявність решток роботи селітроварів в містечках Снітин, Сокілка, Сенча, Красне, Оржиця, Жовнин¹⁹. Це рештки фортець невеликих містечок, які були засновані козаками у 17 ст. На планах кінця 19 – початку 20 ст. зображено рештки міських укріплень з характерними пошкодженнями валів та буртами землі на майданчиках городища. Це свідчить про те, що станом на другу половину 18 ст. території фортець вже не використовувалася. У переважній більшості це укріплення, які розташовувалися на високому корінному березі річки. Через комплекс причин до яких входять зміна клімату, військово-політична та економічна ситуація на території українських земель, населення та гарнізон полишають фортеці, а житлові квартали переносяться на більш зручні місця, ближче до води. Цікавою деталлю є зображення храмів поблизу цих майстерень. Виробничий процес відбувався у безпосередній близькості від діючого храму, при тому, що після закінчення робіт не відбулося рекультиваци території. Ями та бурти так і лишилися поблизу церков. З часом місцеве населення почало сприймати ці насипи як частину навколишнього ландшафту. На початку 20 ст. В. Ляскоронський фіксував рештки селітроварних заводів, як складні оборонні споруди²⁰.

Покинуті фортеці були досить зручним місцем для селітроварів. Їх земляні укріплення та культурний шар за майже 150 років свого існування накопичили необхідний запас природної селітри, який був необхідним для негайного початку виварювання. Під час обстеження городищ козацької доби у Посуллі В. Ляскоронський зазначав, що вони насипані з культурного шару²¹. В якості сировини спочатку використовувалися саме оборонні споруди. Одночасно з цим велися роботи по устрою бургів, де заготовлялася суміш ґрунту з органічними сполуками. Таким чином поєднувалися традиції козацького майданного способу виварювання селітри з буртовим (рис. 1).

В урочищі Шар-гора у с. Приліпка Полтавської області добре збереглися рештки такої майстерні. Вона була влаштована в межах багат шарового городища на останці правого берега р. Псел²². В якості сировинної бази використано вал дитинця давньоруського городища, а також внутрішня частина напільного валу козацької

---

¹⁹ Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевы) валы находящиеся в бассейне р. Сулы... Т. 1. С. 438, 440, 444, 447, 455; Ляскоронский В. Городища, курганы и длинные (змиевы) валы по течению рр. Псла и Ворсклы... Т. 1. С. 194.

²⁰ Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевы) валы, находящиеся в бассейне р. Сулы. С. 440.

²¹ Ibid. С. 440-450.

²² Шерстюк В.В. До реконструкції Говтвянської битви 1638 р. *Археологія і давня історія України*. К., 2017. Вип. 1 (22). С. 231.

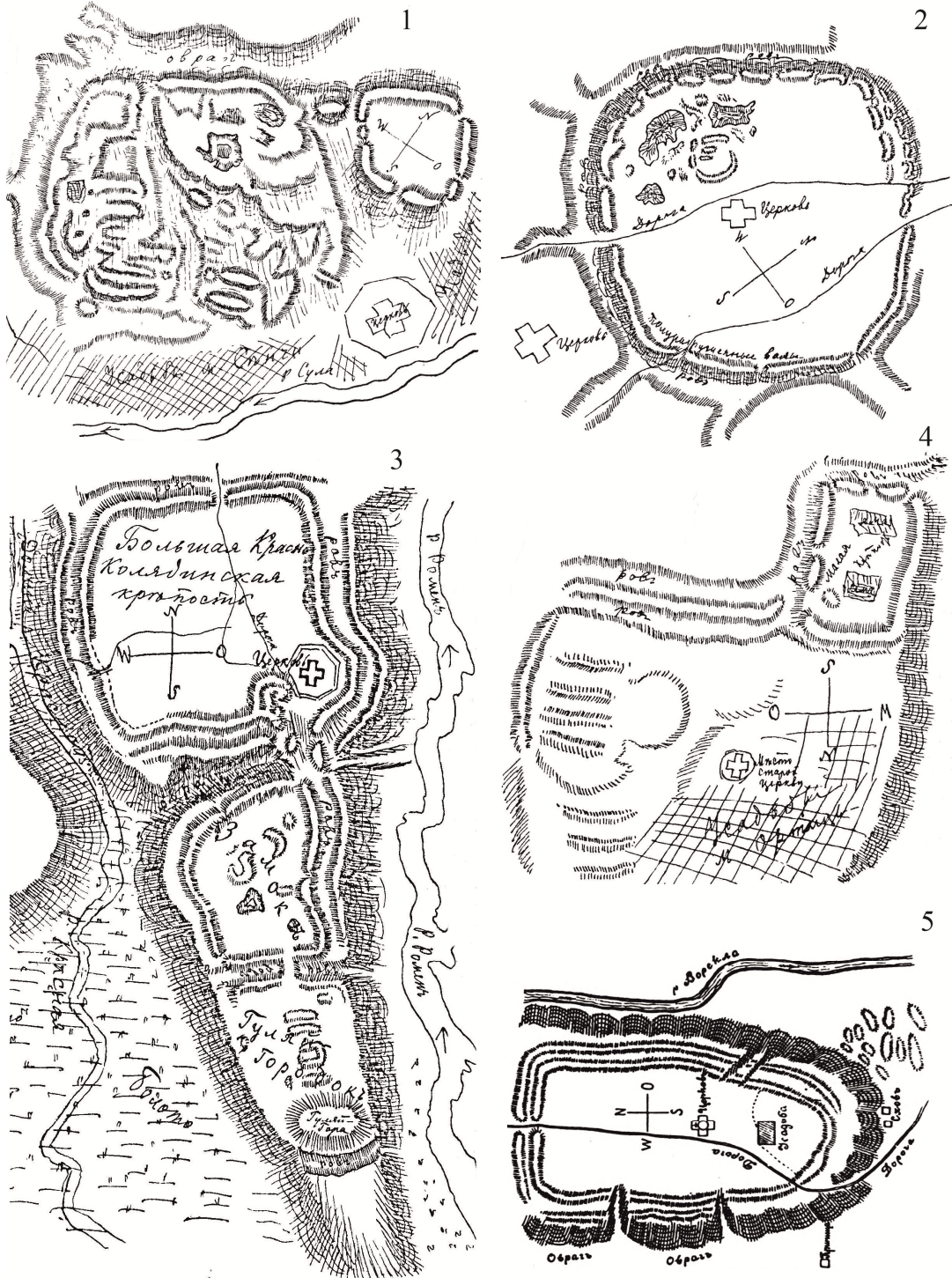

Рис. 1. Плани городищ із залишками селітроварного виробництва початку ХХ століття (за В. Ляскоронським, 1901, 1905).

1 – Сенча, 2 – Жовнин, 3 – Красноколядинське, 4 – Оржиця, 5 – Сокілка.

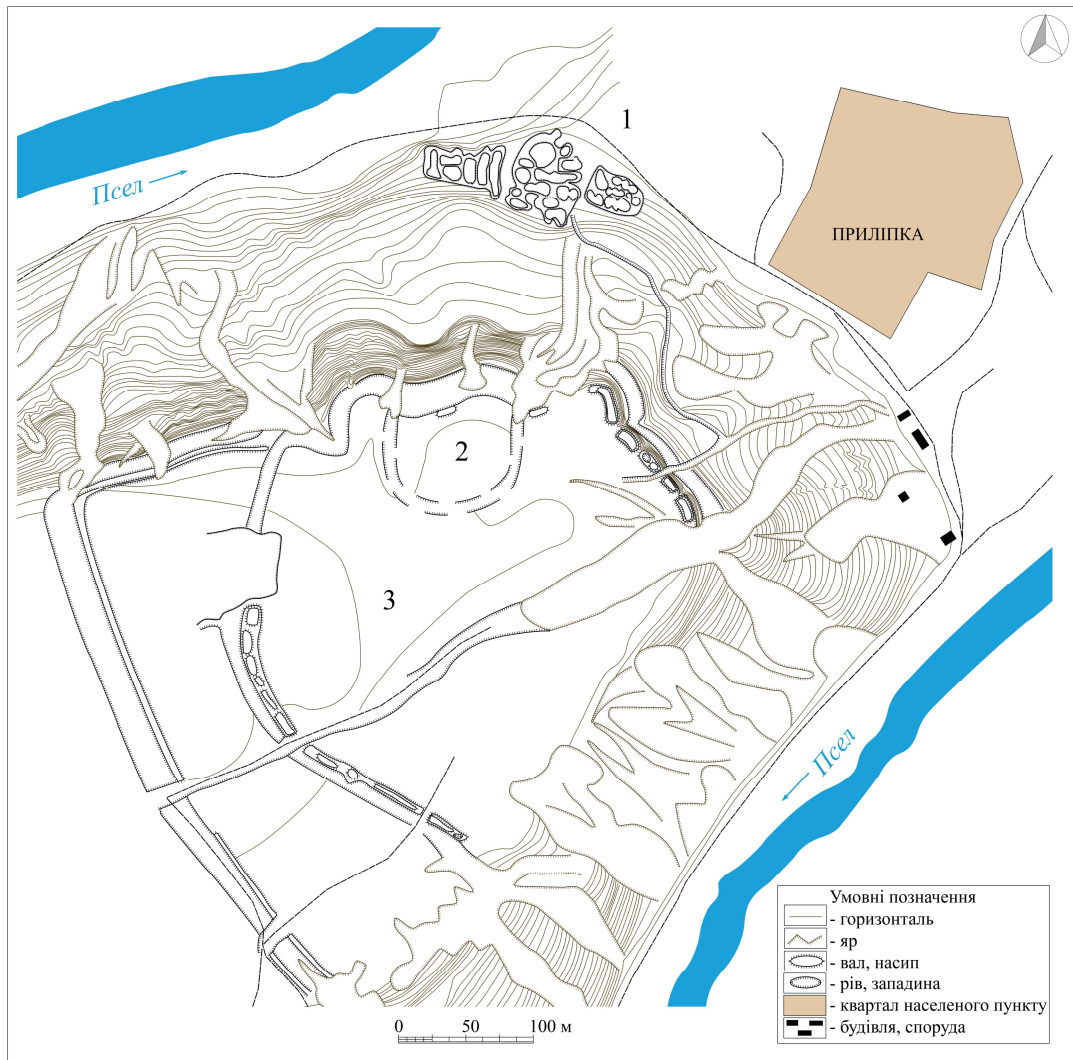

Рис. 2. План городища багатошарового в с. Приліпка Полтавської області. План автора 2014 р.
 1 – рештки селітроварного заводу другої половини XVIII століття, 2 – дитинець літописного міста Голтов, 3 – фортеця козацького містечка Голтва.

доби. Для виварювання ґрунт спускався з гори в заплаву до джерела води. Для цього у схилі було зроблено виїмку, якою дорога сполучала дві частини майстерні. Дорога проходила вздовж північно-східного краю останця і забезпечувала поступовий спуск в заплаву. Біля підніжжя гори знаходяться три великих скупчення ґрунту. Це рештки вивареної землі, яка скидалася після промивання (рис. 2). Роботи на таких об'єктах могла тривати кілька років доки не закінчувалася придатна для використання земля та було в достатку паливо.

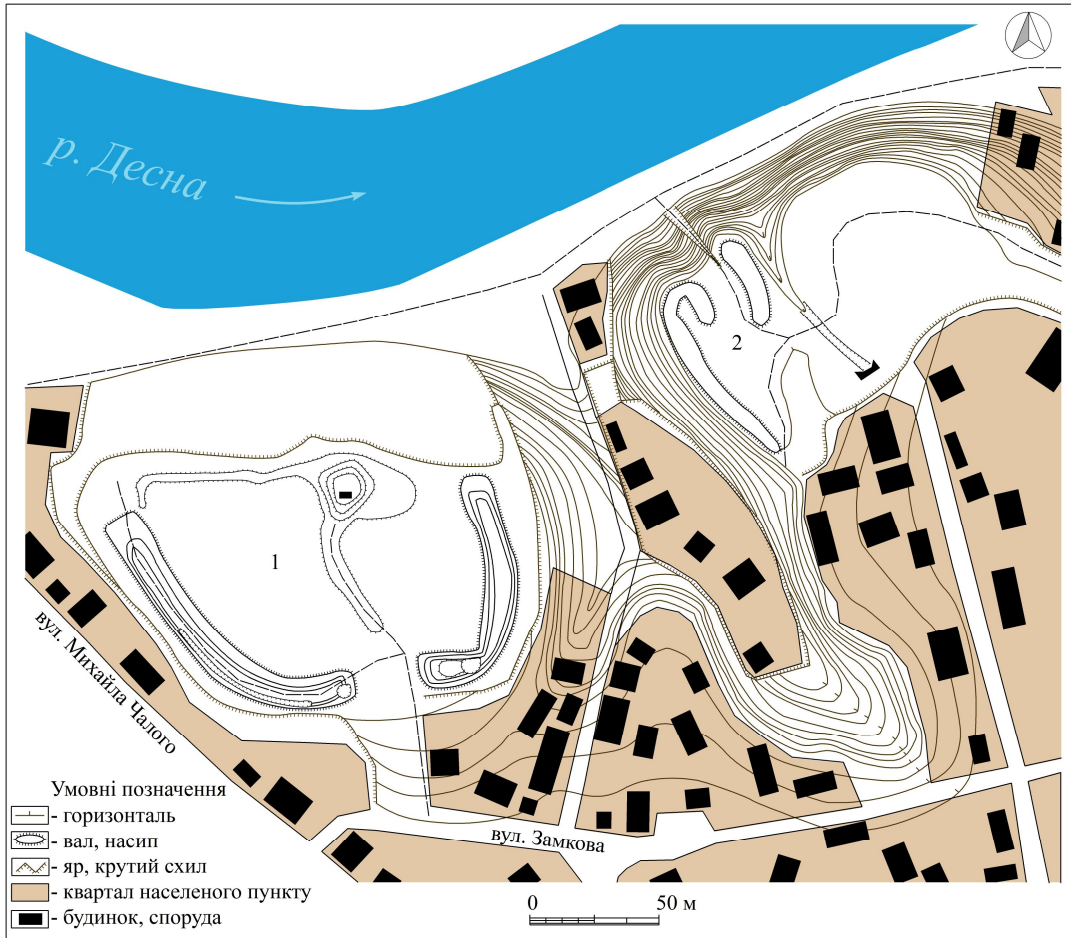

Рис. 3. План городища «Замок» в м. Новгород-Сіверський. План автора 2021 р.
1 – дитинець міста Новгород-Сіверський, 2 – ймовірне місце розташування селітряного заводу другої половини XVIII століття.

На території містечка Сміле на Роменщині селітряний завод було влаштовано на вільному місці – міському вигоні. Це місце знаходилося біля джерела води і сюди звозився ґрунт з валів фортеці. Про обсяг виробництва селітри свідчить кількість буртів – 55²³. Під час обстеження оборонних споруд цієї фортеці було зафіксовано повне руйнування валів, а от виїмки та підрізки берегового схилу збереглися досить добре.

На території давньоруського городища у Новгороді-Сіверському також діяв селітроварний завод. О. Лазаревський наводить опис міста 1781 р. і згадує замок земляний, який розорений селітряним заводом на 2 казани²⁴. У 20 ст. майданчик

²³ Макаренко Н.Е. Городища и курганы Полтавской губернии. Полтава: изд-во ПУАК, 1917. С. 97.

²⁴ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полк Стародубский. К.: типография К.Н. Малевского, 1888. Т. 1. С. 211.

городища був спланований для встановлення пам'ятника, але на вершинах валів досі збереглися типові для роботи селітроварів виїмки та ями. Східніше городища, на невеликому плато, знаходяться довгі бурти насипаного ґрунту. На початку 20 ст. тут функціонував кар'єр з видобутку каменю, який спотворив місцевість, але у західній частині збереглися два видовжені насипи, які за своєю формою схожі на ті, що лишали після себе селітровари (рис. 3). Зараз їх висота становить близько 5 м, але це висота сучасна, яка визначена після завершення робіт на кар'єрі у першій половині 20 ст. Насипи зафіксовані на фото 1930-х рр., зроблених під час дослідження палеолітичної стоянки²⁵.

Під час зйомки сучасного плану зафіксовано частину проїзду, який вів від напільних укріплень фортеці Новгород-Сіверського, узвозом до невеликої тераси правого берега р. Десна. Далі до річки також вів зручний спуск, який давав можливість підйому води до майстерні²⁶. Це можливе місце розташування селітряного заводу, адже на території самого городища рештки селітроварних печей не були виявлені²⁷.

Наприкінці 18 ст. фортеці Лівобережної України вже давно втратили своє оборонне значення, а дерев'яні укріплення не поновлювалися. В описах фортець є одне формулювання, що повторювалося в текстах – «*осытавшийся вал*»²⁸. В такому стані перебували укріплення Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній на час початку реформ, спрямованих на зміну планування міст. Однією з вимог до нового планування було регулярне прокладання нових вулиць. З цією метою здійснено роботи зі зняття планів значних міст України на яких зафіксовано попередня містобудівна ситуація та заплановані зміни²⁹. Проблему нівелювання старих укріплень, які заважали прокладанню нових вулиць та кварталів, було вирішено шляхом залучення власників селітроварних заводів. За останні кілька років 18 – початку 19 століть майже всі земляні укріплення лівобережних фортець були повністю розкопані з метою видобутку селітри. В роботах брали участь як приватні селітроварні заводи так і казенні³⁰. Під час роботи заводів печі по випарюванню селітри влаштувалися поряд з валом, або в безпосередній близькості.

В описі фортеці Прилуки В. Ляскоронський згадує ями, викладені цеглою. Це могли бути рештки печей по випарюванню селітри³¹. Земля, яка була непридатна

²⁵ Підоплічка І.Г. Пізньопалеолітична стоянка Новгород-Сіверськ. Звіт про розкопки 1936-1938 рр. Палеоліт і неоліт України. К.: АН УРСР, 1947 р. Т. 1. табл. II, табл. V.

²⁶ Demay L., Stupak D. V. New Complex Investigations of the Novhorod-Siverskyi Upper Palaeolithic Site... С. 7, рис. 2.

²⁷ Кедун І.С. До питання про розвиток селітряного промислу в Новгороді-Сіверському. *Сумська старовина*. 2014. № XLIII-XLIV. С. 118.

²⁸ Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 років... С. 187-254.

²⁹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Книга чертежей и рисунков. Планы городов. СПб.: в типографии II отделения Е.И.В. канцелярии, 1856. С. 270, 370, 373-385, 392-396.

³⁰ Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 років... С. 94-95, 105.

³¹ Ляскоронский В. Городища, курганы и длинные (змиевы) валы по течению рр. Псла и Ворсклы... С. 453.

для виробництва, скидалася в рів. Таким чином було зруйновано більшість фортець Полтавської губернії, крім, власне, Полтави та Глинська. У Переяславській фортеці, де ще 50 років тому гетьманська адміністрація наполягала на відновленні валів, було знищено одразу дві лінії оборонних споруд³². У якості сировинної бази використовувалися лише насипні вали напільної лінії оборони. Решта земляних укріплень, що розташовувалися по схилах часто лишалися неушкодженими і збереглися до сьогодні.

На території Харківської губернії даних про розварювання міських укріплень на селітру вкрай мало. Є згадка про селітряний завод в Сумах, але де саме і на якій сировині він працював невідомо. Щодо решти міст Харківщини та Сумщини, то даних щодо роботи селітроварів поки що не виявлено.

Висновки. Отже, у 18 ст. відбувається збільшення видобутку селітри на території Лівобережної України. Цей промисел був приватним, але під контролем органів державного управління, а видобуток і збут готової продукції регламентувався універсалами й указами. Відношення влади до земляних укріплень фортець в якості сировинної бази селітроварів зазнавав змін упродовж усього століття.

Від початку до середини 18 ст. влада намагалася зберігати цілісність оборонних споруд і припиняла роботи в разі їх руйнування з обов'язковим відновленням порушених валів.

У другій половині 18 ст. з'явилася певна кількість фортець, які були покинуті населенням. Вони були використані для влаштування там заводів з видобутку селітри, які працювали тривалий час. Після цього лишалися ями та бурти відпрацьованого ґрунту, які не розрівнювалися, що свідчить про виведення цієї території з господарської та військової експлуатації.

Наприкінці 18 ст. міста, в яких знаходилися рештки земляних укріплень зазнали перепланування, а самі оборонні споруди були повністю знесені у процесі видобутку селітри.

REFERENCES

- Hal, B.O. (2011). Mista-fortetsi Livoberezhnoyi Ukrayiny na zlami XVIII-XIX st. [Fortress cities of the Left Bank of Ukraine at the turn of the eighteenth and nineteenth centuries]. *Siveryanskyi litopys*, 5, 17-26 [in Ukrainian].
- Kedun, I.S. (2014). Do pytannya pro rozvytok selitryanoho promyslu v Novhorodi-Siverskomu. [On the development of the saltpeter industry in Novgorod-Seversky]. *Sumska starovyna*, XLIII-XLIV, 117-122 [in Ukrainian].
- Lazarevskyy, A. (1888). *Opisanie staroi Malorossii. Materialy dlya istoriyi zaseleniya, zemlevladieniya i upravleniya. Polk Starodubskiy*. [Description of old Malorossiya. Materials for the history of settlement, land ownership and administration. Starodubsky regiment]. K.: tipohrafiya K.N. Malevskoho, 1888. T. 1. [in Russian].
- Lyaskoronskiy, V.H. (1901). Horodishcha, kurhany i dlinnye (zmievye) valy, nakhodyashchiesya v bassejne r. Suly. [Mounds, burial mounds and long (zmiev) ramparts located in the basin of

³² Статистические сведения о Полтавской губернии сто лет назад... С. 72-132.

- the Sula River.]. *Trudy XI arkhеолоhыcheskoho sezda v Kieve 1899*. M.: tipohrafiya A. Lissnera i A. Hershelya. Tom 1. Pp. 404-455 [in Russian].
- Lyaskoronskiy, V. (1905). Horodishcha, kurhany i dlinnie (zmiev) valy po techeniyu rr. Psla i Vorskly [Mounds, burial mounds and long (zmiev) ramparts along the course of the Psla and Vorskla rivers]. *Trudy XIII Arkheolohicheskoho sezda v Ekaterinoslave*. M.: tipohrafiya H. Lissnera i B. Sobko. T. 1. Pp. 158-198 [in Russian].
- Makarenko, N.E. (1917). *Horodishcha i kurhany Poltavskoy huberniyi* [Mounds and burial mounds of Poltava province]. Poltava: izd-vo PUAK [in Russian].
- Osadchyy, Ye.M. & Korotyа, O.V. (2018). *Pamyatky selitrovarinnya Pivdennoyi Siversshchyny XVII st.* [Monuments of seventeenth-century saltpeter production in the Southern Siversshchyna]. Kharkiv: Maydan [in Ukrainian].
- Pidoplichka, I.H. (1947). Pizniopaleolitychna stoyanka Novhorod-Siversk. Zvit pro rozkopky 1936-1938 rr. [The Late Palaeolithic site of Novhorod-Siversk. Excavation report of 1936-1938]. *Paleolit i neolit Ukrayiny*. K.: AN URSR. T. 1, S. 65-106 [in Ukrainian].
- Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperiyi. Sobranie percoe. Kniha chertzey i risunkov. Plany horodov* [Complete Collection of Laws of the Russian Empire. Collection one. Book of drawings and pictures. Plans of cities]. (1856). SPb.: v tipohrafiyi II otdeleniya E.I.V. kantselyariyi [in Russian].
- Statysticheskie svedeniya o Poltavskoy huberniyi sto let nazad. Soobshch. d. chlen I.F. Pavlovskiy* [Statistical information about Poltava province one hundred years ago]. *Trudy Poltavskoy Uchenoy Arkhyvnoy Komysyyi. (1905)*. Vypusk vtoroy. Poltava. Élektricheskaya tipohrafiya H.I. Markevicha, Protopopovskaya ul., Panskiy ryad. Pp. 59-163 [in Russian].
- Topohrafichnyy opys Malorosiyiskoyi huberniyi 1798-1800 rokiv [Topographical description of the Little Russian province in 1798-1800]. (1997) *Opysy Livoberezhnoyi Ukrayiny kintsya XVIII – pochatku XIX st.* K.: Naukova dumka. Pp. 24-126 [in Ukrainian].
- Universaly Pavla Polubotka (1722-1723). (2008). [Universals by Pavlo Polubotok (1722-1723)]. Uporyadnyk V. Rynsevych. Instytut ukrayins'koyi arkhеohrafiyi ta dzhereloznavstva imeni M.S. Hrushevskoho; Chernihivskyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet imeni T.H. Shevchenka; Naukove tovarystvo imeni Shevchenka; Tsentralnyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny. Kyiv [in Ukrainian].
- Sherstyuk, V.V. (2012). Syrovynna baza selitrovarinnya XVI-XVII st. Skhidnoyi Yevropy [The raw material base of saltpeter production in the XVI-XVII centuries Eastern Europe]. *Novi doslidzhennya pamyatok kozatskoyi doby v Ukrayini*. K.: TSP NAN Ukrayiny i UTOPIK. Vyp. 21 (1). Pp. 47-53 [in Ukrainian].
- Sherstyuk, V.V. (2017). Do rekonstruktsiyi Hovtyans'koyi bytvy 1638 r. [To the reconstruction of the Battle of Govtyany in 1638]. ADIU. K.: IA NAN Ukrayiny. Vyp. 1(22). Pp. 230-237 [in Ukrainian].
- Sherstyuk, V.V. (2020). Kharakterystyka sposobiv vydobuvannya selitry na terenakh Ukrayiny u XVII-XVIII st. [Characteristics of methods of nitrate extraction on the territory of Ukraine in XVII-XVIII centuries]. *Arkheolohichni doslidzhennya Bilskoho horodyshcha-2019*. Kyiv-Kotelva, 49-57 [in Ukrainian].
- Shcherban, A.L. (2009). Istoriya selitrovarinnya v Opishnomu [History of saltpeter production in Opishne]. *Kyyivska starovyna, 5-6*, 20-47 [in Ukrainian].
- Shhodennyk kamerhera Karla XII Hustava Adlerfelda pro perebuvannya shvediv voseny 1708 r. na Chernihovo-Siversshchyni [The diary of Charles XII's chamberlain Gustav Adlerfeld about

the Swedish stay in Chernihiv-Siversk region in autumn 1708]. (2014). *Siveryanskyi litopys*, 4, 95-110 [in Ukrainian].

Demay, L. & Stupak, D.V. (2021). New Complex Investigations of the Novhorod-Siverskyi Upper Palaeolithic Site. *Arkeolohiya*, 4, 5-35 [in English].

DOI: 10.31110/consensus/2024-03/032-041

УДК (UDC) 904.4 (477.84)

**ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF ANCIENT RUS SETTLEMENTS 10–13 CENTURIES
IN THE TERRITORY OF THE SLOVECHANSK–OVRUCH REGION****Maryna Khadadova*****Abstract**

The article highlights the history of research on the peculiarities of the settlement structure of the Ancient Rus period on the territory of a unique natural formation – the Slovechansk–Ovruch ridge, located in the north of the Zhytomyr region.

The purpose of the article: to analyze the stages of research of ancient Rus objects that had special conditions of development during the 10–13 centuries.

The methodological basis of the research is the principle of scientificity, methods of empirical and theoretical research.

Scientific novelty: for the first time, information on the study of ancient Russian settlements, which arose and developed in specific economic conditions during the 10–13 centuries, was analyzed and systematized.

Conclusions. In addition to good fertile soils and a favorable climate for agriculture, the territory of the Ovruch Ridge also attracted people with deposits of pink pyrophyllite slates. Mining, processing and manufacturing of things from it become the main occupation of the local the Ancient Rus population. A unique settlement structure is formed on the territory of the ridge, which traditionally consists of a settlement, a post, open settlements and burial grounds. But the peculiarity is that open settlements have a large area, they can conditionally be combined into agglomerations. Also, the settlements are specialized, their population is closely related to the development of pyrophyllite deposits, its extraction, processing, and transportation are the main occupations of the ancient Rus population of the Ovruch Ridge. Ancient Rus on the specified territory were destroyed for a long time, but from the end of the 9th century they began to be discovered and recorded by scientists. During the entire 20th century the sights of the region were examined by archaeologists, but no research was carried out. only from the end of the 20th century. The Ovruch archaeological expedition started working in the region, which discovered unique sights – specialized settlements with a rich cultural layer. But the archaeological sites of the region also require protection. The activities of the employees of the Ovruch archaeological expedition within the framework of the ‘Ovruch project’ created for the study and protection of the monuments of the former Ovruch volost are aimed at this.

Keywords: Slovechansk–Ovruch ridge, settlement, open-type settlement, pyrophyllite, archaeological research, workshop, Ancient Rus

---

* senior teacher at the Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, Ukraine. E-mail: marinahadadova@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6807-7069>

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ 10–13 СТОЛІТЬ
НА ТЕРИТОРІЇ СЛОВЕЧАНСЬКО–ОВРУЦЬКОГО КРЯЖУ****Марина Хададова*****Анотація**

У статті висвітлюється історія досліджень особливостей поселенської структури давньоруського часу на території унікального природного утворення – Словечансько-Овруцького кряжу, розташованого на півночі Житомирської області.

Мета статті: проаналізувати етапи дослідження давньоруських пам'яток, що мали особливі умови розвитку протягом 10–13 століть.

Методологічною основою дослідження виступають принципи науковості, методи емпіричного та теоретичного досліджень.

Наукова новизна: вперше проаналізовано та систематизовано інформацію про дослідження давньоруських поселень, які виникли і розвивались у специфічних економічних умовах протягом 10–13 століть.

Висновки. Окрім гарних родючих ґрунтів та сприятливого для землеробства клімату територія Овруцького кряжу приваблювала людей ще й покладами рожевих пірофілітових сланців. Саме видобуток, обробка та виготовлення із нього речей, стають основним заняттям місцевого давньоруського населення. На території кряжу складається унікальна поселенська структура, яка традиційно складається з городища, посаду, відкритих поселень та могильників. Але особливістю є те, що відкриті поселення мають велику площу, їх умовно можна об'єднати в агломерації. Також поселення є спеціалізованими, їх населення тісно пов'язане з освоєнням покладів пірофіліту, його добування, обробка, транспортування є основним заняттям давньоруського населення Овруцького кряжу. Давньоруські пам'ятки на вказаній території довгий час розорявались, але з кінця 9 ст. їх стали виявляти і фіксувати науковці. Протягом всього 20 ст. пам'ятки регіону оглядались археологами, але дослідження не проводились. Лише з кінця 20 ст. в регіоні почала працювати Овруцька археологічна експедиція, яка виявила унікальні пам'ятки – спеціалізовані поселення з багатим культурним шаром. Але археологічні пам'ятки регіону вимагають також захисту. На це спрямована діяльність співробітників Овруцької археологічної експедиції в рамках «Овруцького проекту», створеного для вивчення і захисту пам'яток колишньої Овруцької волості.

Ключові слова: Словечансько-Овруцький кряж, городище, поселення відкритого типу, пірофіліт, археологічні дослідження, майстерня, Давня Русь

Цитування: Хададова, М. (2024). Археологічні дослідження давньоруських поселень 10–13 століть на території Словечансько-Овруцького кряжу. *Консенсус*, 3, 32–41.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/121>

* старший викладач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка, Житомир, Україна. Е-mail: marinahadadova@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6807-7069>

Постановка проблеми. У давньоруський період в 10-13 ст. на території північної Житомирщини утворилася велика кількість укріплених і неукріплених поселень, в цілому вони не відрізнялись від звичайної поселенської структури Київської Русі. Ці пам'ятки досліджувалися по мірі виявлення. Але на території Словечансько-Овруцького кряжу навіть відомі городища та поселення відкритого типу стали об'єктом досліджень лише в кінці 20 ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання археологічних досліджень на території літописної Овруцької волості у своїх працях в основному висвітлюють А. Томашевський та С. Павленко. Протягом останніх років вийшла низка статей у фахових виданнях, присвячених археологічним дослідженням на вказаних територіях, присвячені спеціалізованим поселенням, жителі яких обробляли пірофіліт, питанням Овруцької пірофілітової індустрії. Низка статей презентує результати розкопок останніх років. А. Томашевський зокрема опублікував статті присвячені історії археологічних досліджень на території Овруцької волості, а також піднімав пам'яткоохоронну тематику.

Мета статті: проаналізувати етапи дослідження давньоруських пам'яток, що мали особливі умови розвитку протягом 10-13 століть.

Виклад основного матеріалу. Словечансько-Овруцький (або Овруцький) кряж є унікальним природним об'єктом, розташованим на півночі Житомирської області. Він являє собою рештки стародавнього гірського пасма, яке має протяжність близько 60 км і підвищення відносно Поліської низовини на 80 м. На території цього тектонічного утворення зустрічаються представники реліктової флори, але в першу чергу цікавою є геологічна будова кряжу. Тут розташоване єдине в Європі родовище рожевих пірофілітових сланців. Однак вказаній території притаманні й історико-культурні особливості. Вигідне географічне положення сприяло заселенню території Овруцького кряжу ще за часів палеоліту. Але найбільш масово його освоєння відбувалося в давньоруський час, особливо після знищення більшості древлянських градів в ході каральної експедиції київської княгині Ольги. Після знищення Іскоростеня центром древлянської землі стає Вручай, розташований на східних схилах кряжу. У подальшому Вручай стає і центром волості.

Особливості місцевості створювали певну ізольованість регіону. З південного боку підвищення кряжу має круті схили, а на північ від нього починаються прип'ятські болота. Місцеві ґрунти і мікроклімат сприяли розвитку аграрного господарства. А з другої половини 10 ст. регіон відіграв важливу економічну роль, пов'язану з видобутком та обробкою пірофілітових сланців. Це була єдина територія, де здійснювався повний цикл виробництва від добування сировини до вивозу готової продукції¹.

У зв'язку з вказаними факторами на території Словечансько-Овруцького кряжу впродовж другої половини 10-13 ст. складається потужна поселенська

¹ Томашевський А.П. Овруцький кряж: комплексне вивчення та збереження історико-археологічної і палеоприродної спадщини. *Археологія*. 1998. № 2. С. 151-155.

структура, яка має певні особливості. Рештки вказаних пам'яток виявлялись і досліджувалися протягом 19–21 ст. з різними результатами. Перші дослідження носили аматорський характер, про їх результати частіше відомо із приватного листування. Відомості про пам'ятку у кращому випадку були достатньо приблизними, креслення не робилися, а знахідки губилися або продавалися. Лише в останні десятиліття 19 ст. з'являються професійні дослідники, розробляється методика досліджень, складаються археологічні карти.

Вперше пам'ятки Овруцького кряжу були включені в карту Д. Самоквасова у 1888 р. Однак вона містила інформацію лише про 63 археологічні пам'ятки, серед них лише 12 городищ. Більш ретельно до складання археологічної карти волинської губернії підійшов В. Антонович, який не лише збирав відомості про археологічні пам'ятки, але й проводив власні обстеження території. За даними В.Б. Антоновича на території колишньої Овруцької волості були виявлені 28 городищ, 15 селищ, 7 селищ-майстерень, 157 курганних груп².

Дослідженню пам'яток, пов'язаних з обробкою пірофілітових сланців поклали початок Г. Оссовський і П. Тутковський, які вивчали геологічну будову Овруцького кряжу і виявили відходи виробництва та готові вироби. У вказаний період до досліджень археологічних пам'яток Овруччини долучилися Ф. Штейнгель, Я. Яроцький, О. Фотинський, М. Коробка, С. Гамченко. Упродовж 20–30-х рр. 20 ст. у ході археологічних розвідок і розкопок, проведених О. Червинським, І. Левицьким, Ф. Козубовським, Т. Мовчанівським, було виявлено нові матеріали, що потребували осмислення.

Наступний етап активного дослідження давньоруських пам'яток на Овруцькому кряжі припав на 1950–1970-і рр. Він пов'язаний з іменами Ю. Кухаренка, І. Русанової, М. Кучери й ін. Зокрема експедиція під керівництвом М. Кучери в 1975 р. дослідила городища Городець і Норинськ. Обидва городища розташовані на останцях. Зокрема Городець розташований на трьох останцях, площею відповідно 0,16, 0,20, 1,8 га. На кожному простежувалися укріплення. Було зафіксовано ряд напівземлянкових жител, а на південній частині городища – сліди виготовлення пірофілітових прясельць. Згідно знахідок фрагментів кераміки М. Кучера визначив час функціонування городища Городець як 9–13 ст. Зокрема в культурному шарі північної частини городища присутні лише матеріали 12–13 ст.³

Городище в Норинську розташоване на високому останці в південній частині села. Витягнуте у напрямку захід–схід на 120 м. Має певні особливості, зокрема відсутність валів, центральний майданчик, який підвищується над поверхнею останця. З майданчика починався в'їзд на городище, який спускається до підніжжя. Дослідник М. Кучера зафіксував потужний культурний шар, в якому були присутні

² Томашевський А.П. Історія та ступінь археологічного дослідження літописної Овруцької волості. *Археологія і давня історія України*. 2017. Вип. 4 (25). С. 240–285.

³ Кучера М.П. Нові дані про городища Житомирщини. *Археологія*. 1982. № 41. С. 72–82.

матеріали 12-13 і 17 ст. З городищем пов'язаний курганний могильник на північній околиці Норинську, на якому зафіксовано 42 насипи, датується пам'ятка 9-13 ст.⁴

У 1990-х рр. співробітниками Інституту археології НАН України були організовані дві експедиції, які мали обстежити північноукраїнські регіони. Створена у 1995 р. археологічна експедиція під керівництвом Б. Звіздецького проводила обстеження населених пунктів півночі Житомирської області (Народицький, Овруцький, Коростенський райони), які постраждали від аварії на ЧАЕС. Співробітники експедиції здійснювали всі види фіксації місцевих об'єктів, оцінювали стан їх збереженості. маршрути експедиції розроблялись на основі реєстрів пам'яток кожного населеного пункту. У зв'язку з проблемами з обліковою документацією, науковці сконцентрувалися на пам'ятках з наземними ознаками – городищах і курганах. На території Овруцького кряжу було обстежено 5 городищ, 41 курганну групу та три сільські поселення відкритого типу.

Особливу увагу було приділено пошукам решток Овруцького городища. У зв'язку з тим, що вірогідне місце розташування городища знаходиться в центрі міста, де щільна забудова, важко провести навіть шурфування з метою дослідити культурний шар. Робилися спроби дослідити його навколо церкви св. Василя та урочища «Замкова гора», яке являє собою останець овальної форми висотою 15 м. Отримані знахідки, переважно кераміка давньоруського часу, дозволили приблизно визначити площу середньовічного Овруча – Вручая, яка, на думку Б. Звіздецького, в 13 ст. була не менше 10-15 га⁵.

Отже Овруч був одним із найбільших давньоруських міст. Він виконував адміністративні, культові, торгівельні, фіскальні функції, а також, на думку Б. Звіздецького, міг бути доменіальним містом князя Рюрика Ростиславича. А вигідне положення недалеко від центрів видобутку та обробки пірофілітових сланців, перетині торгівельних шляхів, забезпечували місту процвітання⁶.

Також було повторно досліджено городище у с. Городець, розташоване на найвищих західних відрогів Словечансько-Овруцького кряжу. Складено повторний план городища та досліджені його фортифікації. Відзначено, що вали на кожному останці присутні лише зі сторони в'їздів на городище, а три останці поєднуються між собою тонкими перемичками. Окрім огляду самого городища були досліджені і прилеглі території. Там виявили два курганних могильника та визначена територія посаду, площа якого сягала 30 га.

Уже згадувалося про те, що городище складається з трьох частин, розташованих на останці. Культурний шар на всіх частинах городища має різну потужність, на північному сягає 1,5 м. Культурний шар містить, серед іншого, обгоріле зерно, предмети сільгоспінвентарю та відходи виробництва пірофілітових

⁴ Звіздецький Б.А. Городища 9-13 ст. на території літописних древлян. Київ, 2008. 175 с.

⁵ Звіздецький Б. Археологічні дослідження в північно-східних районах Житомирського Полісся. Коростень, 2008. 130 с.

⁶ Звіздецький Б.А. Городища 9-13 ст. на території літописних древлян. Київ, 2008. 175 с.

пряселець. Фрагменти кераміки, що походять з різних частин городища, різночасові. Це дозволяє побачити процес розвитку городища в с. Городець від 9 до 13 ст. Раніше виникла найбільша південна частина, де присутня кераміка 9–13 ст., на центральній частині датування фрагментів 11–13 ст. Найпізніше виникає північна частина, знахідки з якої датуються 12–13 ст. Факт розширення площі городища свідчить про його важливу роль в регіоні, зокрема як опорного пункту великокнязівської влади, торгівельного та аграрного центру⁷.

Слід зауважити, що жодне з городищ, розташованих на Овруцькому кряжі не було досліджено відкриттям великих площ, що сприяло би отриманню більшої кількості інформації щодо функцій городищ у вказаному регіоні.

Паралельно з першою експедицією в Овруцькому районі в 1996 р. починає проводити дослідження Овруцька археологічна експедиція ІА НАН України під керівництвом А. Томашевського. Завдання експедиції – провести детальне польове дослідження території колишньої Овруцької волості куди входить і територія Словечансько-Овруцького кряжу, її історико-археологічної та палеоекологічної спадщини.

Уже за два перші сезони співробітниками експедиції було зафіксовано і обстежено більше 90 археологічних пам'яток, більшість з яких була відкрита вперше. Увага приділялася поселенням відкритого типу, які часто розташовувались недалеко від городищ. Серед них поселення Прибитки I, Прибитки II, Нагоряни I, Нагоряни II, Хлупляни, гніздо поселень Скребелічі I, II, III., городище з посадом і селищем біля с. Листвин, селища біля Норинську та Збраньок та ін.

У районі селищ Нагоряни, Хлупляни і Прибитки були виявлені «гнізда» – скупчення спеціалізованих ремісничих поселень, жителі яких займалися виготовленням пірофілітових пряселець. Були визначені площі поселень – 10–16 га кожне. У ході шурфування дослідники отримали велику кількість знахідок. Так із шурфу № 1 площею 1,5 м. кв. на поселенні Нагоряни I вилучили більше 600 знахідок, з яких 150 індивідуальні. Дослідження культурного шару на посаді городища Норинськ також показали насиченість культурного шару, а також були виявлені рештки житлових споруд-напівземлянок⁸.

Виявлені пам'ятки визначили мету роботи експедиції на майбутнє – виявлення та детальне археологічне вивчення давньоруських спеціалізованих виробничих комплексів на території Словечансько-Овруцького кряжу. В ході археологічних досліджень поселення Прибитки I було розкрито площу 140 м. кв., досліджено рештки чотирьох споруд і 15 ям. Серед споруд визначили житлове приміщення та рештки майстерні по обробці пірофіліту. Більшість розкритих об'єктів датується 12–13 ст. Дуже результативними були розкопки майстерні. В завалі, який розбирали

⁷ Звіздецький Б. Археологічні дослідження в північно-східних районах Житомирського Полісся...

⁸ Томашевський А.П. Попередні підсумки археологічних досліджень Овруцької археологічної експедиції у 1996–1997 роках на території Овруцького району Житомирської області. *Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр.* Київ: ІА НАНУ, 1998. С. 45–48.

дослідники, містилось 2,5 тис. заготовок, напівфабрикатів, уламків, бракованих виробів. Серед бракованих виробів 43 хрестики та їх заготовки, 5 намистин, переважали відходи від вироблення прясець. в цілому на поселенні Прибитки I в спорудах знайдено більше 7,5 тис. окремих знахідок. На поселенні Нагоряни I розчистили рештки чотирьох споруд, одну дослідили повністю. Це була напівземлянка овальної форми, витягнутої по лінії схід-захід розмірами 4×2 м. Під час її розчистки вилучили із гумусного шару більше 7 тис. решток пірофілітового виробництва. Вказаний об'єкт датується 12-13 ст.⁹

Завдяки археологічним дослідженням на Словечансько-Овруцькому кряжі сформувалася окрема галузь досліджень – Овруцька середньовічна пірофілітові індустрія. Кількість виявлених пам'яток та матеріалів з них дозволяє стверджувати, що в кінці 10 – на початку 11 ст. у вказаному регіоні складається потужне спеціалізоване виробництво, що базується на місцевій сировині. Практично все в житті місцевих підпорядковувалось цьому виробництву. Археологічно можна простежити, що навіть місця для облаштування поселень обиралися враховуючи такі показники як відстань до копальні та можливість транспортувати камінь до місця обробки.

По сучасним підрахункам відомі на сьогодні спеціалізовані виробничі поселення складають половину усіх давньоруських поселень регіону. Вони характеризуються великими розмірами і сильною насиченістю культурного шару виробничими артефактами. Наближеність поселення до родовищ пірофілітового сланцю могла зумовити спеціалізацію всіх його жителів. Найближчі до родовища поселення спеціалізувалися на видобутку каменю, його первинній обробці, жителі інших поселень переміщали камінь до місця відправки водним шляхом, жителі інших, більш віддалених від кар'єру поселень спеціалізувались на виготовленні дрібних предметів.

Отже кар'єри, транспортна мережа, спеціалізовані поселення являли складні комплекси – виробничі мікрорегіони. Дослідник С. Павленко виділив шість таких регіонів: нагоряло-хлупнянський, хайчинсько-збраньківський, прибутківсько-черешківський, городецько-словечанський, листвинський. Ці мікрорегіони презентують велику щільність розташування спеціалізованих поселень. Культурний шар таких поселень може містити мільйони одиниць відходів виробництва. Так було підраховано, що культурний шар поселення Нагоряни I може містити не менше 9 млн. одиниць подібних артефактів¹⁰.

За матеріалами розкопок та шурфування визначають функціональну спеціалізацію окремих поселень на території Словечансько-Овруцького кряжу:

⁹ Томашевський А.П., Павленко С.В. Археологічні дослідження в Овруцькому районі Житомирської області у 2002 р. *Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр.* Київ: ІА НАНУ, 2003. С. 279-281.

¹⁰ Павленко С.В. Овруцька середньовічна пірофілітова індустрія: результати, проблеми та перспективи дослідження. *Археологія і давня історія України.* 2010. Вип. 1. С. 157-166.

• поселення, де зафіксовано свідчення первинної обробки сировини або обробка плит великого розміру;

- поселення, що спеціалізувалися на виготовленні пряселиць;
- поселення, що спеціалізуються на виготовленні дрібних прикрас;
- поселення, що спеціалізуються на виготовленні жорен або ливарних форм.

Слід зазначити також, що пірофілітові індустрію супроводжує також розвиток чорної металургії та металообробки, тому на поселеннях часто присутні шлаки, криця та ін.¹¹

Картографування розташування відкритих поселень давньоруського часу дозволило спостерігати їх розташування на території кряжу. Вони досить щільно розташовані, мають досить великі розміри. Тому дослідник А. Томашевський вважає, що ми спостерігаємо певну агломерацію. Він виділив сім таких агломерацій на території Овруцького кряжу. Наприклад хлуплянсько-нагорянська агломерація об'єднує низку поселень з потужним сировинним та демографічним потенціалом. Саме поселення Нагоряни має площу 18, а на його території окрім майстерень і житлових приміщень можна припустити наявність адміністративних і культових. Значна кількість селищ у складі вказаної агломерації розташована на верхній поверхні гряди і початку схилу тераси північного уступу кряжу. Вони ніби витягнуті по напрямку схід-захід, тобто утворюють ланцюжок, що тягнеться вздовж краю верхньої тераси приблизно на 15 км. Висота тераси, на якій розташовані поселення від 17 до 20 м над заплавою.

Агломерація Хотин об'єднує кілька крупних поселень та могильників по течії р. Синявка на схід від с. Хотинівка, а 25 населених пунктів агломерації Тосно-Орлов-Будини-Гошов розташовані по течії р. Вільшанка. Мабуть якісь із поселень в кожній агломерації були адміністративними або іншими центрами. Про це можуть свідчити знахідки печаток (печатка князя Ростислава Мстиславовича у Нагорянах, печатки князів Ізяслава Ярославовича та фрагмента срібного персня можливо князя Всеволода Ольговича в Будинах), митні пломби 12 ст.¹²

Уже 27 років на базі Овруцької археологічної експедиції створено «Овруцький проект», завданням якого є польові дослідження території літописної Овруцької волості, вивчення, фіксація та збереження її історико-археологічної спадщини. В ході реалізації проекту відбуваються не лише археологічні дослідження пам'яток регіону, але й пам'яткоохоронні дії, розробляється такий напрямок як археологічне пам'яткознавство.

Висновки. Територія Словечансько-Овруцького кряжу містить велику кількість археологічних пам'яток різних археологічних періодів, особливо давньоруських. археологічно простежується, що активне заселення цієї території припадає на другу половину 10 ст. Окрім гарних родючих ґрунтів та сприятливого

¹¹ Ibidem.

¹² Томашевський А.П. Агломерація літописної Овруцької волості. *Археологія і давня історія України*. 2020. Вип. 2 (35). С. 58–75.

для землеробства клімату територія приваблювала ще й покладами рожевих пірофілітових сланців. Саме видобуток, обробка та виготовлення із нього речей, стають основним заняттям місцевого давньоруського населення. На території кряжу складається унікальна поселенська структура, яка традиційно складається з городища, посаду, відкритих поселень та могильників. Але особливістю є те, що відкриті поселення мають велику площу, їх умовно можна об'єднати в агломерації. Також поселення є спеціалізованими, їх населення тісно пов'язане з освоєнням покладів пірофіліту, його добування, обробка, транспортування є основним заняттям давньоруського населення Овруцького кряжу.

Давньоруські пам'ятки на вказаній території довгий час розорювались, але з кінця 9 ст. їх стали виявляти і фіксувати науковці. Протягом всього 20 ст. пам'ятки регіону оглядалися археологами, іноді шурфувалися, але дослідження не проводилися. Лише з кінця 20 ст. в регіоні почала працювати Овруцька археологічна експедиція, яка виявила унікальні пам'ятки - спеціалізовані поселення з багатим культурним шаром. Але археологічні пам'ятки регіону вимагають також захисту. На це спрямована діяльність співробітників Овруцької археологічної експедиції в рамках «Овруцького проекту», спрямованого на вивчення і захист пам'яток колишньої Овруцької волості.

REFERENCES

- Kuchera, M.P. (1982). Novi dani pro horodyshcha Zhytomyrshchyny [New data on hillforts of Zhytomyr Oblast]. *Arkheolohiya*, 41, 72-82 [in Ukrainian].
- Pavlenko, S.V. (2010). Ovrutska seredniovichna pirofilitova industriya: rezultaty, problemy ta perspektyvy doslidzhennya [Ovruch medieval pyrophyllite industry: results, problems and prospects of research]. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny*, 1, 157-166 [in Ukrainian].
- Tomashevskyy, A.P. (1998). Poperedni pidsumky arkheolohichnykh doslidzen Ovrutskoyi arkheolohichnoyi ekspeditsiyi u 1996-1997 rokakh na terytoriyi Ovrutskoho rayonu Zhytomyrskoyi oblasti [Preliminary results of archaeological research of the Ovrutsk archaeological expedition in 1996-1997 on the territory of the Ovrutsk district of the Zhytomyr region]. *Arkheolohichni vidkryttya v Ukrayini 1997-1998 rr.*, 45-48 [in Ukrainian].
- Tomashevskyy, A.P. (1998). Ovrutskyy kryazh: kompleksne vyvchennya ta zberezhennya istoryko-arkheolohichnoyi i paleopryrodnoyi spadshchyny [Ovrutsky ridge: comprehensive study and preservation of historical-archaeological and paleonatural heritage]. *Arkheolohiya*, 2, 151-155 [in Ukrainian].
- Tomashevskyy, A.P. & Pavlenko, S.V. (2003). Arkheolohichni doslidzhennya v Ovrutskomu rayoni Zhytomyrskoyi oblasti u 2002 r. [Archaeological research in the Ovrutsky district of the Zhytomyr region in 2002]. *Arkheolohichni vidkryttya v Ukrayini 2001-2002 rr.*, 279-281 [in Ukrainian].
- Tomashevskyy, A.P. (2017). Istoriya ta stupin arkheolohichnoho doslidzhennya litopysnoyi Ovrutskoyi volosti [The history and degree of archaeological research of the chronicled Ovruch Volost]. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny*, 4 (25), 240-285 [in Ukrainian].
- Tomashevskyy, A.P. (2020). Ahlomeratsiya litopysnoyi Ovrutskoyi volosti [Agglomeration of the historical Ovruch Volost]. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny*, 2 (35), 58-75 [in Ukrainian].

Zvzdetskyy, B. (2008). *Arkheolohichni doslidzhennya v pivnichno-skhidnykh rayonakh Zhytomyrskoho Polissya* [Archaeological research in the northeastern regions of Zhytomyr Polissia]. Korosten [in Ukrainian].

Zvzdetskyy B.A. (2008). *Horodyshcha 9-13 st. na terytoriyi litopysnykh drevlyan* [Settlements of the 9th - 13th centuries on the territory of the annals of Drevlyany]. Kyiv [in Ukrainian].

Історія України

DOI: 10.31110/consensus/2024-03/042-055

УДК (UDC) 929.52 (477.7) "17/19" КΥΠIC

THE KURIS FAMILY: A GENEALOGICAL ASPECT

Valeriy Kondratiuk*

Abstract

The purpose of the article. Based on the analysis of the political, socio-economic, and cultural development of Southern Ukraine at the end of the 18th and the beginning of the 20th centuries, to study the genealogy of the Kuris family, the peculiarities of their activity and role in society, the heredity of their family traditions that influenced the development of the region.

The methodological basis of the research was the principles of objectivity, historicism and systematicity with the use of general scientific research methods – analysis, synthesis, comparison, analogy, periodization and generalization.

The scientific novelty of this article is due to the fact that, for the first time, a comprehensive study of the genealogy of the Kuris family at the end of the 18th – beginning of the 20th centuries, aspects of their military and civil service, cultural and educational activities, and the family's contribution to the formation of the historical heritage of Southern Ukraine are carried out.

Conclusions. During the research, it was found that each generation of the family was represented by a historical figure who played one or another role in the historical process of Ukraine during the late 18th and early 20th centuries. A characteristic feature or phenomenon of the Kuris family can be called the desire of its representatives to be always at the responsible links of the military, socio-economic and cultural development of their country.

The best representatives of the Kuris family were not only prominent military or public figures, businessmen, patrons, but also people with deep humanistic consciousness. Their family relationships, private life and public activities testify to the unique character and extraordinary role of the Kuris family in the history of Southern Ukraine.

The Kuris belonged to large landowners. This allowed them to develop the main branches of agriculture and certain areas of industrial production related to it.

Charity and education were important areas for the Kuris family, through which they, like other nobles, tried to establish themselves as the advanced state of society. They occupied a decisive place in the cultural development of the province.

Keywords: Ukraine, South, nobility, Kuris family, genealogical aspect

---

* Director of the Charitable Foundation named after I. Kuris, Odesa, Ukraine. E-mail: kvs.odessa1970@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7111-5142>

РОДИНА КУРІСІВ: ГЕНЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**Валерій Кондратюк*****Анотація**

Мета роботи. На основі проведення аналізу політичного, соціально-економічного, культурного розвитку Півдня України наприкінці 18 – початку 20 ст. вивчити генеалогію роду Курісів, особливості їх діяльності та роль в суспільстві, спадковість їх родинних настанов, що вплинули на розвиток регіону.

Методологічною основою дослідження стали принципи об'єктивності, історизму та системності із застосуванням загальнонаукових методів дослідження – аналізу, синтезу, порівняння, аналогії, періодизації та узагальнення.

Наукова новизна даної статті зумовлена тим, що вперше здійснюється комплексне вивчення генеалогії роду Курісів наприкінці 18 – початку 20 ст., аспекти їх військової та цивільної служби, культурної та освітньої діяльності, вклад родини в формування історичної спадщини Півдня України.

Висновки. У ході дослідження було з'ясовано, що кожне покоління роду було представлене історичною постаттю, яка відігравала ту чи іншу роль в історичному процесі України протягом кінця 18 – початку 20 ст. Характерною особливістю або феноменом роду Курісів можна назвати прагнення його представників завжди перебувати на відповідальних ланках військового, соціально-економічного та культурного розвитку своєї країни.

Кращі представники роду Курісів були не лише визначними військовими чи громадськими діячами, господарниками, меценатами, але й людьми з глибоко-гуманістичною свідомістю. Їхні родинні взаємини, приватне життя й публічна діяльність свідчать про непересічний характер і надзвичайну роль роду Курісів в історії Південної України.

Куріси належали до великих землевласників. Це дозволило їм розвивати основні галузі сільського господарства та окремі напрямки промислового виробництва, пов'язаного з ним.

Важливими сферами для родини Курісів, через які вони як і інші дворяни намагалися ствердити себе як передовий стан суспільства, були добродійність і освіта. Вони займали визначальне місце в культурному розвитку губернії.

Ключові слова: Україна, Південь, дворянство, родина Курісів, генеалогічний аспект

Цитування: Кондратюк, В. (2024). Родина Курісів: генеалогічний аспект. *Консенсус*, 3, 42-55.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/122>

---

* директор Благодійного фонду ім. І. Куріса, Одеса, Україна. E-mail: kvs.odessa1970@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7111-5142>

Постановка проблеми. Дворянство, як привілейована верства населення, останнім часом все більше привертає до себе увагу і викликає інтерес як науковців у різних сферах, так і пересічних громадян. Дворянська тематика знаходить відображення в дисертаційних роботах, монографіях, періодичних виданнях, які присвячені окремим дворянським родинам, висвітлюється їх роль в суспільстві, в соціально-політичному та культурному житті, благодійництві, економічній та військовій сферах, регіональному розвитку.

Однією із таких славнозвісних родин Півдня України є Родина Курісів, яка прославилася своїми діями й дотепер шанується і живе в пам'яті місцевої громади.

Сьогодні, надбанню представників родини Курісів присвячено чимало наукових досліджень різного спрямування та рівня наукової доробки, але генеалогічний аспект родинних зв'язків Курісів окремо в достатній мірі не досліджувався та не висвітлювався вітчизняними та зарубіжними науковцями. Проведення дослідження генеалогії роду Курісів, вивчення їх діяльності, допоможе розкрити їх суспільно-політичний статус на Півдні України, з'ясувати міру спадковості їх родинних настанов, що вплинули на розвиток та формування сучасних культурних та історичних цінностей регіону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Родині Курісів присвятили свої наукові праці В. Абрамова¹, Р. Красюкова², Е. Лагодовської³, А. Маркевича⁴, В. Михальченка⁵, О. Музичка⁶, О. Пешого⁷, О. Сивирини⁸, В. Хмарського⁹ й інших.

Історіографія генеалогічного аспекту дослідження роду Курісів бере початок в середині 19 ст. та триває дотепер, охоплюючи три періоди: дорадянський, радянський й сучасний. Першочергово це роботи присвячені самій родині Курісів, її окремим представникам, дворянству Півдня України, відомим родинам, з якими пересікалися Куріси, праці загального історичного характеру та матеріали архівів і фондосховищ.

---

¹ Абрамов В. Иван Ираклиевич Курис (1840-1898). *Художня культура*. Актуальні проблеми. 2009. Вип. 6. С. 567-604.

² Красюков Р.Г. Дворянский род Курисов. *Из глубины времен*. № 7. С. 141-159.

³ Лагодовська Е.Ф. Археологічна подорож до с. Курисово-Петровського. *Вісник Одеської комісії краєзнавства*. Одеса, 1930. Ч. 4-5. Секція археологічна. С. 141-146.

⁴ Маркевич А.И. И.И. Курис. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1900. Т. 22 (IV. Некрологи). С. 79-81.

⁵ Кондратюк В.С., Михальченко В.А., Сивирин О.Г. Да будет правда! Изд. второе, доп. Одесса: Издательство ТЭС, 2018. 344 с.

⁶ Муzychko A. Семья Курисов и научная элита Одессы в конце XIX – начале XX вв. *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*. 2009. № 7. С. 21-24.

⁷ Пеший А. Наследие Ивана Ираклиевича Куриса. *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*. Спецвипуск до 50-річчя з дня заснування музею. Одеса, 2005. Вип. 2. С. 36-41.

⁸ Кондратюк В.С., Михальченко В.А., Сивирин О.Г. Да будет правда!...

⁹ Хмарський В.М. Куріси та Одеське товариство історії і старожитностей: грані співробітництва. *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*. 2009. № 7. С. 8-11.

Мета дослідження. На основі проведення аналізу політичного, соціально-економічного, культурного розвитку Півдня України наприкінці 18 – початку 20 ст. вивчити генеалогію роду Курісів, особливості їх діяльності та роль в суспільстві, спадковість їх родинних настанов, що вплинули на розвиток регіону

Виклад основного матеріалу. Рід Курісів належить до козацького середовища, які з покоління в покоління покращували своє як матеріальне становище, так і місце в суспільній ієрархії. Представники роду чоловічої статі присвячували себе військовій службі, громадським ініціативам, господарству, колекціонуванню, благодійництву, жінки – допомозі сиротам та хворим, освіті, культурі та мистецтву.

Перші відомості про родину знаходимо у «Відомостях про майновий стан козаків і посполитих», у яких Куріси відзначалися як козаки «можні» (заможні – про Петра Куріса) або «можніші» (дуже заможні – про Грицька Куріса, Петрового сина). Онук Петра, Онуфрій, дослужився до сотника Полтавського полку,¹⁰ приймав участь в російсько-турецькій війні 1787-1791 рр., служив прапорщиком в Полтавському легко-кінному полку, а в 1782 р. отримав оберофіцерський патент.

Онуфрій Куріс мав двох синів – Михайло та Івана, які продовжили батьківську військову кар'єру. Михайло Куріс народився близько 1783 р.¹¹ в с. Хандаліївка. Майже все своє життя Михайло Онуфрійович присвятив військовій кар'єрі, дослужився до генерал-майора. Брав участь в російсько-турецькій війні 1806-1812 рр., вітчизняній війні 1812 р. і закордонних походах.

26 лютого 2014 р. був призначений старшим ад'ютантом Головного штабу об'єднаний армій, а з 8 листопада 1814 р. був призначений головним комісаром закордонних шпиталів. У 1816 р. зайняв посаду директора шпиталів 2-ї армії. Під час російсько-турецької війни 1828-1829 рр., в званні генерал-майора, Михайло Куріс виконував обов'язки коменданта міста Базарджик. З 1930 р. став його головою польового аудиторату 2-ї армії.

За період своєї військової кар'єри був нагороджений орденом Св. Великомученика і Побідоносця Георгія 4-го класу (1835 р.). Згодом отримав ще й орден Св. Анни 1-го ступеня (1845 р.) та орден Св. Анни 1-го ступеня Імператорською короною прикрашений (1850 р.)¹². У 1847 р. став генерал-лейтенантом і був затверджений на посаді голови польового аудиторату діючої армії, де й продовжував службу аж до часу своєї смерті 7 вересня 1853 р.¹³

Достеменний рік народження Івана Онуфрійовича, старшого з братів Курісів, невідомий. За різними даними він народився в 1764 р.¹⁴ чи в 1760 р.¹⁵

Іван Онуфрійович отримав домашню освіту і розпочав свою військову службу з 1773 р., рядовим у Дніпровському пікінерному полку. З підписанням у 1774 р. мирного договору з Османською імперією був звільнений в запас і продовжив свою кар'єру в

¹⁰ Пеший А. К истории происхождения дворянского рода Курисов... С. 44.

¹¹ Ibid. С. 43-45; Кондрагук В.С., Михальченко В.А., Сивирин О.Г. Да будет правда!...

¹² Русский инвалид. 1845. 24 июня; Русский инвалид. 1850. 7 марта.

¹³ Русский инвалид. 1847. 27 марта; Русский инвалид. 1853. 16 сентября.

¹⁴ Пеший А. К истории происхождения дворянского рода Курисов... С. 45.

¹⁵ Михальченко В.А., Сивирин О.Г. Да будет правда! Одесса: Издательство «Эвен», 2005. С. 10.

Губернській канцелярії реєстратором у м.Кременчуці під началом генерал-фельдмаршала Г. Потьомкіна, де й прослужив чотири роки¹⁶.

У 1784 р. І. Куріс знову повернувся на військову службу і був зарахований до Малоросійського Полтавського козацького полку, з 1786 р. він служив у Таврійському гренадерському полку капітаном, приймав участь в російсько-турецькій війні (1787-1791 рр.).

За успіхи у боях з 6 липня 1788 р. І. Куріс був переведений секунд-майором до С.-Петербурзького драгунського полку, який всю війну перебував у складі 1-ї дивізії «Об'єднаної армії на Півдні», під безпосереднім керівництвом Г. Потьомкіна¹⁷. 11 липня 1788 р. він брав участь в битві при облозі міста Очакова. Як офіцер цього полку І. Куріс протягом всієї війни знаходився в розташуванні 3-ї дивізії генерал-аншефа О. Суворова, що діяла в Молдавії. У документах він найчастіше позначається як «дежур-майор»¹⁸. У 1790 р. його удостоїли звання підполковника. Він брав участь в загальній з союзними військами кінній битві при Фокшанах, в Молдавії 20 липня 1789 р., зупинив з козаками І. Грекова наступ турецького авангарду на річці Путна.

У 1790 р. за мужність і відвагу був нагороджений хрестом Св. Георгія 3-го класу, 15 квітня 1795 р. – пруським орденом «За заслуги» (Pour le Mérite) – за участь в придушенні повстання Тадеуша Костюшко і взятті Варшави¹⁹.

Після отримання статусу кавалера Георгієвського Хреста, йому подарували не лише родове дворянство, а й землі на завойованих у Османської імперії територіях. Саме так доля привела Івана Куріса, а далі й багатьох його нащадків на землі Південної України. На отриманих територіях він заснував своє нове помістя Покровське, а пізніше ще два села по сусідству – Каїри та Олександрівку. Зайнявши гідне місце серед одеського аристократичного товариства, Іван Онуфрійович придбав у місті нерухомість, а в 1828 році територію у розмірі кількох десятків десятин землі, яку іменували «хутір генерала Куріса»²⁰.

На початку 1799 р. І. О. Куріс, маючи звання генерал-майора Ромодановського-Ладженського полку і чин дійсного статського радника, звільнився з військової служби та отримав призначення віце-губернатора в Новгороді, а через півроку був переведений на посаду цивільного губернатора в Оренбург²¹. Продовженням служби стало його призначення в Герольдію Правлячого Сенату.

¹⁶ Загоровский Е.А. Организация управления Новороссии при Потемкине в 1774-1791 годах. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1913. Т. 31. С. 66.

¹⁷ Вейдемейер А. Двор и замечательные люди в России во второй половине XVIII столетия. Часть 2. СПб, 1846. С. 169.

¹⁸ Суворов А.В. Документы. Т. 2. М., 1951. С. 466.

¹⁹ Кондратюк В.С. Іван Онуфрійович Куріс – «таємничий» георгіївський кавалер. *Південний-захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. Одеса: Друкарський дім, 2016. Вип. 21. С. 221.

²⁰ Михальченко В.А., Сивирин О.Г. Да будет правда!... С. 42.

²¹ Державний архів Оренбурзької області. Ф. 6 «Канцелярия Оренбургского генерал-губернатора». Оп. 1. Спр. 410 (Дело о выдаче денег гражданскому губернатору Курису на проезд из города Новгорода в г. Оренбург). 9 арк.; спр. 473 (Дело по представлению оренбургского губернатора Куриса и прокурора Богинского о том, что тамошний военный губернатор Бахметьев, вмешиваясь в дела ведения его переданные, производит великие затруднения и беспорядки по гражданской части. 1800 г.). 63 арк.

Після смерті О. Суворова в 1800 р. І. О. Куріс подав у відставку та переїхав на раніше отримані їм землі до с. Курісово. Однак у 1818 р. І. О. Куріс вже значився на службі у військовому відомстві. Він очолював військові шпиталі 2-ї армії, які розміщувались в Одесі, Херсоні, Миколаєві й Бендерах²². Автори праці «Да будет правда» наводять низку причин, які могли змусити його жити серед одеської аристократії і повернутись на державну службу: енергійний характер власника, недобудований маєток, смерть дружини Ульяни Іванівни або ж події 1812 р., пов'язані з вторгненням французької армії на територію Російської імперії²³.

Місцем проживання І.О. Куріса в Одесі був власний будинок в центрі міста в Театральному будинку № 12. Проте тут родина мешкала лише впродовж 1820–1830-х рр., оскільки на цьому місці згодом був побудований готель «Північний»²⁴.

Другою дружиною І.О. Куріса була Катерина Іванівна Дуніна, донька генерал-аншефа Івана Петровича Дуніна і Марії Дмитрівни Норової.

18 квітня 1836 р. генерал-майор І.О. Куріс помер «від апоплексичного удару» у своєму маєтку в с. Покровське, був похований на території церкви, де був ктиторм²⁵.

Іван Онуфрійович Куріс мав трьох синів – Платона, Іраклія і Олександра та доньку Софію. Всі його сини обрали кар'єру військових.

Після смерті Івана Онуфрійовича Куріса, згідно з його заповітом, села Покровське і Олександрівка Одеського повіту, переходили у власність його сина Іраклія Івановича Куріса. Харківське поселення Луциковка і сусіднє з Покровським село Каїри Одеського повіту, отримав старший син Платон Іванович. Його молодший син, Олександр, помер ще за життя свого батька.

Молодший з синів І.О. Куріса – Олександр розпочав свою кар'єру в 1828 р. в 1-му Бузькому уланському полку, опинившись в місті Біла Церква Київської губернії поряд зі своїм братом Іраклієм, уланом цього полку ще з 1819 р. Уже через рік Олександра перевели корнетом в елітний лейб-гвардії Гусарський полк під командування генерал-майора Арпс-Гофена. Навесні 1830 р. Олександр отримав звання поручика. Чимала кількість відомих у країні осіб пройшли через цей полк, служба деяких припала на той самий період, що й Олександра Куріса²⁶.

З 12 березня 1831 р. ледве не щодня відбувались сутички з польськими кавалерійськими частинами. 5 травня того ж року в одній із таких сутичок неподалік від Варшави Олександр Куріс загинув²⁷.

Старший син І.О. Куріса, Платон, народився приблизно в 1798 р.²⁸ На жаль кар'єра Платона Івановича не тривала довго, нащадок мав слабе здоров'я і в чині

²² Михальченко В.А., Сивирин О.Г. Да будет правда!... С. 36.

²³ Ibidem.

²⁴ Иван Онуфриевич Курис. Одесса: Тип. Алексомати, 1872. 35 с. Отд. Отгиск из «ЗООИД». Т. 8.

²⁵ Михальченко В.А., Сивирин О.Г. Да будет правда!... С. 54.

²⁶ Ibid. С. 61–62.

²⁷ Манзей К. История лейб-гвардии Гусарского Его Величества полка. 1775–1857. СПб., 1859. Ч. 1–4. Ч. II. С. 170–172; С. 62–64.

²⁸ Кондратюк В.С., Михальченко В.А., Сивирин О.Г. Да будет правда!... С. 68; Державний архів Харківської області. Ф. 40. Оп. 105. Спр. 1037 (Метрическая книга Свято-Покровской церкви с. Луциковки Лебединского уезда Харьковской губернии за 1883 г.). Арк. 1473зв.

драгуна вийшов у відставку в березні 1824 р. П.І. Куріс згодом продовжив свою кар'єру на державній цивільній службі в Криму. Був призначений до Феодосії чиновником особливих доручень при градоначальникові. З 18 березня до 25 вересня 1830 р. П.І. Куріс обіймав посаду міського поліцмейстера м. Феодосія²⁹.

За створений детальний статистичний і топографічний звіт, виготовлення карти із зазначенням головних місць і портів Анатолійського берега, важливість і цінність представленої в ній інформації отримав свій перший діамантовий перстень. 27 березня 1833 р. йому було подаровано другий діамантовий перстень³⁰.

Після підписання Андріанопольського мирного договору від 2 вересня 1829 р., П.І. Куріс керував розквартируванням військ, що поверталися з фронту на території Феодосії³¹.

З жовтня 1829 р. до серпня 1836 р. П.І. Куріс керував канцелярією Феодосійського градоначальства, а також архівом, казначейством, бухгалтерією і «закордонною паспортною частиною»³². На власні кошти влаштував будинок піклування для бідних, забезпечив його усім необхідним: посудом, білизною, меблями. Одночасно там могли перебувати до 180 безхатченків³³.

Після смерті батька у квітні 1836 р. П.І. Куріс, відпрацювавши у Феодосії 8 років без відпусток і не припустившись жодного посадового порушення, прийняв рішення залишити місто. У липні відбулося його переведення в штат канцелярії Новоросійського і Бессарабського губернатора на таку ж посаду – чиновника особливих доручень³⁴.

26 листопада 1836 р. згідно з найвищим указом він отримав звання камер-юнкера двору його імператорської величності, що давало право вільно з'являтися до палацу, де камер-юнкери по черзі несли чергування.

14 листопада 1838 р. він став титулярним радником. До 1841 р. він остаточно утвердився в бажанні вийти у відставку й за прикладом брата зайнятися господарськими справами в Харківському маєтку. Крім володінь у с. Луциковка, він мав ще 1500 десятин землі в урочищі Ульяновка. Через два роки він подав клопотання про повну відставку, маючи на меті більше не повертатись на жодну чиновницьку службу. Посилаючись на поганий стан здоров'я, він вирішив прохати про нагородження себе при відставці чином колезького асесора, що дорівнювало VIII класу в Табелі про ранги, відповідало чину майора й давало право на спадкове

---

²⁹ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 1 «Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора». Оп. 192. Спр. 43 (О награждении титулярного советника Платона Куриса в отставку следующим чином; здесь формулярный список и черновой аттестат его. 1843 г.). Арк. 183в.

³⁰ Ibid. Арк. 10.

³¹ Ibid. Арк. 33в.

³² Ibidem.

³³ ДАОО. Ф. 1 «Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора». Оп. 192. Спр. 43 (О награждении титулярного советника Платона Куриса в отставку следующим чином; здесь формулярный список и черновой аттестат его. 1843 г.). Арк. 103в.

³⁴ Ibid. Арк. 16.

дворянство³⁵. Тоді ж харківське дворянське зібрання прийняло рішення внести його в 2-у частину дворянської родословної книги. Дружину Єлизавету Львівну Куріс внесли до цієї книги й зарахували до дворянського стану лише в 1868 р.³⁶

Указ царя був виданий навесні 1843 р., однак несподівано для всіх, П.І. Куріс вирішив повернутись на громадянську службу в міністерство народної освіти. З 3 вересня він став почесним наглядачем училищ Сумського повіту й не міг прийняти подарований йому чин. Лише через рік він його все ж прийняв, а в подальшому в 1850 р. став ще й надвірним радником (відповідав VII класу в Табелі про ранги та армійському чину підполковника)³⁷.

У своєму маєтку в Луциковці в березні 1855 р. Платон Іванович Куріс і помер. Похований був там само. Його дружина Єлизавета Львівна, не маючи дітей, пережила чоловіка на багато років. Її могила знаходиться поряд з чоловіком, а роком смерті є 1883-й³⁸.

Іраклій Іванович Куріс, середній син, народився 2 жовтня 1802 р. В серпні 1819 р., у віці 16 р., був зарахований юнкером в 1-й Бузький уланський полк. Початковий етап його діяльності наразі залишається невідомим. В історичних документах ім'я Іраклія Куріса фігурує з кінця 1820-х років³⁹. За участь в турецькій кампанії 1828–1829 рр. І.І. Куріс був нагороджений срібною медаллю «За Туреччину»⁴⁰.

У період 1830–1831 рр. 1-й Бузький уланський полк, де служив І.І. Куріс також брав опосередковану участь в придушенні Польського повстання. Його служба для підтримання порядку і нейтралізації невеликих загонів польських повстанців відбувалась на територіях Подільської, Київської та Волинської губерній. У 1833 р. І.І. Куріс отримав звання поручика й був призначений ад'ютантом командира 2-го резервного кавалерійського корпусу генерал-лейтенанта П.І. Каблукова. На посаді ад'ютанта І.І. Куріс займався багатьма різними питаннями, що стосувались господарської частини військ, здійснення інспекторського огляду частин, стану будівельних робіт в поселених округах тощо. Уже через рік його представили до звання ротмістра⁴¹.

У квітні 1837 р. Іраклій Іванович Куріс вийшов у відставку, отримавши чин майора з мундиром. Аргументом, який став основою подання, було посилення на хворобу і погіршення здоров'я. Він перебрався до себе у маєток с. Покровське та присвятив господарській і громадській діяльності⁴².

³⁵ Ibid. Арк. 53в.

³⁶ Красюков Р.Г. Дворянский род Курисов: (Историческая справка). *Из глубины времен*. Санкт-Петербург, 1996. Вып. 7. С. 151.

³⁷ Михальченко В.А., Сивирин О.Г. Да будет правда!... С. 82.

³⁸ Парамонов А.Ф. Энциклопедия фамилий Харьковской губернии. Харьков, 2003. С. 158.

³⁹ Красюков Р.Г. Дворянский род Курисов: (Историческая справка)... С. 153.

⁴⁰ Михальченко В.А., Сивирин О.Г. Да будет правда!... С. 65.

⁴¹ Ibid. С. 65–66.

⁴² Местечко Курисово-Покровское (Балай тож): Статистическое описание поселения, сост. на основании данных, полученных при помощи подворной переписи, произведенной 28 сент. – 4 окт. 1882 г. Статистическим отделением при Херсонской губернской земской управе. Одесса, 1883. С. 14.

Після відходу від військової служби, він сконцентрувався виключно на господарських справах свого маєтку, продовжуючи справу батька, йому належить організація кінного заводу⁴³. Державна служба його не особливо вабила або ж на неї просто не вистачало часу. Крім того, коротке життя очевидно не дозволило реалізувати всі задуми. Помер він 13 листопада 1849 року у віці 47 років⁴⁴.

Його нащадок, Іван Іраклійович Куріс, віддав перевагу цивільній службі перед військовою. 18 років він виконував обов'язки предводителя губернського дворянства. Кар'єру чиновника І.І. Куріс розпочав у віці 15 років, після того як за власним бажанням залишив навчання на першому курсі. Рання смерть матері Любові Станіславівни, яка померла 18 липня 1862 р. й була похована поблизу Покровської церкви, очевидно також наклала відбиток на формування його світогляду, змусивши подорослішати швидше за своїх ровесників. Вже в 21 рік, І.І. Куріс виглядав як сформована особистість із стійкими переконаннями й рисами громадського діяча та колекціонера, масштаби яких невпинно й стрімко зростали.

Посади й чини, які він обіймав швидко ставали фактами біографії. Колезький секретар і почесний наглядач 2-го Кишинівського й Аккерманського повітових училищ, почесний наглядач Олександрійського повітового училища, почесний мировий суддя Одеського повіту, багаторазовий голова на з'їздах мирових суддів, депутат Одеського земського повітового і Херсонського губернського зібрань, почесний мировий суддя м. Одеси, багаторічний предводитель дворянства Одеського повіту (1871-1877) та Херсонської губернії (1876-1895).

Іван Іраклійович залишався активним на громадській ниві до 1895 р. після чого поступово відійшов від справ. У 1895 р. Іван Іраклійович залишив посаду губернатора предводителя дворянства і оселився в Курісово-Покровському маєтку.

Однією з найголовніших і наймасштабніших справ Івана Іраклійовича стало висадження великого лісу. З часом ліс розрісся до 340 гектарів і вже в 20 ст. був оголошений Регіональним ландшафтним Тілігульським парком. Колекція плодкових дерев в саду Куріса на той час складалася зі 130 сортів яблук і 130 сортів груш, 15 сортів слив, 19 сортів вишень і черешень, 8 сортів персиків та десятків чудових сортів винограду⁴⁵.

Відчуваючи тенденції розвитку товарного виробництва і ринкових відносин, І.І. Куріс також зосередив свою увагу на вівчарстві. Саме родині Курісів також належать заслуги щодо будівництва шкіл, проведення виставок, залучення іноземних фахівців, надання допомоги сиротам та бідним й хворим мешканцям, утримання та відкриття шкільних закладів тощо.

---

⁴³ Ibid. С. 81.

⁴⁴ Михальченко В.А., Сивирин О.Г. Да будет правда!... С. 71.

⁴⁵ ДАОО. Ф. 22 «Товариство сільського господарства Південної Росії». Оп. 1. Спр. 281 (Переписка с министерством государственных имуществ и др. учреждениями о представлении к награде членов общества. 1877 г.). Арк. 323в.

За рішенням експертної комісії на сільськогосподарській виставці в 1875 р., яку організувало в Одесі земство Одеського повіту, І.І. Куріс отримав загальне визнання й велику кількість нагород⁴⁶.

Необхідно підкреслити, що багаторічна робота І.І. Куріса у якості предводителя губернського дворянства зумовила його перебування серед членів численних товариств і організацій Південної України.

В історичному нарисі до 50-річчя Одеського купецького зібрання, І.І. Куріс згаданий серед членів клубу на момент його заснування в 1861 р.⁴⁷ В історичному нарисі Є. Шуманського зазначено, що 15 квітня 1863 р. Іван Іраклійович Куріс як колезький секретар, член наглядового комітету Земського банку Херсонської губернії вступив до лав членів Одеського благородного зібрання⁴⁸. Серед засновників Чорноморського яхт-клубу в 1875 р. також значиться І.І. Куріс⁴⁹. Іван Іраклійович Куріс був також серед засновників Кримсько-Кавказького гірського клубу, заснованого у 1890 р.

До Одеського товариства історії і старожитностей взагалі входили три представники роду Курісів: Іван Онуфрійович, Іван Іраклійович та його жінка Любов Іванівна. Серед інших громадських товариств Одеси, у яких відзначилися своєю участю представники родини Курісів значиться Товариство піклування про хворих дітей міста Одеси. Серед засновників товариства також названа Любов Іванівна Куріс⁵⁰.

Іван Іраклійович прославився і як колекціонер та меценат. Колекційні зібрання Івана Іраклійовича Куріса, на думку дослідника О. Пешого, можна розділити на три основні групи: зібрання книг, рукописів і автографів; зібрання картин і гравірованих портретів; зібрання речей і монет античної культури⁵¹.

Активну участь в світському житті брали і жінки роду Курісів. З перших днів існування «Одеського жіночого благодійного товариства» його активною учасницею стала Катерина Іванівна Куріс (1797-1846 рр., жінка Івана Онуфрійовича Куріса). У 1840-х роках серед співробітниць цього Товариства, крім К.І. Куріс, зазначались її невістки Єлизавета Львівна (1813-1883 рр., жінка Платона Івановича Куріса) та Любов Станіславівна (жінка Іраклія Івановича Куріса).

Помер Іван Іраклійович Куріс в ніч на 2 березня 1898 р. Звістка швидко облетіла територію Південної України й, навіть, дісталась Санкт-Петербургу, де місцеві

⁴⁶ Ibid. Арк. 33; Главнейшие награды на сельскохозяйственной выставке. *Одесский вестник*. 1875. 23 сентября, № 208. С. 2.

⁴⁷ 50-летие Одесского купеческого собрания: Исторический очерк. Одесса, 1911. С. 27.

⁴⁸ Шуманский Е.А. Одесское Благородное собрание: Исторический очерк. Одесса: Тип. С.Н. Скарлато, 1914. С. 82.

⁴⁹ Устав Черноморского яхт-клуба. Одесса: Гор. тип. сод. Алексомати, 1875. 22 с.

⁵⁰ Шведов Ф. Первое пятилетие Общества попечения о больных детях г. Одессы. 1887-1892. Одесса: Тип. «Одесских новостей», 1893. С. 5, 7, 24.

⁵¹ Пеший А. Наследие Ивана Ираклиевича Куриса... С. 36-41.

газети сповіщали про смерть «...відомого громадського діяча Херсонської губернії...»⁵².

Цивільна служба Курісів знайшла продовження в дітях Івана Іраклійовича Куріса, зокрема, його синові Олександрові. Службову кар'єру Олександр Іванович Куріс розпочав 12 липня 1894 р. на посаді почесного попечителя Херсонської Учительської семінарії⁵³. З 1900 р. й до часу від'їзду до Швейцарії він служив почесним мировим суддею в Одеському повітовому з'їзді мирових суддів. Після повернення з тимчасової еміграції недовгий час продовжував службу на попередньому місці⁵⁴.

Родина Олександра Івановича Куріса, остерігаючись небезпеки селянських заворушень в результаті першої російської революції 1905–1907 рр., перебралась до Швейцарії. Там вони проживали до 1914 р. За спогадами Г. Машевської-Цитович життя було спокійним і сім'я відвідувала різні культурні заходи, що мали місце в Женеві⁵⁵.

У червні 1914 р. О. І. Куріс відправився на Кавказ у м. П'ятигорськ щоб пройти лікування після недавнього перелому ноги. Під час проходження курсу реабілітації на одній з верхових прогулянок він упав з коня й пошкодив хребет у шийному відділі. 14 серпня 1914 р. його не стало.

Син Івана Іраклійовича Іван Іванович Куріс у 1893 р. розпочав військову службу в лейб-гвардії гусарському його величності полку. В 1897 р. він став поручиком, у 1898 р. – штаб-ротмістром, у 1902 р. – ротмістром, а в 1905 р. отримав чин полковника.

Перша російська революція 1905–1907 рр. спричинила проблеми й у середовищі лейб-гусар. Саме тоді І.І. Куріс прийняв рішення відійти від кар'єри військового і, нехтуючи хорошими перспективами, подав у відставку. Отримавши відставку, І.І. Куріс оселився в Курісово-Покровському і вже як поміщик поринув у господарські справи маєтку⁵⁶.

Після смерті Івана Іраклійовича Куріса в 1898 р. маєтком у с. Курісово-Покровське опікувався його син Іван Іванович. З огляду на його військову службу (вийшов у відставку лише 1907 року) та революційні зміни початку 20 ст., можна стверджувати, що господарство велося вже без певної системи, відбувався спад, більшість галузей ще мали інерційний розвиток, але стійкою була тенденція до скорочення. Скоріш за все Івану Івановичу Курісу довелося залишити маєток назавжди вже влітку-восени 1917 р. Окремі епізоди від'їзду дійшли до нашого часу у спогадах родини його управляючого Федора Фоменка⁵⁷.

⁵² Новое время. 1898. 4 марта.

⁵³ Список лиц, служащих в Одесском учебном округе на 1895/96 год / Изд. Управления Одес. учебного округа. Одесса: Тип. «Центральная», 1896. С. 386.

⁵⁴ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1913 г. Одесса: Тип. «Ведомостей Одесского градоначальства», 1913. С. 195.

⁵⁵ Воспоминания Генриетты Машевской-Цитович: Рукопись. 1969 г. С. 8.

⁵⁶ Михальченко В.А., Сивирин О.Г. Да будет правда!... С. 185.

⁵⁷ Ibid. С. 193.

Інший маєток у с. Ісаєво ще з 1866 р. належав Івану Олександровичу Гіжицькому. В 1893 р. він передав його своїм заповітом онуку Олександру Івановичу Курісу. О.І. Куріс намагався вести справи у своєму господарстві за прикладом батьківського у Курісово-Покровському.

Висновки. Рід Курісів належав до дворянства Херсонської губернії, яке було складовою частиною вищої верстви Російської імперії. Разом з цим суспільним станом він був інституалізований наприкінці 18 ст. і до початку 20 ст. мав всеохоплюючий вплив на політичну, соціальну, економічну та культурну складові розвитку Півдня України та всієї російської держави.

Отримавши на початку 18 ст. визнання своїх прав і привілеїв на законодавчому рівні, представники роду Курісів упродовж 19 – початку 20 ст. змогли їх істотно закріпити та розширити. Законодавчі акти загальноімперського характеру різних років визначали участь аристократів в органах адміністративної, земської, губерньської, повітової влади; регламентували питання отримання дворянського статусу тощо.

Куріси належали до великих землевласників і, навіть, після селянської реформи 1861 року, зберегли у своєму володінні великі масиви земель. Це дозволило їм розвивати основні галузі сільського господарства та окремі напрямки промислового виробництва, пов'язаного з ним. Як предводитель дворянства Херсонської губернії, керівник і учасник багатьох товариств і організацій, Іван Іраклійович відіграв важливу роль у консолідації місцевого нобілітету, спрямувавши його зусилля на утвердження прогресивних соціально-економічних тенденцій у розвитку краю.

Важливими сферами для родини Курісів, через які вони як і інші дворяни намагалися ствердити себе як передовий стан суспільства, були добродійність і освіта. Не обділяли представники родини Курісів благодійною допомогою і різноманітні медичні заклади – лікарні, притулки, богадільні тощо. Вони займали визначальне місце в культурному розвитку губернії. Кращі представники роду Курісів були не лише визначними військовими чи громадськими діячами, господарниками, меценатами, але й людьми з глибоко-гуманістичною свідомістю. Їхні родинні взаємини, приватне життя й публічна діяльність свідчать про непересічний характер і надзвичайну роль роду Курісів в історії Південної України.

REFERENCES

- 50-letie Odesskogo kupecheskogo sobraniya: Istoricheskii ocherk [50th anniversary of the Odessa Merchant Assembly: Historical sketch] (1911). Odessa [in Russian].
- Abramov, V. (2009). Ivan Iraklievich Kuris (1840-1898) [Ivan Iraklievich Kuris (1840-1898)]. *Khudozhnia kultura. Aktualni problemy*, 6, 567-604 [in Russian].
- Adres-kalendar Odesskogo gradonachalstva na 1913 g. (1913). [Address-calendar of the Odessa city government for 1913]. Odessa: Tip. «Vedomostei Odesskogo gradonachalstva» [in Russian].
- Glavneishie nagradi na selskokhozyaistvennoi vistavke [The most important awards at the agricultural exhibition.]. (1875). *Odesskii vestnik*, 208, 23 sentyabrya [in Russian].

- Ivan Onufrievich Kuris [Ivan Onufrievich Kuris] (1872). Odessa: Tip. Aleksomati [in Russian].
- Khmarskii, V.M. (2009). Kurisy ta Odeske tovaristvo istorii i starozhitnosti: grani spivrobitnitstva [Kurys and the Odessa Society of History and Antiquities: facets of cooperation]. *Visnyk Odeskogo istoriko-kraeznavchogo muzeyu*, 7, 8–11 [in Russian].
- Kondratiuk, V.S. (2016) Ivan Onufriiovych Kuris – «taiemnychi» heorhiivskiy kavalier [Ivan Onufriiovych Kuris is a ‘mysterious’ St. George knight]. *Pivdennyi-zakhid. Odesyka. Istoryko-kraeznavchyi naukovyi almanakh*, 21, 213–223 [in Russian].
- Kondratyuk, V.S., Mikhhalchenko, V.A. & Sivirin, O.G. (2018). *Da budet pravda* [Let it be true!]. Odessa: Izdatelstvo TES [in Russian].
- Krasyukov, R.G. (1996). Dvoryanskii rod Kurisov: (Istoricheskaya spravka) [Noble family of Kuris: (Historical information)]. *Iz glubini vremen*, 7, 141–159 [in Russian].
- Lahodovska, E.F. (1930). Arkheolohichna podorozh do s. Kurysovo–Petrovskoho [Archaeological trip to the village. Kurysovo–Petrovsky]. *Visnyk Odeskoi komisii kraeznavstva. Odesa*, 4–5, Sektsiia arkheolohichna, 141–146 [in Ukrainian].
- Manzei, K. (1859). *Istoriya leib-gvardii Gusarskogo Yego Velichestva polka. 1775–1857* [History of His Majesty’s Life Guards Hussar Regiment. 1775–1857]. S.–Pb. [in Russian].
- Markevich, A.I. (1900). I.I. Kuris [I.I. Kuris]. *Zapiski Odeskogo obshchestva istorii i drevnosti*, 22 (IV. Nekrologi), 79–81 [in Russian].
- Mestechko Kurisovo–Pokrovskoe (Balai tozh): Statisticheskoe opisanie poseleniya, sost. na osnovanii dannikh, poluchennikh pri pomoshchi podvornoj perepisi, proizvedennoi 28 sent. – 4 okt. 1882 g. Statisticheskim otdeleniem pri Khersonskoi gubernskoi zemskoi uprave [Kurisovo–Pokrovskoe town (Balay also): Statistical description of the settlement, comp. based on data obtained through a house-to-house census conducted Sept. 28 – October 4. 1882 Statistical department at the Kherson provincial zemstvo government]. (1883). Odessa [in Russian].
- Mikhhalchenko, V.A. & Sivirin, O.G. (2005). *Da budet pravda!* [Let it be true!]. Odessa: Izdatelstvo «Even» [in Russian].
- Muzichko, A. (2009). Semya Kurisov i nauchnaya elita Odessi v kontse XIX – nachale XX vv. [The Kuris family and the scientific elite of Odessa at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries]. *Visnik Odeskogo istoriko-kraeznavchogo muzeyu*, 7, 21–24 [in Russian].
- Novoe vremya [New time]. (1898). 4 marta [in Russian].
- Paramonov, A.F. (2003). *Entsiklopediya familii Kharkovskoi gubernii* [Encyclopedia of surnames of the Kharkov province]. Kharkov [in Russian].
- Peshii, A. (2005). Nasledie Ivana Iraklievicha Kurisa [The heritage of Ivan Iraklievich Kuris]. *Visnyk Odeskoho istoryko-kraeznavchoho muzeiu. Spetsvyypusk do 50-richchia z dnia zasnuvannia muzeiu. Odesa*, 2, 36–41 [in Russian].
- Peshii, A.K. (2012). K istorii proiskhozhdeniya dvoryanskogo roda Kurisov [To the history of the origin of the noble family of Kuris]. *Visnyk Odeskoho istoryko-kraeznavchoho muzeiu*, 11, 43–55 [in Russian].
- Russkii invalid [Russian disabled person]*. (1845). 24 iyunya; 1850, 7 marta [in Russian].
- Shumanskii, Ye.A. (1914). *Odeskoe Blagorodnoe sobranie: Istoricheskii ocherk* [Odessa Noble Assembly: Historical sketch]. Odessa: Tip. S.N. Skarlato [in Russian].
- Shvedov, F. (1893). *Pervoe pyatiletie Obshchestva popecheniya o bolnikh detyakh g. Odessy. 1887–1892* [The first five years of the Society for the Care of Sick Children in Odessa. 1887–1892]. Odessa: Tip. «Odesskikh novostei» [in Russian].

- Spisok lits, sluzhashchikh v Odesskom uchebnom okruge na 1895/96 god [List of persons serving in the Odessa educational district for 1895/96]. (1896). Izd. Upravleniya Odes. uchebnogo okruga. Odessa: Tip. «Tsentralnaya» [in Russian].
- Suvorov, A.V. (1951). *Dokumenti* [Documents]. T. 2. Moskva [in Russian].
- Ustav Chernomorskogo yakht-kluba [Charter of the Black Sea Yacht Club]. (1875). Odessa: Gor. tip. sod. Aleksomati [in Russian].
- Veidemeier, A. (1846). Dvor i zamechatelnie lyudi v Rossii vo vtoroi polovine XVIII stoletiya [Court and remarkable people in Russia in the second half of the 18th century]. Chast 2. SPb. [in Russian].
- Vospominaniya Genrietti Mashevskoi-Tsitovich: Rukopis. [Memoirs of Henrietta Mashevskaya-Citovich: Manuscript] (1969). [in Russian].
- Zagorovskii, Ye.A. (1913). Organizatsiya upravleniya Novorossii pri Potemkine v 1774-1791 godakh [Organization of administration of Novorossiya under Potemkin in 1774-1791]. *Zapysky Odesskoho obshchestva istorii i drevnostei Odessa*, 31, 52-82 [in Russian].

Всесвітня історія

DOI: 10.31110/consensus/2024-03/056-068

УДК (UDC) 94 (100)

EASTERN EUROPE BEFORE AND AFTER THE GLOBAL ECONOMIC CRISIS OF 1900–1903

Ilkin Zulfuqar Mustafayev*

Abstract

The purpose of this article is to analyze the impact of the economic crisis of 1900–1903 on Eastern Europe, identify common and specific features of the crisis in different regions, and assess the long-term consequences for economic development, social sphere, and political processes. This period marked one of the first major global economic disruptions of the 20th century, with implications that influenced economic policies and practices for decades. **The methodological basis** of the study was the application of historical and economic analysis, comparative analysis and review of the latest studies related to economic crises. The focus is on analyzing the economic conditions in Eastern Europe before and after the crisis, as well as the impact on industrial and agricultural sectors, financial systems, and social spheres. Key variables such as production dynamics, international trade, price changes, and employment rates are examined to provide a comprehensive understanding of the crisis's multifaceted effects. The study also considers the varying degrees of economic development across countries to highlight commonalities and differences in their experiences and responses.

The novelty of this research lies in the comparative analysis of the crisis's impact on different Eastern European countries, identifying both common and divergent features in the crisis's manifestation and consequences. This approach deepens the understanding of how regional and national characteristics influenced the crisis's severity and outcomes. Furthermore, the research examines the effectiveness of different economic policies and stabilization measures adopted in response, providing insights into the resilience and adaptability of their economic systems.

Conclusions. The economic crisis of 1900–1903 significantly impacted Eastern Europe, affecting various aspects of their economies. The crisis revealed structural problems, common traits, and specific features that defined events in each country. It highlighted the need for structural reforms and modernization to prevent similar crises and ensure sustainable economic growth. Long-term consequences included shifts towards more regulated economic relationships and increased government intervention. The analysis underscores the importance of learning from past disruptions to build resilient economic systems capable of withstanding future global shocks. Understanding the historical and economic contexts that shaped these experiences can help policymakers develop strategies to manage and mitigate future crises.

Keywords: economic crisis, Eastern Europe, 1900–1903, industry, agriculture, financial system, social sphere

---

* teacher of the Department of General History of Ganja State University, Ganja, Azerbaijan. E-mail: imustafayevilkin@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1514-8801>

СХІДНА ЄВРОПА ДО І ПІСЛЯ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ 1900–1903 РР.

Ількін Зульфугар Мустафаєв*

Анотація

Метою статті є аналіз впливу економічної кризи 1900–1903 років на Східну Європу, виявлення загальних і специфічних рис кризи в різних регіонах та оцінка довгострокових наслідків для економічного розвитку, соціальної сфери і політичних процесів. Цей період ознаменувався одним із перших великих глобальних економічних потрясінь 20 століття, наслідки якого десятиліттями впливали на економічну політику та практику. **Методологічною основою дослідження** стало застосування історичного та економічного аналізу, порівняльного аналізу та огляду останніх досліджень, що стосуються економічних криз. Основна увага приділяється аналізу економічних умов у Східній Європі до і після кризи, а також їх впливу на промисловий і сільськогосподарський сектори, фінансові системи і соціальну сферу. Аналізуються ключові змінні, такі як динаміка виробництва, Міжнародна торгівля, зміни цін та рівень зайнятості, щоб забезпечити всебічне розуміння багатогранних наслідків кризи. Дослідження також розглядає різні рівні економічного розвитку в різних країнах, щоб підкреслити спільні риси та відмінності в їхньому досвіді та реагуванні.

Наукова новизна даного дослідження полягає в порівняльному аналізі впливу кризи на різні країни Східної Європи, виявленні як загальних, так і відмінних рис в проявах кризи та його наслідки. Цей підхід поглиблює розуміння того, як регіональні та національні особливості вплинули на гостроту кризи та її наслідки. Крім того, в дослідженні розглядається ефективність різних заходів економічної політики та стабілізації, прийнятих у відповідь, що дозволяє отримати уявлення про стійкість і адаптивність їх економічних систем.

Висновок. Економічна криза 1900–1903 років справила значний вплив на Східну Європу, торкнувшись різних аспектів економіки цих країн. Криза виявила структурні проблеми, спільні риси та специфічні особливості, які визначили розвиток подій у кожній країні. У ньому підкреслювалася необхідність структурних реформ і модернізації для запобігання подібних криз і забезпечення стійкого економічного зростання. Довгострокові наслідки включали перехід до більш регульованих економічних відносин і посилення державного втручання. Проведений аналіз підкреслює важливість вивчення минулих потрясінь для створення стійких економічних систем, здатних протистояти майбутнім глобальним потрясінням. Розуміння історичних та економічних умов, які сформували цей досвід, може допомогти директивним органам розробити стратегії управління майбутніми кризами та пом'якшення їх наслідків.

Ключові слова: економічна криза, Східна Європа, 1900–1903 рр., промисловість, сільське господарство, фінансова система, соціальна сфера

Цитування: Мустафаєв, І. З. (2024). Східна Європа до і після глобальної економічної кризи 1900–1903 рр. *Консенсус*, 3, 56–68.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/123>

* викладач кафедри загальної історії Гянджинського державного університету, Гянджа, Азербайджан. E-mail: imustafayevilkin@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1514-8801>

Introduction

The economic crisis of 1900–1903 was one of the first major global economic shocks of the 20th century, caused by many factors and had serious consequences for the economies of many countries. This period is characterized as a phase of economic recession within the framework of long-term business cycles defined in subsequent years. Among the main causes of the crisis are excessive production, speculative investments, instability of the gold standard and other factors¹.

In addition, it is important to consider the role of international trade, changes in production technologies, increased competition in world markets and the impact of these factors on economic dynamics. A detailed study of the characteristics of the crisis involves an analysis of the dynamics of production cuts, international trade, changes in prices of goods and securities, as well as changes in employment and income. Special attention should be paid to the differences in the manifestations of the crisis in different countries and regions. The analysis of the consequences of the crisis includes an assessment of its impact on economic development, social sphere and political processes in various countries. It is important to consider how the crisis has affected economic policy, including measures to stabilize the economy, and what lessons have been learned by governments and economic theorists². The long-term consequences of the crisis include the transition to new forms of regulation of economic relations, a change in the role of the state in the economy, as well as the impact on international economic relations and the formation of the world economic order. For a deep understanding of the features of the crisis of 1900–1903, it is useful to conduct a comparative analysis with other major economic crises of the 20 and 21 centuries. Such an analysis will help to identify common patterns and specific features of various economic downturns, as well as to assess the effectiveness of applied measures and adaptation to crisis phenomena³ to partially prevent them and reduce the consequences on the global economy, which is especially relevant today.

Analysis of recent research and publications

The study of the problem of economic crises in the early twentieth century, including the crisis of 1900–1903, has been widely reflected in the works of many economists and historians. For example, R. Blau⁴ and J. Roberts⁵ analyze in detail the causes and characteristics of this crisis, highlighting factors such as excess production, speculative investments and instability of the gold standard. It is important to note the role of international trade and changes in production technologies, which is also emphasized in Hansen's research (1964). The study of the economic consequences of the

---

¹ Блау Р. Экономический кризис 1900–1903 гг. М.: Наука, 1023. С. 45–48.

² Johnson H. Economic Policy and Social Processes. New York: Routledge, 1987. P. 134–137.

³ Schmitt P. Global Economic Trends... P. 80–92.

⁴ Блау Р. Экономический кризис... С. 45–48.

⁵ Roberts J. International Trade and Economic Dynamics. London: Macmillan, 1931. P. 112–115.

crisis includes the work of H. Johnson (1987), who examines the impact of the crisis on economic policy and social processes in various countries. The long-term consequences of the crisis, such as the changing role of the state in the economy and the impact on international economic relations, are investigated by P. Schmitt⁶. Nevertheless, many aspects of the problem remain insufficiently studied. There is a lack of comparative studies that would consider in detail the differences in the manifestations of the crisis in different countries and regions of Eastern Europe. Also, little attention is paid to the analysis of regional and national characteristics, which makes this study especially relevant.

Formulation of the purpose of the article

The purpose of this article is to conduct a detailed analysis of the impact of the economic crisis of 1900–1903 on the countries of Eastern Europe, to identify common and specific features of crisis phenomena in various regions, as well as to assess the long-term consequences of the crisis for economic development, social sphere and political processes.

The objectives of the study are:

1. Analysis of economic conditions in Eastern Europe before the crisis of 1900–1903.
2. The study of the dynamics of the crisis and its manifestations in various countries of the region.
3. Assessment of the impact of the crisis on the industrial and agricultural sectors, the financial system and the social sphere.
4. Identify lessons learned from the crisis and their impact on economic policy and regulation.

Research results

At the beginning of the 20th century, Eastern Europe was a region with diverse political and economic structures. The following countries and territories were part of Eastern Europe: - The Russian Empire (including modern Russia, Ukraine, Belarus, Moldova, the Baltic States and part of Poland). The Austro-Hungarian Empire (including modern Austria, Hungary, the Czech Republic, Slovakia, Slovenia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, as well as parts of Poland and Ukraine) The Ottoman Empire (which controlled the territories of modern Turkey, Greece, Bulgaria, Northern Macedonia, Albania, Serbia and Montenegro) - the Kingdom of Romania and the Kingdom of Serbia. For a general idea of the scale of the crisis and the economic consequences for the countries of Eastern Europe, it is necessary to give a brief description of the pre-crisis period. The economy of Eastern Europe before the crisis was predominantly agrarian, with developed agricultural products and limited industrialization⁷. Before the crisis of

---

⁶ Schmitt P. *Global Economic Trends*. Berlin: Springer, 2005. P. 8–92.

⁷ Кляйин А. *Экономика Восточной Европы*. Москва: Прогресс, 1998. С. 23–25.

1900-1903, the Russian Empire was in a state of dynamic economic development characterized by significant changes in various sectors of the economy.

At the end of the 19th century, active industrialization began in Russia, which led to an increase in industrial production. The main industrial centers were concentrated in St. Petersburg, Moscow, the Urals and other regions. The main industries were metallurgy, textile industry, mechanical engineering and coal mining⁸. Agriculture remained the most important sector of the economy, providing employment and income for a significant part of the population. However, the agricultural sector faced problems such as land shortages, low productivity and high taxes. Crop failures in the late 1890s worsened the situation of the peasantry, which led to an increase in debt burden and social tension⁹. The social structure of the Russian Empire at the end of the 19th century was extremely heterogeneous. Peasants made up about 80% of the population and experienced significant difficulties due to agrarian problems. The working class, whose numbers grew rapidly due to industrialization, also faced difficult working conditions, low wages and a lack of social guarantees. Under these conditions, the labor struggle intensified, which led to an increase in the number of strikes and protests¹⁰. Russia's political system was autocratic, with the absolute power of the tsar and the absence of significant political freedoms. The Government of Nicholas II pursued a repressive policy against all forms of opposition and restricted civil rights. This caused an increase in revolutionary sentiments among various social groups, especially among workers and intellectuals¹¹. Even before the crisis, Russia's financial system was experiencing difficulties. Despite significant foreign investments aimed at developing industry and infrastructure, the country's financial stability remained fragile. The state budget was in deficit, and foreign exchange reserves depended on fluctuations in world prices for commodities such as grain and oil. Before the crisis of 1900-1903, Russia was a country of contrasts: against the background of industrial growth and modernization, serious agrarian problems, social inequality and political instability were observed. These factors created favorable conditions for the economic and social crisis that broke out at the beginning of the 20th century.

The Austro-Hungarian Empire

The Austro-Hungarian Empire, which included modern Austria, Hungary, the Czech Republic, Slovakia, Slovenia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, as well as parts of Poland and Ukraine, was one of the largest multinational powers in Europe. The economy of the empire before the crisis of 1900-1903 was characterized by significant regional differences and heterogeneity. Industrial development was most intense in the western

---

⁸ Georgescu V. *Economic Development of Romania*. Bucharest: Humanitas, 1998. P. 45-47, 48-50.

⁹ Троцкий Л. *Аграрные проблемы России*. Москва: Политиздат, 1996. С. 23-25.

¹⁰ Каганович Л. *Социальные движения в России*. Москва: Вече, 1999. С. 78-80.

¹¹ Fitzpatrick S. *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford University Press, 2000. P. 102-104.

part of the empire, especially in Austria and the Czech Republic. Key industries were concentrated here: mechanical engineering, metallurgy, textile and chemical industries. Prague, Vienna and Brno were major industrial centers¹². Agriculture remained the main industry in the eastern and southern regions such as Hungary, Slovakia and the Balkans. These regions specialized in the production of grain, grapes and animal husbandry. However, agricultural regions often suffered from low productivity and insufficient modernization of agricultural methods. The social structure of the Austro-Hungarian Empire was extremely complex due to the multinational composition of the population. The empire included many ethnic groups: Germans, Hungarians, Czechs, Slovaks, Croats, Serbs, Poles, Ukrainians and others. This has led to significant cultural and linguistic differences that have created tensions and conflicts between different national groups.

The political system of the empire was a dualistic monarchy divided into Austrian and Hungarian parts, each of which had its own parliaments and government structures. Emperor Franz Joseph I retained considerable power and influence over both parts of the empire. However, national movements for autonomy and independence intensified, which led to political instability¹³. Before the crisis of 1900-1903, the financial system of the Austro-Hungarian Empire was in a state of relative stability, despite regional differences in the level of economic development. The currency of the empire was the Austro-Hungarian krona, introduced into circulation in 1892. The central bank of the Empire, the Austro-Hungarian bank, controlled the money supply and pursued a credit policy. Economic development in different parts of the empire was heterogeneous, which affected financial stability. More developed regions such as Austria and the Czech Republic were the main budget donors, while less developed regions such as the Balkans required more public investment and subsidies. Before the crisis of 1900-1903, the Austro-Hungarian Empire was a large multinational power with a diverse economy and a complex social structure. Regional differences in the level of development and ethnic tensions created prerequisites for economic and political problems, which worsened during the crisis¹⁴.

The Ottoman Empire

At the beginning of the 20th century, the Ottoman Empire controlled the territories of modern Turkey, Greece, Bulgaria, Northern Macedonia, Albania, Serbia and Montenegro. The empire's economy was characterized by significant regional differences and was predominantly agrarian. The main industries were agriculture and small craft production. Crops, cotton, tobacco and fruits were grown in agriculture. However, the agricultural sector suffered from low productivity, outdated farming methods and lack of investment. Industry was poorly developed and concentrated mainly in Istanbul and

---

¹² Kahan H. Austro-Hungarian Empire. Berlin: Springer, 2001. P. 51-54.

¹³ Paterson L. Political System of the Austro-Hungarian Empire. London: Routledge, 2000. P. 102-104.

¹⁴ Mitrovich N. Economic Reforms in Austria-Hungary. Budapest: Corvina, 2000. P. 67-70.

some large cities¹⁵. International trade played an important role in the empire's economy, but the trade balance was negative, which increased dependence on foreign loans. The construction of railways and the development of ports were important aspects of economic policy aimed at modernizing infrastructure and improving transport accessibility. The social structure of the Ottoman Empire was multinational and multi-confessional. Most of the population were Muslims, but significant groups of Christians and Jews also played an important role in society. Ethnic groups included Turks, Greeks, Bulgarians, Serbs, Albanians and others. This created a diversity of cultures and traditions, but also led to ethnic and religious tensions¹⁶. The political system of the Ottoman Empire was an absolute monarchy headed by a sultan. The Sultan's power was virtually unlimited, although real power was often distributed among various factions at court and in the army. Internal reforms, known as Tanzimat (1839-1876), were aimed at modernizing the state and society, but by the beginning of the 20th century their results remained partial and ambiguous. The financial condition of the Ottoman Empire before the crisis of 1900-1903 was unstable. The Empire experienced chronic budget deficits, high public debt and dependence on foreign loans. The main creditors were the European powers, which increased foreign policy pressure on the empire¹⁷. The financial reforms of the late 19th century, including the creation of the Ottoman Bank and the introduction of new tax systems, proved insufficient to stabilize the economy¹⁸.

Thus, as we can see, before the crisis of 1900-1903, the Ottoman Empire was a multinational state with a predominantly agrarian economy and a complex social structure. Regional differences in the level of economic development, ethnic and religious tensions, as well as financial instability created prerequisites for economic and social problems that worsened during the crisis. Kingdom of Romania Before the crisis of 1900-1903, the Kingdom of Romania, like many other countries, was experiencing a period of economic growth based mainly on agriculture. Romania was a major grain exporter, accounting for the bulk of its exports. Winemaking and animal husbandry also played an important role in the economy. However, agriculture suffered from outdated farming methods and low productivity, which made the economy vulnerable to external shocks and natural disasters. Industry in Romania was poorly developed, except for the oil industry, which began to gain momentum at the end of the 19th century. Bucharest and Ploiesti have become centers of oil production and refining. The Romanian railway network expanded, which contributed to the development of domestic trade and exports. The social structure of the Kingdom of Romania was predominantly agrarian. Most of the population were peasants who lived in conditions of poverty and low land. The agrarian issue remained one of the key social problems. The land reform carried out in 1864 could

---

¹⁵ Shaw S. *The Ottoman Empire and Economy*. New York: Oxford University Press, 1977. P. 45-47.

¹⁶ *Ibid.* P. 78-80.

¹⁷ Карпов В. *Финансовая нестабильность Османской империи*. Санкт-Петербург, 1999. С. 45-47.

¹⁸ Кинрос Л. *Экономика Османской империи*. Стамбул, 1999. С. 34-36.

not completely solve the problems of low land and poverty among the peasantry¹⁹. Romania's political system was a constitutional monarchy headed by King Carol I. Political life was relatively stable, although there were significant social and economic problems in the country. The Parliament and the government pursued a policy of modernization and economic development, but the real improvement in the living conditions of most of the population was limited. Romania's financial situation was stable before the crisis, although the country's economy depended on agricultural exports. The state budget was balanced, and the government actively attracted foreign investments for the development of infrastructure and industry²⁰. However, the financial system remained vulnerable to external economic fluctuations.

Kingdom of Serbia

Before the crisis of 1900–1903, the Kingdom of Serbia was at the stage of economic modernization. The country's economy was also predominantly agricultural, with a major focus on grain, tobacco, fruit, and animal husbandry. Agriculture remained the main source of income for most of the population but suffered from low productivity and lack of modern agricultural technologies²¹. Industry in Serbia began to develop at the end of the 19th century, especially textiles and food. Railways have played an important role in facilitating domestic trade and the export of agricultural products. The construction of railways was a priority task of the government aimed at improving transport infrastructure and economic development. The social structure of the Kingdom of Serbia was mainly agrarian, with a predominance of the peasantry. The peasants lived in relative poverty, and the agrarian question was one of the main social problems. Social reforms were carried out slowly, which led to discontent among the peasantries. Serbia's political system was a constitutional monarchy with a relatively stable political life. King Alexander I and the government sought to modernize and develop the country. However, political stability was often disrupted by internal conflicts and power struggles between various political groups. Serbia's financial situation before the crisis was relatively stable, although the country depended on agricultural exports. The state budget was balanced, and the Government actively attracted foreign investment to develop infrastructure and industry. The financial system remained vulnerable to external economic fluctuations.

Discussion

The main interest to this day is the behavior of countries during the global economic crisis. This is since the economic crisis of 1900–1903 had a significant impact on the countries of Eastern Europe, exacerbating existing economic and social problems. The consequences of the crisis manifested themselves in different ways in different

---

¹⁹ Liviu P. Sotsialnaia struktura Rumynii. Bukharest: Editura Academiei, 2000. P. 73–75.

²⁰ Nikolesku A. Finansovaia stabilnost Rumynii [Financial Stability of Romania]. Bukharest: Polirom, 2002. P. 58–60.

²¹ Петрович Д. Экономическая модернизация Сербии. Белград, 1999. С. 53–55.

regions and countries of Eastern Europe and had various temporary and devastating consequences. Let's take a closer look at each of them during a crisis encounter. At the end of the 19 – beginning of the 20 century, Russia completed the formation of a large capitalist production system and became one of the world powers experiencing a new stage of economic development. The English economist John Hobson in 1902, noting the transition from the era of free competition to the era of monopolistic capitalism, called this period 'imperialism'²². At that time, Finance Minister Sergei Yulievich Witte, who held this post from 1892 to 1903, actively promoted the rapid industrial development of Russia, building on the achievements of previous periods, starting with the era of Peter the Great. These efforts were aimed at ensuring that within a decade Russia could catch up with the industrialized countries of the West.

The unstoppable growth of agricultural production, including a significant increase in acreage and grain production, led to an increase in exports. Russia has become one of the largest bread suppliers in the world. Considering the main events that caused significant historical changes at the beginning of the 20th century, it is necessary to consider the scale of overproduction. Until the end of the 19th century, Russia remained an agro-industrial country, where more than 75% of the population was employed in agriculture. During this period, the share of national income increased from 54% to 55.7%. The yield of land increased from 34 pounds from tithes in 1881 to 39 pounds on peasant lands and 42-47 pounds on landowners' lands in 1900. From 1883 to 1905, the acreage in the European part of Russia increased by about 10%. Grain production increased from 56 million tons in 1891 to 90 million tons in 1901. The average annual grain export from 1894 to 1898 was about 3.6 million tons, but at the beginning of the 20 century in some years it reached 10 million tons²³.

The fall in grain prices on the domestic and world markets worsened the economic situation of the peasants, which led to an increase in social discontent. Export markets were under increasing pressure, especially due to the increase in local agricultural production in European countries and the introduction of protective duties. These events contributed to the growth of political instability, which eventually led to the first Russian Revolution of 1905. Thus, overproduction in agriculture became one of the main factors of the economic crisis of 1900-1903, highlighting deep social and economic contradictions in Russian society and causing significant historical changes at the beginning of the 20th century.²⁴

The Austro-Hungarian Empire

At the end of the 19 – beginning of the 20 century, the Austro-Hungarian Empire completed the formation of a large capitalist production system and became one of the

---

²² Персиановский Д. История России: XX век. Курс лекций. Москва: Прогресс, 2015. С. 9-11.

²³ Анфимов А. Крупное помещичье хозяйство европейской России (конец XIX – начало XX века). Москва: Наука, 1969. С. 11-13.

²⁴ Шилов Д. Перепроизводство в сельском хозяйстве России. Москва: Прогресс, 2001. С. 34-36.

leading economic centers in Europe. This period is characterized by a significant increase in industrial production and infrastructure development. In the western regions of the empire, such as Austria and the Czech Republic, mechanical engineering, metallurgy and the textile industry were actively developing²⁵. An important figure in the economic development of Austria-Hungary was Prime Minister Ernest von Koehler, who carried out reforms aimed at modernizing the economy and improving the social sphere. His efforts contributed to a significant increase in industrial production and improved living conditions in cities. Agriculture also played an important role in the economy of the Austro-Hungarian Empire. The main agricultural regions, such as Hungary and the Balkans, specialized in grain production, wine and animal husbandry. However, the agricultural sector suffered from low productivity and outdated farming methods, which made it vulnerable to external economic shocks and natural disasters. Economic growth in agriculture led to the crisis of 1900–1903, which became one of the largest economic shocks in the history of the Austro-Hungarian Empire. The main cause of the crisis was the overproduction of agricultural products and a decrease in global demand, which led to a drop in product prices. This had a negative impact on the incomes of farmers and peasant women, worsening their financial situation. The unstoppable growth of agricultural production, including a significant increase in acreage and grain production, led to an increase in exports. Austria-Hungary has become one of the largest grain suppliers in the world. However, the overproduction of grain led to a drop in prices on both domestic and global markets, which further worsened the economic situation of peasants and caused social discontent²⁶. The growth of agricultural production in European countries and the introduction of import duties by them aggravated the situation of Austro-Hungarian exporters. Economic difficulties have led to a wave of social and political unrest. Interethnic conflicts intensified, especially in the multinational regions of the empire, which led to the growth of nationalist movements and demands for autonomy. Thus, overproduction in agriculture became one of the main factors of the economic crisis of 1900–1903, highlighting the deep social and economic contradictions in Austro-Hungarian society and causing significant historical changes at the beginning of the 20th century.

The Ottoman Empire At the end of the 19 – beginning of the 20 century, the Ottoman Empire sought to complete the modernization of its economy and strengthen its position on the world stage. This period is characterized by attempts at reforms and modernization aimed at improving infrastructure and industrial production. Construction projects such as railways and ports played an important role in this process, which contributed to the development of trade and the improvement of the transport network²⁷. Agriculture played a key role in the economy of the Ottoman Empire. The main agricultural regions, such as Anatolia and the Balkans, specialized in

---

²⁵ Kahan H. *Austro-Hungarian Empire*. Berlin: Springer, 2001. P. 51–54.

²⁶ Brook D. *Ethnic Tensions in Austria-Hungary*. London: Cambridge University Press, 1998. P. 78–80.

²⁷ Shaw S. *The Ottoman Empire and Economy*. New York: Oxford University Press, 1977. P. 45–47, 78–80.

the production of grain, cotton, tobacco and fruits. However, the agricultural sector suffered from low productivity and outdated farming methods, which made it vulnerable to external economic shocks and natural disasters²⁸.

Conclusions

The economic crisis of 1900–1903 had a significant impact on the countries of Eastern Europe, covering various aspects of their economies. It manifested itself in a sharp decline in industrial production, problems in agriculture and financial difficulties. Despite the diversity of economic structures and levels of development, the crisis has revealed both common features and specific problems specific to each country in the region.

Among the common features of the crisis in agriculture in Eastern Europe, in our opinion, it is possible to distinguish:

1. Overproduction and falling prices: The main problem of agriculture in Eastern Europe was the overproduction of agricultural products, which led to a sharp decline in prices on the global and domestic markets. This had a negative impact on the incomes of farmers and peasant women, worsening their financial situation.

2. Low productivity: Outdated farming methods and lack of investment in agriculture aggravated the situation, making this sector especially vulnerable to external economic shocks and natural disasters.

The distinctive features include 1. Regional differences: In some regions, such as the Balkans, production was more diversified (for example, winemaking, tobacco cultivation), which helped mitigate the effects of the crisis. At the same time, the crisis was most acute in areas dependent on grain production.

3. Export markets: The introduction of protective duties in Western European countries has worsened the situation of Eastern European exporters, especially in countries with a high share of agricultural exports, such as Romania and Serbia.

The following common features can be distinguished in the industrial sector:

1. Reduction in production: The crisis has led to a significant reduction in industrial production. Many enterprises were forced to reduce production or close down due to falling demand and difficulties with access to capital.

2. Unemployment and strikes. Rising unemployment and deteriorating working conditions caused a wave of strikes and social protests, especially in industrial centers.

Distinctive features 1. Diversity of industrial production: In Austria-Hungary, industrial production was more diversified and developed in sectors such as mechanical engineering, metallurgy and the textile industry. This made it possible to partially mitigate the effects of the crisis in comparison with regions where industrial production was less developed.

---

²⁸ Inalcik H. *International Trade in the Ottoman Empire*. London: I.B. Tauris, 1997. P. 52–54, 102–104.

3. Regional differences in development: In Eastern Europe, there were significant differences in the level of industrial development between regions, which determined the different levels of impact of the crisis on the local economy.

The crisis in the financial sector also had both general and individual characteristics for each country. The most common signs are budget deficits and public debt: the crisis has exacerbated financial problems, causing an increase in budget deficits and public debt. This was especially noticeable in countries dependent on external loans and foreign investments.

4. Capital outflow: Distrust of financial institutions and instability led to capital outflow, which aggravated financial difficulties.

Distinctive features 1. Financial reforms and measures: Attempts have been made in some countries to implement financial reforms and stabilization measures. For example, the creation of central banks and the introduction of new tax systems, although they have not always proved effective.

5. Differences in access to capital: More developed regions, such as Austria within Austria-Hungary, had better access to capital and financial resources, which made it easier for them to overcome the crisis compared to less developed regions.

REFERENCES

- Anfimov, A.M. (1969). *Kрупное помешчичье хозяйство Европейской России (концы XIX – начало XX века)* [Large Landlord Economy of European Russia (late 19th – early 20th century)]. Moskva: Nauka [in Russian].
- Blau, R. (1923). *Ekonomicheski krizis 1900–1903 godov* [Economic Crisis of 1900–1903]. Moskva: Nauka [in Russian].
- Gertsenshtein, M. (1997). *Finansovaya sistema Rossii* [Financial System of Russia]. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
- Gertsenshtein, M. (1997). *Valiutnye rezervy i biudzhety Rossii* [Currency Reserves and Budget of Russia]. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
- Persianovskii, D. (Comp.). (2015). *Istoriia Rossii: XX vek. Kurs lektsii* [History of Russia: 20th Century. Lecture Course]. Moskva: Progress [in Russian].
- Kaganovich, L. (1999). *Sotsialnye dvizheniia v Rossii* [Social Movements in Russia]. Moskva: Veche [in Russian].
- Karpov, V. (1999). *Finansovaya nestabilnost Osmanskoi imperii* [Financial Instability of the Ottoman Empire]. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo SPbGU [in Russian].
- Kinross, L. (1993). *Ekonomika Osmanskoi imperii* [Economy of the Ottoman Empire]. Stambul: Eren. [in Russian].
- Kliain, A. (1998). *Ekonomika Vostochnoi Evropy* [Economy of Eastern Europe]. Moskva: Progress [in Russian].
- Liviu, P. (2000). *Sotsialnaia struktura Rumynii* [Social Structure of Romania]. Bukharest: Editura Academiei [in Russian].
- Nikolesku, A. (2002). *Finansovaya stabilnost Rumynii* [Financial Stability of Romania]. Bukharest: Polirom [in Russian].
- Paterson, L. (2000). *Politicheskaia sistema Avstro-Vengerskoi imperii* [Political System of the Austro-Hungarian Empire]. London: Routledge [in Russian].

- Petrovich, D. (1999). *Ekonomicheskaia modernizatsiia Serbii* [Economic Modernization of Serbia]. Belgrad: Zavod za udžbenike [in Russian].
- Rot, D. (1999). *Ekonomika Balkan* [Economy of the Balkans]. Vena: Avstriiskaia akademiiia nauk [in Russian].
- Simich, M. (1998). *Sotsialnye problemy Serbii* [Social Problems of Serbia]. Belgrad: Nauchna knjiga [in Russian].
- Trotskii, L. (1996). *Agrarnye problemy Rossii* [Agrarian Problems of Russia]. Moskva: Politizdat [in Russian].
- Shilov, D. (2001). *Pereproizvodstvo v selskom khoziaistve Rossii* [Overproduction in Russian Agriculture]. Moskva: Progress [in Russian].
- Shou, S. (1977). *Osmanskaia imperiia i ekonomika* [The Ottoman Empire and Economy]. Niu-Iork: Oxford University Press [in Russian].
- Brook, D. (1998). *Ethnic Tensions in Austria-Hungary*. London: Cambridge University Press [in English].
- Georgescu, V. (1998). *Economic Development of Romania*. Bucharest: Humanitas [in English].
- Hobson, J. (1902). *Imperialism: A Study*. London: Macmillan [in English].
- Inalcik, H. (1997). *International Trade in the Ottoman Empire*. London: I.B.Tauris [in English].
- Johnson, H. (1987). *Economic Policy and Social Processes*. New York: Routledge [in English].
- Kahan, H. (2001). *Austro-Hungarian Empire*. Berlin: Springer [in English].
- Mitrovich, N. (2000). *Economic Reforms in Austria-Hungary*. Budapest: Corvina [in English].
- Paterson, L. (2000). *Political System of the Austro-Hungarian Empire*. London: Routledge [in English].
- Roberts, J. (1931). *International Trade and Economic Dynamics*. London: Macmillan. [in English].
- Schmitt, P. (2005). *Global Economic Trends*. Berlin: Springer [in English].
- Shaw, S. (1977). *The Ottoman Empire and Economy*. New York: Oxford University Press [in English].
- Sismondi, J. (1901). *Economic Crises and Overproduction*. Paris: Hachette [in English].
- Frankenstein, H. (1902). *Globalization and Economic Crises*. Berlin: Springer [in English].
- Fitzpatrick, S. (2000). *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford University Press [in English].

DOI: 10.31110/consensus/2024-03/069-077

УДК (UDC) 94 : 327] (477+560) «1929/1935»

THE DAILY ACTIVITIES OF THE ISTANBUL PLATFORM MEMBERS IN 1929–35

Liudmyla Vovchuk*

Abstract

The daily activities of the members of the illegal residency of the UPR Central Committee in exile ‘Istanbul Platform’ during 1929–35 consisted of various aspects: domestic, social, and public. However, a red thread through the daily life of representatives of the Ukrainian political emigration in Istanbul was intelligence work, which still impresses researchers not only with the ambitiousness of intentions, plans, and tasks, but also with the professionalism and skill of their implementation. Especially given the fact that none of the members of the residency had previously been a professional intelligence officer and had no previous practical experience in the special services. Being under the close supervision of Soviet agents, without funding and the necessary means, without permanent and reliable channels of communication with their curators, members of the Istanbul Platform had to not only integrate into the life of the local community in Istanbul, establish their daily routine, and not cause discontent with the Turkish migration service, but also carry out intelligence, educational and propaganda activities. Every day, they resorted to new, creative methods; they used all available opportunities and skills in confronting Soviet agents.

The goal of the article is to highlight the daily activities of the members of the Istanbul Platform during this period.

The methodological basis of the research is the principles of the specific historical approach, historical-comparative and historical-typological methods, methods of comprehensiveness, systematicity, integrity, synthesis, analysis and objectivity.

The scientific novelty of the publication is the generalisation of the researched aspects of the daily activities of the members of the Istanbul Platform in 1929–35.

Conclusions. The daily activities of the members of the Istanbul Platform from the moment of its opening to the termination of its functioning were focused on a number of domestic, social and public aspects. Among them was intelligence activity, which, despite a number of obstacles, was carried out at a high level. Ensuring the functioning of the Istanbul Platform, its members shaped the continuity of historical state-building processes up to the present day.

Keywords: Ukrainian political emigration, interwar Turkey, Istanbul Platform, Volodymyr Murskyi, Mykola Zabello, Mariia Pchelinska, Ukrainian exile

---

* PhD in History, Associate Professor of the Department of International Relations and Foreign Policy, Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine. E-mail: luda_vovchuk@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8324-5235>

**ПОВСЯКДЕННА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЛЕНІВ «СТАМБУЛЬСЬКОЇ ПЛАТФОРМИ»
УПРОДОВЖ 1929–35 РР.**

Людмила Вовчук*

Анотація

Повсякденна діяльність членів нелегальної резидентури ДЦУНР в екзилі «Стамбульська платформа» упродовж 1929–35 рр. складалася з різноманітних аспектів: побутових, соціальних, громадських. Однак, червоною ниткою через щоденне життя представників української політичної еміграції у Стамбулі проходила розвідувальна робота, яка і сьогодні вражає дослідників не лише амбітністю намірів, планів, завдань, але й фаховістю та майстерністю їх втілення. Особливо з огляду на ту обставину, що жоден із членів резидентури до того не був фаховим розвідником і не мав попереднього практичного досвіду роботи у спецслужбах. Перебуваючи під пильним наглядом радянської агентури, без фінансування і необхідних засобів, не маючи постійних та надійних каналів зв'язку зі своїми кураторами, члени «Стамбульської платформи» мали не лише інтегруватися у життя місцевої громади Стамбулу, налагодити побут, не викликати невдоволення турецької міграційної служби, але й здійснювати розвідувальну, просвітницьку та пропагандистську діяльність. Щоденно вдаватися до нових, креативних прийомів; використовували всі наявні можливості та вміння у протистоянні з радянською агентурою.

Метою роботи є висвітлення повсякденної діяльності членів «Стамбульської платформи» упродовж вказаного періоду. **Методологічною основою** дослідження слугують принципи конкретно-історичного підходу, історико-порівняльні та історико-типологічні методи, методи всебічності, системності, цілісності, синтезу, аналізу та об'єктивності.

Наукова новизна полягає в узагальненні досліджених аспектів повсякденної діяльності членів «Стамбульської платформи» упродовж 1929–35 рр.

Висновки. Повсякденна діяльність членів «Стамбульської платформи» з моменту відкриття і до припинення функціонування була орієнтована на виконання низки побутових, соціальних, громадських аспектів. Серед яких була й розвідувальна діяльність, яка не дивлячись на низку перепон, реалізовувалася на високому рівні. Забезпечуючи функціонування «Стамбульської платформи», її члени формували тяглість історичних державотворчих процесів аж до нашого часу.

Ключові слова: українська політична еміграція, повсякденна діяльність, міжвоєнна Туреччина, Стамбульська платформа, Володимир Мурський, Микола Забелло, Марія Пчелінська, українські екзильні спецслужби

Цитування: Вовчук, Л. (2024). Повсякденна діяльність членів «Стамбульської платформи» упродовж 1929–35 рр. *Консенсус*, 3, 69–77.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/124>

---

* кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили, Миколаїв, Україна. E-mail: luda_vovchuk@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8324-5235>

Problem statement. Both today and decades ago, diplomatic and consular representatives were entrusted with a variety of tasks: from official meetings to participation in diplomatic receptions. The daily activities of the members of the illegal residency of the UPR Central Committee in exile the Istanbul Platform during 1929–35 also consisted of various aspects: domestic, social, civic and intelligence. Therefore, **the main aim of this article** is to clarify the main aspects of this activity in the context of constant surveillance by Soviet agents.

Last researchers' analysis of the problem. Most contemporary Ukrainian researchers focus on the activities of official Ukrainian diplomatic and consular institutions abroad in 1917–1921. At the same time, the aspect of the activities of Ukrainian exile institutions abroad remains poorly researched. Among them is the Istanbul Platform. Such national researchers as Ya. Dashkevych¹, T. Vintskovs'kyi, O. Muzychko and V. Khmarskyi², V. Okipniuk and D. Kozlov³, L. Pidhirna⁴, and L. Vovchuk⁵ partially open the veil on the establishment, functioning, and members of the Istanbul Platform, paying insufficient attention to the daily activities of the institution.

The source base of the research is represented by declassified archival documents of the Main Directorate of the Foreign Intelligence Service of Ukraine and the Central State Archive of Ukraine. Agent reports and correspondence of representatives of Ukrainian political emigration are of particular interest. In addition, it is worth highlighting the works of O. Lototskyi⁶, a contemporary of those events, and a collection

---

¹ Дашкевич Я.Р. Турецько-українські взаємовідносини в першій половині ХХ століття. Інформаційні стосунки: національний аспект. *Україна. Наука і культура*. 2009. Вип. 35. С. 63–72.

² Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр.: монографія / Вінцовський Т.С., Музичко О.Є., Хмарський В.М. [та ін.]; відп. ред. В.М. Хмарський. Одеса: ТЕС, 2010. 584 с.

³ Окіпнюк В., Козлов Д. Таємний фронт Володимира Мурського. *Історична правда*. 2020. 6 жовтня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/10/6/158218/>; Окіпнюк В., Козлов Д. Володимир Мурський – представник екзильного уряду в Стамбулі. *Історична правда*. 2018. 17 вересня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/5b868bf60ab87/>; Окіпнюк В., Козлов Д. Томос-1930, або Як «український нунцій» у Стамбулі боровся за автокефалію УПЦ. *Історична правда*. 2018. 8 жовтня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/5bbb48e7dbf2d/>

⁴ Підгірна Л.М. «Стамбульська платформа» УНР у 20–30-ті рр. ХХ ст.: Просопографічний портрет. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2022. Т. 36. С. 210–226; Підгірна Л. Дипломатично-розвідувальна діяльність Марії Пчелінської у Стамбулі у 1930-х рр.. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів*. 2022. Вип. 21. С. 37–38; Підгірна Л. Микола Забелло (1892–1967): персональна біографія агента ОДПУ «Надія». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2022. Т. 40. С. 205–220.

⁵ Vovchuk L. Information activities of the Istanbul Platform in 1929–35. *Старожитності Лукомор'я*. 2024. № 4. С. 76–82. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.4.282>

⁶ Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина четверта. У Царгороді. Перевидання. Бавнд Бруц: Видання Української Православної Церкви в США, 1966. 175 с.

of documents on political emigration in 1919–1945, compiled by V. Lozytskyi, O. Bazhan, S. Vlasenko, and A. Kentii⁷.

The results and discussions. The arrival in Istanbul in the summer of 1929 of the new head of the UPR Central Committee in exile and the UPR exile special services, V. Murskyi, was of great importance for the daily life of the local Ukrainian community and actually added dynamism.

The Ukrainian community in Istanbul, representatives of the Ukrainian political emigration, were led by M. Zots-Kravchenko, an independentist by conviction, and M. Zabello, the community's secretary.

However, representatives of the Ukrainian community in Istanbul did not conduct active educational, public, and even more so, intelligence activities. This was also due to the then loyal government policy of the Republic of Turkey towards the USSR, and the fear of being 'under the gun' of new Turkish migration laws and being included in the list of 'unreliable'.

In 1928, a year before V. Mursky's arrival, M. Zotz-Kravchenko himself suffered the same fate. The Turkish authorities deemed him 'unreliable' and deported him from the Turkish Republic⁸.

It is likely that M. Zotz-Kravchenko's deportation was provoked by the Soviet secret services⁹ so that his place could be taken by a recruited ODPU agent, Secretary M. Zabello. He was a Ukrainian, a former officer of the tsarist army, a centurion of the UPR Army. Obviously, his wife Kateryna was also recruited¹⁰.

It is worth noting that this period of the Ukrainian community in Istanbul is not marked by much political and social activity. Nevertheless, M. Zabello actively tries to present his person as the new head of the community to the Chief Ataman of the Central Department of the Ukrainian People's Republic in exile, A. Livytskyi, the heads of exile special services – V. Salskyi and V. Zmiienko; heads of Ukrainian intelligence offices in Prague, Bucharest and Paris; to establish contacts with well-known representatives of Ukrainian political emigration in Europe, the Middle East and the United States¹¹.

Representatives of the Ukrainian community in Istanbul headed by M. Zabello were more focused on their integration into the local Istanbul community, establishing their own life and trying to avoid being seen by the Turkish migration service.

From time to time, M. Zabello communicates with his fellow countrymen. Representatives of the community still try not to fall out of the context of the life of Ukrainian political emigration: they participate in raising funds to complete the

---

⁷ Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. Київ: Парламентське вид-во, 2008. 928 с.

⁸ Sectoral State Archive of the Foreign Intelligence Service of Ukraine (SSA FISU). Fund 1. List 1. File 6945, Vol. 5. P. 62.

⁹ Окіпнюк В., Козлов Д. Таємний фронт Володимира Мурського. *Історична правда*. 2020. 6 жовтня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/10/6/158218/>

¹⁰ SSA FISU. Fund 1. List 1. File 12628, Vol. 2, арк. 301.

¹¹ Ibidem.

S. Petliura Library in Paris and commemorate the Heroes of the Bazaar, making commemorative badges with S. Petliura's portrait¹². They gather to read and discuss Ukrainian publications that are brought to Istanbul by representatives of political emigration in Hungary, Germany, and Bulgaria.

In every way M. Zabello tried to demonstrate his usefulness to the leadership of the Ukrainian exiled special services and offered cooperation. In fact, it was M. Zotz-Kravchenko's previous unsatisfactory activities, M. Zabello's intrusive self-presentation, doubts about his reliability and the presence of the Ukrainian community in Istanbul that prompted the UPR Central Committee in exile, in cooperation with the exile special services¹³, to think about establishing the illegal residency in Istanbul, which would be headed by V. Murskyi¹⁴. He was a man whom the Ukrainian government in exile could fully trust; a man with pro-Ukrainian statehood convictions, a decent education, and diplomatic experience. He had the ability to unite conscious Ukrainians in Istanbul, to organise and establish an illegal residency, to perform various work, from public to intelligence, while coordinating the work of Ukrainian intelligence offices in the Middle East and in post-Soviet Ukraine¹⁵.

After becoming V. Murskyi's right-hand man and secretary, M. Zabello performed all the necessary tasks: he took the correspondence, which allowed him to copy all letters and documents, attended meetings of the Prometheus Club, helped Murskyi in his daily activities; he continued to maintain active correspondence with representatives of the Ukrainian political emigration. He also worked closely with the Soviet secret services. Starting in 1929, he compiled a kind of dossier on each representative of the of the Ukrainian community in Istanbul, identifying the most active ones, creating their profiles and describing in detail their daily lives, occupations, habits, preferences, inclinations, etc.

Thus, from the intelligence reports of declassified archival documents of the Sectoral State Archive of the Foreign Intelligence Service of Ukraine, it becomes known that there were 50 active members of the Ukrainian community in Istanbul, representing different regions of Ukraine. V. Murskyi was able to unite these people into a fairly effective illegal institution with representative, educational, propaganda and intelligence functions.

In her article, L. Pidhirna provides a list of these representatives, indicating their marital status and occupation in Istanbul. The vast majority of them were conscious people with independent-minded beliefs, former interned soldiers of the UPR Army, representatives of the Ukrainian intelligentsia who were forced to emigrate or flee from post-Soviet Ukraine due to the Soviet occupation and the Red Terror.

---

¹² SSA FISU. Fund 1. List 1. File 12617, Vol. 2, арк. 72.

¹³ Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали. Київ: Парламентське вид-во, 2008. С. 354.

¹⁴ The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine. Fund 269. List 2. File 270. P. 62-62(б).

¹⁵ Чорноморська хвиля Української революції... С. 361-362.

The author emphasizes that the Ukrainians there managed to integrate into the Istanbul community with dignity and their daily activities were very diverse, performing information and intelligence activities at the same time. For example, Y. Smilgin, who delivered dairy products to the Soviet Embassy staff and to the residence of the Crimean Tatar pro-Soviet Kapudan Pasha, collected information about the activities of the Soviet Embassy, intentions and plans for Crimea, etc. And then he provided it to V. Murskyi¹⁶.

Such a wide range of professional activities and occupations of representatives of the Ukrainian community in Istanbul, personal connections, contacts with respected representatives of the Turkish community, membership in the most respectable Turkish families, etc. already represented interesting prospects for the formation of a reliable agent network of the illegal residency 'Istanbul Platform', which V. Murskyi took advantage.

It is interesting to note that V. Murskyi, upon arriving in Istanbul, positioned himself as a journalist and correspondent for the League of Nations. At that time, he was financially supported by the Central Committee of the UPR in exile, or rather, by the Polish special services. And although, according to M. Zabello, V. Murskyi had a 'magnificent salary'¹⁷, his intelligence, public, educational, literary and representative activities required significant financial investments, which neither V. Murskyi, nor the Central Committee of the UPR in exile, nor the Polish allies had. In one of his letters to A. Livytskyi, V. Prokopovych notes that V. Murskyi cannot carry out the necessary day-to-day representative activities due to a lack of funds to buy appropriate clothing¹⁸.

Murskyi's daily activities consisted of receiving and processing operational correspondence (letters, communications, etc.) that came to the secret Istanbul address (No. 224, Kutusu Bey Oglu, Istanbul) by regular mail, airmail¹⁹ and diplomatic pouch to the Polish diplomatic mission. Later, similar cooperation was established with the French consulate²⁰.

In addition, V. Murskyi worked on the texts of official documents of the UPR Central Committee in exile: Memorandum with the Government of Japan²¹; the text of the appeal and organisation of the reception of the representative of the UPR Central Committee in exile V. Prokopovych at the Ecumenical Patriarch Photios II regarding the receipt of the Tomos by the Orthodox Ukrainian Church²²; the Agreement with the head of the Crimean Tatar diaspora Kyrymer on the Autonomy of Crimea as part of the future Independent Ukraine²³. He wrote numerous educational materials, articles for Turkish and friendly diaspora publications, etc.

---

¹⁶ Підгірна Л.М. «Стамбульська платформа» УНР у 20-30-ті рр. XX ст.: Просопографічний портрет... С. 219-220.

¹⁷ SSA FISU. Fund 1. List 1. File 12617, Vol. 8. P. 51-53.

¹⁸ Ibid. P. 32.

¹⁹ SSA FISU. Fund 1. List 1. File 12617, Vol. 1. P. 8

²⁰ Ibid. Vol. 9. P. 202.

²¹ Ibid. Vol. 8. P. 261, 316, 318.

²² Ibid. Vol. 1. P. 22.

²³ Ibid. Vol. 2. P. 248, 262-265.

V. Murskyi also worked on the manuscripts of his important pro-Ukrainian propaganda works ‘The True Face of the New Russia’, ‘Ukraine in the Struggle for Independence’, ‘Turkey and Russia’. At the same time, he was recruiting reliable people and arranging for pro-Ukrainian propaganda literature and communications to be sent by Soviet steamers to the Black Sea ports of post-Soviet Ukraine. He received this propaganda literature from the UPR Press Bureau in Warsaw.

He gave interviews about the situation in Ukraine to European and American journalists, established cooperation with representatives of foreign intelligence agencies, prepared reports and participated in meetings of the Istanbul branch of the Prometheus Club, working with representatives of friendly Diasporas: Azerbaijani, Georgian, and Crimean Tatar²⁴.

It is also worth mentioning a member of the Istanbul Platform, Ukrainian intelligence officer M. Pchelinska²⁵, who was V. Murskyi’s sister-in-law. M. Pchelinska’s daily activities consisted of a kind of ‘hunting’ for valuable contacts. Thanks to her, the Ukrainian exiled special services and the UPR Central Committee in exile were able to further cooperate with the heads of the French and Japanese intelligence services, M. Denard and Jimura²⁶.

Speaking about the daily life and leisure activities of the Istanbul Platform members, we can say that despite their professional employment and intelligence activities, they were quite ordinary. In addition to their daily routine, the members met at the Murskyis’ house for tea, celebrated birthdays and the first communion of the Murskyis’ daughters²⁷, and could get together in the evenings to play bingo²⁸. Murskyi’s wife took care of family matters and helped her husband with translations and processing of correspondence. On holidays and on Sundays, both the Murskyi family and other members of the Istanbul Platform attended St George’s Church in Phanar, had leisure time at the Alhambra cinema²⁹ and art events at the Teutonia German Community House³⁰.

In general, the members of the Istanbul Platform led a somewhat Eastern-style, measured, safe life³¹, which became quite secure after Murskyi established friendly relations with the head of the Istanbul migration service. This was facilitated by the cooling of Turkish-Soviet relations since 1930³².

It was after this that V. Murskyi was able to conduct a radio game with Ukrainian agents in post-Soviet Ukraine³³, present an autographed copy of his book ‘Ukraine and its

---

²⁴ Vovchuk L. Information activities of the Istanbul Platform in 1929–35... P. 79–80.

²⁵ SSA FISU. Fund 1. List 1. File 12617, Vol. 9. P. 319

²⁶ Ibid. Vol. 7. P. 36, 50–52.

²⁷ Ibid. P. 36, 50–52.

²⁸ Ibid. Vol. 8. P. 51–52.

²⁹ SSA FISU. Fund 1. List 1. File 12628, Vol. 9. P. 97, 98.

³⁰ Ibid. Vol. 8. P. 52–63.

³¹ SSA FISU. Fund 1. List 1. File 12617, Vol. 2. P. 270, 271.

³² Ibid. Vol. 1. P. 174–176.

³³ Ibid. Vol. 2. P. 301.

Struggle for Independence' to the President of the Republic of Turkey Ataturk (and possibly publish the book with the unofficial financial support of the Turkish authorities) and freely distribute books to well-known Turkish public and political figures (about 600 copies). He also managed to establish contact with a representative of the Turkish special services³⁴.

By 1935, members of the Istanbul Platform were actively engaged in educational, public, and intelligence activities, and made an almost successful attempt to obtain autocephaly (Tomos). However, the curtailment of funding for V. Mursky's activities and his untimely death led to the transfer of the Istanbul Platform's leadership to M. Zabello, and subsequently to its closure³⁵.

Most of the representatives of the Ukrainian community in Istanbul, members of the Istanbul Platform were buried in Istanbul, at the Orthodox Greek Cemetery (Şişli district). And V. Murskyi was buried in the Latin Catholic cemetery (Beyoglu district). Murskyi's family returned to Lviv and in 1938 moved to Germany. M. Pchelinska returned to France, where she also became a member of the early French Resistance Movement. The fate of most members of the Istanbul Platform is still unknown.

Conclusions. The daily activities of the members of the illegal residency of the UPR Central Committee in exile 'Istanbul Platform' during 1929-35 were carried out in the following areas: domestic, social, public and intelligence. The first two aspects involved the attempts of Ukrainians to survive in a foreign land, in emigration; to integrate into Turkish society, to ensure a decent life for themselves and their families. Despite the difficult social, legal and political circumstances and the opposition of Soviet intelligence agents, many representatives of the Ukrainian political emigration, given their education, experience and personal qualities, managed to do well.

Public and intelligence activities gained momentum with the arrival of V. Murskyi in Istanbul and the formation of the illegal residency of the UPR Central Committee in exile, the Istanbul Platform. The deterioration of Turkish-Soviet relations contributed to the intensification of the activities of the members of this institution. All aspects of the daily activities of Ukrainians in Istanbul were closely intertwined, constituted a symbiosis in a sense, and, as we can see, over almost 100 years, formed a separate philosophy and power of the representatives of the stateless Ukrainian nation - the global Ukrainian diaspora - in further undermining the positions of the USSR and fighting the Soviets for the restoration of Ukrainian statehood and the Orthodox Church of Ukraine.

REFERENCES

- Dashkevych, Ya.R. (2009). Turetsko-ukrainski vzajemovidosyny v pershii polovyni XX stolittia. Informatsiini stosunki: natsionalnyi aspekt [Turkish-Ukrainian relations in the first half of the twentieth century. Information relations: the national aspect]. *Ukraina. Nauka i kultura*, 35, 63-72 [in Ukrainian].

---

³⁴ Ibid. Vol. 2. P. 282.

³⁵ Vovchuk L. Information activities of the Istanbul Platform in 1929-35... P. 81.

- Khmarskyi, V. (Ed.) (2010). *Chornomorska khvyliia Ukrainskoi revoliutsii: providnyky natsionalnoho rukhu v Odesi u 1917–1920 rr.* [The Black Sea Wave of the Ukrainian Revolution: Leaders of the National Movement in Odesa in 1917–1920]. Odesa: TES [in Ukrainian].
- Lototskyi, O. (1966). *Storinky mynuloho. Chastyna chetverta. U Tsarhorodi* [Pages of the past. Part four. In Constantinople]. Reprint. Bavnd Bruts: Vydannia Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy v SShA [in Ukrainian].
- Okipniuk, V. & Kozlov, D. (2020, October 6). Taiemnyi front Volodymyra Murskoho [The secret front of Volodymyr Murskyi]. *Istorychna pravda*. Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/articles/5b868bf60ab87/> [in Ukrainian].
- Okipniuk, V. & Kozlov, D. (September 8, 2018). Volodymyr Murskyi – predstavnyk ekzylnoho uriadu v Stambuli [Volodymyr Murskyi is a representative of the exiled government in Istanbul]. *Istorychna pravda*. Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/articles/5b868bf60ab87/> [in Ukrainian].
- Okipniuk, V. & Kozlov, D. (2018, October 8). Tomos–1930, abo Yak «ukrainskyi nuntsii» u Stambuli borovsia za avtokefaliu UPTs [Tomos–1930, or How the ‘Ukrainian nuncio’ in Istanbul fought for the autocephaly of the UOC]. *Istorychna pravda*. Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/articles/5bbb48e7dbf2d/> [in Ukrainian].
- Pidhirna, L.M. (2022). «Stambulska platforma» UNR u 20–30–ti rr. XX st.: Prosopohrafichnyi portret [The ‘Istanbul platform’ of the UNR in the 20s–30s of the 20th century: a prosopographic portrait]. *Naukovi pratsi Kamianets–Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka. Istorychni nauky*, 36, 210–226 [in Ukrainian].
- Pidhirna, L. (2022). Dyplomatychno–rozviduvalna diialnist Marii Pchelinskoi u Stambuli u 1930–kh rr. [Maria Pchelinska’s diplomatic and intelligence activities in Istanbul in the 1930s]. *Naukovi pratsi Kamianets–Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka*, 21, 37–38 [in Ukrainian].
- Pidhirna, L. (2022). Mykola Zabello (1892–1967): personalna biohrafiiia ahenta ODPu ‘Nadiia’ [Mykola Zabello (1892–1967): personal biography of the OGPU agent ‘Nadiia’]. *Naukovi pratsi Kamianets–Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka. Istorychni nauky*, 40, 205–220 [in Ukrainian].
- Ukrainska politychna emihratsiia 1919–1945: Dokumenty i materialy* [Ukrainian political emigration 1919–1945: Documents and materials] (2008). Kyiv: Parlamentske vyd–vo [in Ukrainian].
- Vovchuk, L. (2024). Information activities of the Istanbul Platformin 1929–35. *Antiquities of Lukomorie*, 4, 76–82. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.4.282> [in English].

ІІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНА

DOI: 10.31110/consensus/2024-03/078-091

УДК (UDC) 94 : 327] (477) "2014/..."

THE HISTORICAL DISCOURSE IN THE STRATEGY AND PRACTICE OF FOREIGN POLICY OF UKRAINE

Olha Makliuk*
Yaroslava Fatiukha**

Abstract

The article aims to analyze the correlation of the ideological context of historical narratives and memorial discourse with the national strategy and foreign policy practices in a historical retrospective, using Ukraine as a case study.

Scientific novelty. The article analyzes the changes in the use of historical narrative in Ukraine's national strategy and some practices of Ukraine's foreign policy; it examines the most important topics of historical memorial discourse since 2014, when Ukraine chose the Euro-Atlantic geopolitical vector and claimed its historical affinity with European countries.

Conclusions. The way the past is represented is crucial for Ukraine in the process of forming a modern nation. The article emphasizes the importance of considering Ukraine's historical policy and representations of the past, both in the international arena while preserving the country's ethnocultural basis, and in incorporating Ukraine's historical past into the European historical narrative. The article notes that historical discourse changed with Ukraine's shift towards European and Euro-Atlantic integration, disrupting Russia's geopolitical strategy and leading to open expansion.

The article has identified that among the narratives that aimed to prove Ukraine's historical proximity to European countries and/or historical/mental/cultural differences with Russia and reinforced the Euro-Atlantic geopolitical choice, in addition to those already traditionally analysed by researchers, are the issues of (1) the Ukrainian Revolution of 1917-1921 was a manifestation of the struggle for independence and unity of Ukraine, continuation of the traditions of national statehood; (2) condemnation of the crimes of the communist totalitarian regime, primarily the

---

* Candidate of Sciences in History, Associate Professor, Dean of the Faculty of History and International Relations, Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine. E-mail: onmacluk@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8740-2402>

** Master Student in international relations at Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine. E-mail: fatyuha.yaroslava2002@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-0979-3812>

demand for recognition of the Holodomor of 1932–1933, as a systematic act of genocide against Ukrainians committed by the leadership of the Soviet Union.

The article has noted the presence of controversial historical themes and figures such as the image of Stepan Bandera and the activities of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and the danger of using issues of national memory in information propaganda in the international arena.

Keywords: foreign policy, national foreign policy strategies, historical discourse, use of history, historical narrative, Ukraine, politics of memory, historical policy

ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС У СТРАТЕГІЇ ТА ПРАКТИЦІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Ольга Маклюк*

Ярослава Фатюха**

Анотація

Мета статті – проаналізувати в історичній ретроспективі кореляцію ідеологічного контексту історичних наративів, меморіального дискурсу з національною стратегією та практиками зовнішньої політики (на прикладі України)

Наукова новизна полягає в аналізі змін у використанні історичного наративу в національній стратегії України та окремих практиках зовнішньої політики України, топових тем історичного меморіального дискурсу, які були актуалізовані після 2014 року, а саме після обрання Україною євроатлантичного геополітичного вектору та демонстрували історичну спорідненість України з країнами європейського простору.

Висновки. Для України у контексті реалізації завдання формування модерної нації беззаперечно важливим є формат репрезентації минулого. У цьому контексті стратегія формування історичної політики України та офіційні репрезентації минулого репрезентація на міжнародній арені одного боку зі збереженням етнокультурної основи та водночас інкорпорація історичного минулого країни в європейський історичний наратив. Визначено, що історичний дискурс набув іншої артикуляції зі зміною політики багатовекторності та визначення пріоритету європейського вибору України. Відмова України від політики лавірування між двома великими центрами тяжіння – Європейським Союзом і Росією, чітке оголошення курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію порушило російську геополітичну стратегію та визначило початок відкритої експансії.

Серед наративів, які демонстрували історичну близькість України з країнами Європи або/та історичних/ментальних/культурних відмінностях з Росією та підсилювали євроатлантичний геополітичний вибір, крім тих які вже традиційно аналізувались дослідниками, стали питання (1) Української революції 1917–1921, як прояву боротьби за незалежність і соборність України, продовження традицій національної державності;

---

* кандидат історичних наук, доцент, декан факультету історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету, Запоріжжя, Україна. E-mail: onmacluk@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8740-2402>

** магістрант факультету історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету, Запоріжжя, Україна. E-mail: fatyuha.yaroslava2002@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-0979-3812>

(2) Засудження злочинів комуністичного тоталітарного режиму, в першу чергу вимоги щодо визнання Голодомору 1932-1933 рр., як планомірний акт геноциду проти українців, створений керівництвом Радянського Союзу.

Векторно, зазначено наявність контрверсійних історичних тем та історичних постатей (Образ Степана Бандери та діяльність Організації українських націоналістів (ОУН)). Зазначена небезпека використання питань національної пам'яті в інформаційній пропаганді у міжнародному середовищі.

Ключові слова: зовнішня політика, зовнішньополітичні національні стратегії, історичний дискурс, використання історії, історичний нарратив, Україна, політика пам'яті, історична політика

Цитування: Маклюк, О. & Фатюха, Я. (2024). Історичний дискурс у стратегії та практиці зовнішньої політики України. *Консенсус*, 3, 78-91.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/125>

Problem statement. Historical issues have long been the subject of not only academic discourse but have also become firmly embedded in political practice. The systems of ideologically labeled activities carried out by countries in the implementation of domestic policies and the international policy form and consolidate ideas about the historical past. "Points of tension" may form the basis for conflicts and the justification for foreign policy strategies and practices. Today, in the context of the Russian-Ukrainian war (2014-2022), the European community, primarily Ukrainians, have to live through tragic events and see the consequences of historical manipulations with history, while historical mythologies are actively used by Russian propagandists to justify the occupation and annexation of Ukrainian territories. The academic community and politicians state that historical narratives and historical discourse have become the basis for building not only domestic policies but also foreign policy strategies of countries. Ukraine is no exception in this trend.

Analysis of recent studies and publications. Scientific publications on the topic can be divided into two large groups: on the one hand, these are works by experts who specialize in foreign policy and offer analyses on determining the priorities of Ukraine's foreign policy and ways to achieve them; on the other hand, these are experts in memory studies who consider the conceptual foundations of interstate interaction through the prism of national memory policy and memory conflicts; and state that these are tools in the context of propaganda wars. At the same time, it should be highlighted that representatives of all fields of knowledge, experts in international relations, political scientists, and historians interpret the policy of memory in general and historical narratives and historical discourse in the national and international arena as related to the security of the state.

The subject of particular focus is the legitimation of the Russian Federation's aggression against Ukraine through the use of historical narratives in the international

arena¹. Some ideas aimed at understanding the issues of the correlation of historical narratives with the national strategy of Ukraine and European countries and foreign policy practices are presented in the publications of foreign and domestic scholars, in particular O. Boyko, I. Derluyn, L. Klimenko, I. Litart, D. Olik, L. Nahorna, A. Penkala, Y. Shapoval and others².

The best practices of Ukraine's foreign policy during the period of independence and specific recommendations for implementation were studied and analyzed within the framework of the project 'Concept of Ukraine's Foreign Policy', which was implemented by the Diplomatic Academy of Ukraine named after Hennadii Udoenko under the Ministry of Foreign Affairs with the support of the Friedrich Ebert Foundation in Ukraine and Belarus, in cooperation with UA: Ukraine Analytica³. The authors of the project analyzed the main directions of Ukraine's foreign policy in terms of conceptual content and identified the priorities of Ukraine's foreign policy up to 2030, including the issues of historical narrative and conflict-inducing aspects of historical memory. In the context of the research issue, the analytical report of the National Institute for Strategic Studies (2019) presents a wide range of issues that have been studied, namely: analyzing the security (domestic political and geopolitical) problems of Ukraine's modern policy of historical memory. The historical and memorial issues of Ukraine in relation to its European neighbors were precisely studied in the report⁴. The analysis of Belgian scholars Alina Penkala, Ine Litart, and Ilsa Derluyn is also interesting in the context of the study of the issue. They identify dominant historical narratives that affirm the monovectoriality of Ukraine's foreign policy direction since 2014. The first narrative is

¹ Bogomolov A., Lytvynenko O. Ghost in the Mirror: Russian Soft Power in Ukraine. Briefing paper. Chatham House, 2012. P. 16.; Rotaru V. Silencing the contestant. Legitimizing Crimea's annexation by mimicking the West. *European Security*. 2019. № 29. Pp. 2-23. URL: https://www.researchgate.net/publication/337164705_Silencing_the_contestant_Legitimizing_Crimea's_annexation_by_mimicking_the_West

² Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін. Київ, 2013. 600 с.; Шаповал Ю.І. Політика пам'яті і євроінтеграційні прагнення України (2014-2019 рр.). *Проблеми всесвітньої історії*. 2020. № 2 (11). С. 7-24. URL: <http://ebooks.znu.edu.ua/files/2021/PVI/PVI202011/7.pdf>; Penkala Alina, Derluyn Ilsa, Lietaert Ine Ine The Ukrainian Divide – The Power of Historical Narratives, Imagined Communities, and Collective Memories *Berghahn Journals*. 2020. Vol. 10. P. 125-139. URL: <https://doi.org/10.3167/reco.2020.100311>; Olick Jeffrey K. States of Memory: Continuities, Conflicts, and Transformations in National Retrospection (ed.). Durham, NC: Duke University Press, 2003. 368 p.; Olick J. Collective Memory: The Two Cultures. *Sociological Theory*. November 1999. № 17 : 3. P. 333-348. URL: https://dl.cuni.cz/pluginfile.php/654706/mod_resource/content/1/olick-collective-memory---the-two-cultures.pdf; Klymenko Lina. The role of historical narratives in Ukraine's policy toward the EU and Russia. *International Politics*. 2020. Vol. 57. P. 978-984.

³ Концепція зовнішньої політики України / За редакцією Сергія Корсунського, Євгенії Габер, Андрія Веселовського, Ганни Шелест. Грудень 2019 (робочі матеріали за підсумками 2019 року). URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/15890.pdf>

⁴ Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналіт. доповідь / [Яблонський В.М., Лозовий В.С., Валевський О.Л., Здіорук С.І., Зубченко С.О. та ін.] / за заг. ред. В.М. Яблонського. Київ: НІСД, 2019. 144 с.

that Ukraine is a liminal space between the East and the West. The second is that ‘Ukraine is not Russia’⁵. The analysis of these particular aspects has been carried out, however, the issue of correlation of historical narratives with the national strategy and practices of Ukraine’s foreign policy still needs to be considered and further studied.

The aim of our research is to examine the correlation of the ideological context of historical narratives and memorial discourse with the national strategy and practices of foreign policy in historical retrospective (with the case study of Ukraine).

Introduction. According to American political scientists Thomas Graham, Ryan Menon, and Jack Snyder, in terms of geopolitics, Ukraine is a zone of collision between the interests of Russia and the West⁶. Therefore, as highlighted by Ukrainian scholars Mykola Alexiievets and Yaroslav Seko, Ukraine was pursuing a multi-vector and non-aligned foreign policy from the first decade of its independence until the middle of the 2000s⁷. Thus, Ukraine was not certain in its choice between European and Eurasian vectors, although the adoption of the Partnership and Cooperation Agreement between Ukraine and the EU in 1994⁸, the first EU-Ukraine summit in 1997⁹, the adoption of the Decree of the President of Ukraine On approval of the Strategy of Ukraine’s integration into the European Union¹⁰, can be considered a de facto declaration of Ukraine’s choice of the European vector. However, at the same time, the resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine On the key directions of Ukraine’s foreign policy adopted on the July 2, 1993, stated that one of the main directions of the state’s foreign policy was cooperation within the Commonwealth of Independent States (CIS) and that ‘the dominant bilateral relations with the border states’ were Ukrainian–Russian relations. According to the resolution, the relations between Ukraine and Russia were supposed to develop in the spirit of ‘genuine good neighborhood, mutual respect and partnership’¹¹. The conflict between Russia and Ukraine in 2014 hastened the end of the multi-vector policy and pushed Ukraine closer towards a European orientation.

---

⁵ Penkala Alina, Derluyn Ilse, Lietaert Ine Ine The Ukrainian Divide...

⁶ Graham Thomas, Menon Rajan, Snyder Jack. Ukraine between Russia and the west: buffer or flashpoint? World Policy Journal. (SPRING 2017). Vol. 34, No. 1. P. 107–118. URL: <https://www.jstor.org/stable/26781473>

⁷ Алексієвєць Микола, Секо Ярослав. Зовнішня політика України: від багатовекторності до безальтернативності. URL: https://shroni.chtyvo.org.ua/Alexsiievets_Mykola/Zovnishnia_polityka_Ukrainy_vid_bahatovektornosti_do_be_zalternatyvnosti.pdf?

⁸ Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text

⁹ Саміти Україна-ЄС. Міністерство закордонних справ України. URL: <https://mfa.gov.ua/evropejska-integracija/samiti-ukravina-ves>

¹⁰ Указ Президента України. Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/615/98#Text>

¹¹ Про основні напрями зовнішньої політики України. Постанова Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12?lang=en#Text>

Euro-Atlantic Geopolitical Vector of Ukraine (2014): A New Articulation of Historical Narratives

The Revolution of Dignity in 2014 resulted in the overthrow of the pro-Russian government led by Viktor Yanukovich and a change in Ukraine's foreign policy strategy. The catalyst for these processes was the outbreak of Russian military aggression in the East and South of Ukraine. Petro Poroshenko, as the officially elected president, proclaimed Ukraine's course toward membership in the European Union (EU) and NATO. The mono-vectorality of the foreign policy course was enshrined in the following documents: Ukraine-EU Association Agreement (2014)¹²; and the resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine On the European choice of Ukraine (2014)¹³. In addition, it should be highlighted that the Presidential Decree On the Strategy for sustainable development 'Ukraine-2020' (2015)¹⁴ declared the top priorities for the establishment and development of Ukraine as a member of the European community. Another important legal document was the Law of Ukraine On National Security of Ukraine (2018), which established integration into the European political, economic, security, and legal space, as well as membership in the European Union and the North Atlantic Treaty Organisation as Ukraine's fundamental national interest¹⁵. It became Ukraine's clear geopolitical choice after many years of balancing the European and Eurasian vectors of foreign policy development.

Ukraine's decision to align with the Euro-Atlantic geopolitical sphere and move away from the Eurasian project has prompted a need for a new approach to memorial policy. This involves shaping narratives that highlight Ukraine's historical connections to European countries and underscore its differences from Russia.

Lina Klymenko, a Ukrainian political scientist and researcher at the University of Tampere in Finland, examined the official statements of Ukrainian political leaders in 2014 within the context of the country's Euro-Atlantic geopolitical alignment. Klymenko found that these leaders frequently invoked historical events in their speeches to promote narratives that emphasized Ukraine's historical ties to Europe. For example, former Ukrainian President Petro Poroshenko not only referred to the baptism of Kyivan Rus by Volodymyr the Great over 1,000 years ago as a religious event, but also as a political-European choice. According to Klymenko, Ukrainian political leaders used historical narratives to justify Ukraine's European geopolitical alignment, framing it as a continuation of historical tradition. She identified the following narratives in modern

---

¹² Association agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/ASSOCIATION%20AGREEMENT.pdf>

¹³ Заява Верховної Ради України "Про європейський вибір України". Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1679-18#n8>

¹⁴ Указ Президента України. Про стратегію сталого розвитку "Україна-2020". Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015?lang=en#Text>

¹⁵ Закон України. Про національну безпеку України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19?lang=en#Text>

Ukrainian historiography: 1) Kyivan Rus is seen as a precursor of the modern Ukrainian state, firmly rooted in the European sphere. 2) The 17th and 18th century Hetmanate is viewed as a Ukrainian state formation based on democratic principles, contrasting with the colonial policies of the Tsardom of Moscow. 3) The period of Ukraine's inclusion in the USSR is depicted as a time of Russian occupation, positioning Ukraine as a champion for its own statehood while portraying Russia as a colonizing force¹⁶.

We can identify several narratives used by Ukrainian political leaders to showcase Ukraine's historical connection to European countries and to highlight the historical, mental, and cultural differences with Russia. These narratives are cited as the historical foundation for Ukraine's decision to align with the Euro-Atlantic geopolitical direction. The narratives include the following points: 1) The Ukrainian Revolution of 1917-1921 is viewed as a demonstration of the fight for independence and unity, carrying on the traditions of national statehood; 2) Contentious historical topics and figures, such as the representation of Stepan Bandera and the activities of the Organisation of Ukrainian Nationalists (OUN); 3) Condemnation of the crimes committed by the communist totalitarian regime, with a specific emphasis on the demand for acknowledgement of the Holodomor of 1932-1933 as a systematic act of genocide against Ukrainians, which was artificially created by the Soviet Union's leadership.

These narratives are directly linked to the implementation of Ukraine's foreign policy. Each of these points has been thoroughly examined individually.

(1) *The narrative about the Ukrainian Revolution of 1917-1921.* In 2016, the former President of Ukraine, P. Poroshenko, issued a decree On events to celebrate the 100th anniversary of the Ukrainian Revolution. The orders in the document generally continue the tradition of commemorating the heroes of Kruty, first initiated by President Viktor Yushchenko (2004-2009), but also introduce some differences from the previous ones. It emphasized that commemorating the events and prominent participants of the Ukrainian Revolution of 1917-1921 should be a priority for Ukrainian public authorities in 2017-2021. The importance of this practice lies in honoring the traditions of the struggle for independence and unity of Ukraine, military victory, creators of national statehood, and the historical significance of events related to the liberation struggle of the early twentieth century and the establishment of Ukrainian statehood¹⁷.

(2) *The decree outlined various events to mark the anniversary:* publication of scientific papers, collections of documents and materials, encyclopedic and other publications dedicated to the 100th anniversary of the Ukrainian Revolution of 1917-1921, its role in the history of Ukraine and Europe; organization of thematic informational, educational, cultural and artistic events in educational and cultural institutions aimed at providing information about the events of the Ukrainian Revolution 1917-1921; holding

---

¹⁶ Klymenko Lina. The role of historical narratives in Ukraine's policy toward the EU and Russia. *International Politics*. 2020. № 57. P. 978-984.

¹⁷ Указ Президента України. Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917-1921 років. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/17/2016#Text>

thematic exhibitions of archival documents, material memorabilia and photographs of significant events and figures of the Ukrainian Revolution 1917–1921; comprehensive assistance to scientific and local history research on the history of the Ukrainian state and the Ukrainian liberation movement, and the popularization of them; holding events by Ukraine’s diplomatic missions abroad with the participation of representatives of the Ukrainian diaspora to celebrate the 100th anniversary of the Ukrainian Revolution; organizing the spread of information materials on the role of the Ukrainian Revolution in European and World history. Thus, Petro Poroshenko highlighted the importance of promoting and disseminating the narrative about the Ukrainian Revolution of 1917–1921 and its role in the formation and affirmation of Ukrainian statehood as well as its significance in international politics.

Ukrainian historians Yaroslav Hrytsak and Oleksandr Komarov also use the narrative mentioned above in their publication ‘The Way of Formation of the Ukrainian Identity’. The scholars emphasize that during that period Ukraine emerged *not only as a historical, political or literary narrative, but also as a separate unit with all the formal features of statehood*¹⁸. The historical narrative of the Ukrainian Revolution 1917–1921 is supposed to justify Ukraine’s right to independence and statehood, and influences its geopolitical course away from Russia.

It corresponds to the officially proclaimed Military Doctrine of Ukraine of 2015, which states that Russia poses a military threat to Ukraine and, accordingly, the main goal for Ukraine is to repel the armed aggression of the Russian Federation and to participate in the implementation of the European Union’s common security and defense policy¹⁹.

It is important to note that the Decree of the former President of Ukraine P. Poroshenko No. 17/2016 On events to celebrate the 100th Anniversary of the Ukrainian Revolution outlines specific resolutions for various institutions, including the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine. It includes dissemination of information materials about the Ukrainian Revolution of 1917–1921 and its role in European and world history abroad, aiming to shape Ukraine’s international image as a state with historical experience in pursuing independent foreign policy, enhancing Ukraine’s political authority in international relations.

(2) Ukraine vs Poland: controversial historical topics and figures (the image of Stepan Bandera and the activities of the OUN).

The historical narrative about the image of Stepan Bandera is controversial, both for Ukraine and for European countries, especially Poland. On the one hand, for

¹⁸ Грицак Ярослав, Комаров Олександр. Шлях становлення української ідентичності. Запоріжжя. Платформа спільних дій. 36 с. URL: <https://uinp.gov.ua/elektronni-vydannya/shlyah-stanovlennya-ukrayinskovi-identychnosti>

¹⁹ Указ Президента України. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Військової доктрини України». Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015?find=1&text=%Do%Ao%Do%A4+%Do%BA%Do%BE%Do%BD%D1%84%Do%BB%D1%96%Do%BA%D1%82#w2_1

Ukrainian society, he is a symbol of the struggle against totalitarianism, a kind of manifesto for moving away from the communist past (since Soviet historiography strongly condemned Bandera and his activities), and a symbol of the struggle for Ukraine's unity and independence. On the other hand, this narrative has a certain negative impact on the implementation of Ukraine's strategic foreign policy course, as it often becomes a stumbling block in dialogue with European partners, especially Poland.

A precedent can be seen in the interstate misunderstanding between Ukraine and Poland in 2010, when Viktor Yushchenko awarded the title of 'Hero of Ukraine' to Stepan Bandera, which was criticized by the former President of Poland Lech Kaczynski. At the same time, the European Parliament, on the initiative of Polish MEPs, adopted a resolution stating that the European Parliament "*Deeply deplores the decision by the outgoing President of Ukraine, Viktor Yushchenko, posthumously to award Stepan Bandera, a leader of the Organisation of Ukrainian Nationalists (OUN) which collaborated with Nazi Germany, the title of 'National Hero of Ukraine'; hopes, in this regard, that the new Ukrainian leadership will reconsider such decisions and will maintain its commitment to European values*"²⁰.

The next memorial Law concerning Stepan Bandera, which led to another misunderstanding with European countries, was adopted on April 9, 2015. The Law On the Legal Status and Honouring the Memory of Fighters for the Independence of Ukraine in the XX Century. According to the Law, the Organisation of Ukrainian Nationalists (OUN), headed by Stepan Bandera, was recognised as fighters for the independence of Ukraine in the XX century. The law also outlined the rights of certain individuals to receive state and municipal social guarantees²¹. This caused outrage among one of Ukraine's key partners, Poland. During the VIII meeting of the Interparliamentary Assembly of Ukraine and Poland in June 2015, the Vice-Marshal of the Polish Sejm, Elżbieta Radziszewska, made a statement that "*it would be better to remove the controversial provisions of the law on the OUN and UPA*"²². Subsequently, in 2016, the Polish Sejm adopted a resolution On the Perpetuation of the Memory of Victims of Genocide Committed by the Ukrainian Nationalists Against the Citizens of the Second Rzeczpospolita in 1943-1945²³. This demonstrates the conflicting viewpoints between Ukraine and Poland regarding the historical role and actions of the OUN and Stepan Bandera.

---

²⁰ European Parliament resolution of 25 February 2010 on the situation in Ukraine. European Parliament. February 2010. Brussels. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-7-2010-0035_EN.html

²¹ Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті. *Верховна Рада України*. 2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text>

²² Польща хоче, щоб Україна скасувала статус ОУН і УПА як борців за незалежність. *24 Канал*. 2015. URL: https://24tv.ua/polshha_hoche_shhob_ukravina_skasuvata_status_oun_i_upa_yak_bortsiv_za_nezalezhnist_n_586803

²³ Uchwała Sejmu w sprawie oddania hołdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich na obywatelach II RP w latach 1943-1945. *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej*. 2016. URL: <https://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/komunikat.xsp?documentId=2D76E3019FA691C3C1257FF800303676>

K. Zarembo also stresses the importance of historical memory in the relations between Ukraine and Poland in her publication ‘Audit of foreign policy: Ukraine-Poland’²⁴. In particular, the scholar emphasises that for the Polish side, it is generally accepted that the activities of Ukrainian nationalists were an act of genocide against the Polish people, while Ukrainians perceive the OUN as a symbol of patriotism and the struggle for independence.

Since the beginning of the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation in 2022, Poland has become one of Ukraine’s main allies. The country has become a logistics hub for supplying Ukraine, hosted more than a million Ukrainian refugees, and was one of the first to impose sanctions against Russia. However, the topic of the controversial historical narrative of both sides has been repeatedly raised by the Polish leadership. Thus, during a ceremony commemorating the 79th anniversary of the Volyn tragedy on July 11, 2022, Polish President Aleksander Duda called on Ukraine to recognise the ethnic cleansing of Poles by the OUN²⁵. At the same time, the President of Poland emphasized: “Those whom we know were murderers, were also heroes of Ukraine, at a different time and with a different enemy, and were killed by the Soviet government. They were fighting with deep faith for an independent, free Ukraine”. This statement can be perceived as an attempt to reach an understanding and find a consensus between Ukraine and Poland on the past, in particular the activities of Ukrainian nationalists. In the context of Russian aggression, the Ukrainian authorities are taking steps to find common ground with Poland on the issue of the common historical past. An example of such commemorative practice is when the President of Ukraine, Volodymyr Zelenskiy, participated in a memorial mass with the President of Poland at the Cathedral Church of Saints Peter and Paul in July 2023 to honor the victims of the Volyn tragedy. On that same day, Volodymyr Zelensky made the statement: “Together we honor all the innocent victims of Volyn! Memory unites us! We are stronger together!”²⁶. Respecting the historical past serves as the foundation for strengthening bilateral ties, fostering critical strategic partnerships, and represents an important step for countries in pursuing their own strategic foreign policy objectives. Analysts and international relations experts rightly point out that elevating this emotionally sensitive issue to the level of political discussions within both Poland and Ukraine creates favorable conditions for the manipulation of national memory in information propaganda, leading to a detrimental impact²⁷.

---

²⁴ Зарембо К. Аудит зовнішньої політики Україна-Польща. URL: http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/Aud_Ukr_Poland_ukr_net.pdf

²⁵ Poland asks Ukraine to confront dark past despite common front against Moscow. *Reuters*. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/poland-asks-ukraine-confront-dark-past-despite-common-front-against-moscow-2022-07-11/>

²⁶ Зеленський і Дуда вшанували пам’ять жертв Волинської трагедії. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2023/07/10/162883/>

²⁷ Концепція зовнішньої політики України За редакцією Сергія Корсунського, Євгенії Габер, Андрія Веселовського, Ганни Шелест Грудень 2019 (робочі матеріали за підсумками 2019 року). URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/15890.pdf>

(3) Condemnation of the crimes of the Communist totalitarian regime: recognition of the Holodomor of 1932-1933 as an act of genocide in the international arena

Ukraine's proximity to European countries and its distinct historical narrative from Russia was emphasized through practices that condemned the Communist totalitarian regime and equate it with the Nazi regime.

In 2015, Ukraine adopted the Law On the Condemnation of the communist and national socialist (Nazi) totalitarian regimes in Ukraine and the prohibition of propaganda of their symbols²⁸. At the same time, several laws were also adopted, such as the Law On Perpetuating the Victory over nazism in the Second World War of 1939-1945; the Law On access to the Archives of the repressive bodies of the communist totalitarian regime of 1917-1991. By enacting these laws, Ukraine aims to integrate into the European political, cultural, educational, and legal space, since the Law On the Condemnation of communist and national socialist (Nazi) totalitarian regimes in Ukraine and the prohibition of propaganda of their symbols states that the law was adopted in accordance with PACE resolution 1481 (2006); the European Parliament's declaration "On the Proclamation of 23 August as a Europe-wide Day of Remembrance for the victims of all totalitarian and authoritarian regime"; the European Parliament resolution of October 23, 2008 on the commemoration of the Holodomor, the Ukraine artificial famine (1932-1933); and the European Parliament resolution of April 2, 2009 on European conscience and totalitarianism. Historical narratives also play an important role in this process.

Ukraine is claimed to be a victim of the communist totalitarian regime. To confirm this fact, the following key narratives are used: Ukraine's accession to the USSR was violent, with the use of terror methods against the Ukrainian population, while the population was not in favor of the accession. This explains the demand of Ukrainian political leaders for international recognition of the Holodomor as a systematic act of genocide against the Ukrainian nation committed by the Soviet leadership.

In 2006, the Law of Ukraine On the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine officially recognized the Holodomor as genocide of the Ukrainian people²⁹. The law emphasized that the mass famine was artificially created by the top leadership of the USSR, resulting in the elimination of millions of people, the destruction of the social foundations of the Ukrainian people, and the suppression of its traditions, spiritual culture, and ethnic identity. Subsequent resolutions, decrees, and orders adopted by the law further reinforced the narrative that the Holodomor was created to suppress resistance to the communist regime. In particular, in 2022, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted a resolution On the Appeal of the Verkhovna Rada of Ukraine to the Parliaments of the World on the Recognition of the Holodomor of 1932-1933 as Genocide of the Ukrainian

---

²⁸ Закон України Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-10#Text>

²⁹ Закон України № 376-V Про Голодомор 1932-1933 років в Україні URL: <https://www.president.gov.ua/documents/376v-5122>

People in Ukraine. According to this resolution, the Ukrainian parliament calls on international organisations and parliaments of the world to “restore historical justice” and recognise the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine as a crime of genocide against Ukrainian people. The resolution states that Holodomor was artificially created by the leadership of the USSR to quash resistance to the communist regime. The dissemination of this narrative is one of the key components of Ukraine’s foreign policy. In 2021, according to the Decree of the President of Ukraine On Events dedicated to the 90th Anniversary of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine – Genocide of the Ukrainian People³⁰, the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine was ordered to continue its efforts to secure the recognition of the 1932–1933 Holodomor as a genocide by foreign states and international organizations; “to ensure that foreign diplomatic missions of Ukraine hold events dedicated to the 90th anniversary of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine with the participation of representatives of the Ukrainian diaspora abroad and Ukrainian organisations abroad”; “to make invitations to participate in official events to be held in Ukraine dedicated to the 90th anniversary of the Holodomor”.

As mentioned above, one of the directions of Ukraine’s foreign policy is to call on the international community to recognise the Holodomor as an act of genocide against Ukrainians. As of 2023, 32 countries have officially recognised the Holodomor as genocide³¹. Estonia was the first country that officially recognised Holodomor as an act of genocide against Ukrainian people in 1993. The Baltic Assembly was the first international organization to recognize it at the interstate level. Several of Ukraine’s strategic partners, including the United States, Poland, Germany, Canada, France, the Netherlands, the Czech Republic, and others, have also recognized the Holodomor as a genocide against the Ukrainian people. The European Parliament’s recognition of the Holodomor as genocide was particularly significant for Ukraine. The recognition of the Holodomor as genocide has gained momentum in 2022–2023, likely due to Russia’s military aggression against Ukraine. Many of the countries that have recognized the Holodomor as genocide also have memorial monuments dedicated to the victims. Some of these countries also have practices of commemorating Holodomor victims. Monuments to victims of the genocide are located in Poland, the United States, Germany, Canada, Italy, the United Kingdom, Belgium, Argentina, and Australia. This effort is important for Ukraine because it demonstrates that the country was a victim of the communist regime, not a supporter of it. It also aligns Ukraine with the condemnation of totalitarian regimes, thus reinforcing its proximity to European democratic values and its aspirations for European integration. Additionally, these efforts are aimed at holding Russia accountable for its actions, including providing material compensation to Ukraine in the future.

---

³⁰ Указ Президента України. Про заходи у зв’язку з 90-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні – геноциду Українського народу. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/598/2021#Text>

³¹ Визнання Голодомору актом геноциду в світі. *Музеї Голодомору*. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/vyznannia-v-sviti-holodomoru-aktom-henotsydu/>

Thus, in the implementation of its foreign policy, Ukraine insists on the international community's recognition of the Holodomor as a systematic act of genocide against Ukrainian nation in order to suppress the population's opposition to joining the USSR. In this way, this narrative becomes one of the points for Ukraine's proximity to European democratic values, and accordingly explains the European integration aspirations of the state, which are laid down in the foreign policy strategy of the state.

Conclusions. In the context of forming a modern nation, the format of representation of the past holds undeniable importance for Ukraine. Therefore, the strategy of formulating Ukraine's historical policy and official representations of the past should aim to preserve the ethno-cultural basis while also incorporating the country's historical narrative into the broader European historical context, aligning with the overall strategy of foreign policy implementation. The historical discourse has taken on a different articulation with the shift in Ukraine's multi-vector policy towards its European choice. The narratives that aim to prove Ukraine's historical proximity to European countries and/or historical/mental/cultural differences from Russia and reinforce the Euro-Atlantic geopolitical choice, include the following: (1) the Ukrainian Revolution of 1917-1921 as a manifestation of the struggle for independence and unity of Ukraine, continuation of the traditions of national statehood; (2) condemnation of the crimes of the communist totalitarian regime, primarily the demand for recognition of the Holodomor of 1932-1933 as a systematic act of genocide against Ukrainians created by the leadership of the Soviet Union.

The European experience of developing standards and practices of politics of memory and building bilateral and multilateral relations on this basis is relevant for Ukraine, as Ukraine needs answers to a variety of questions. One such question is: How to shape the politics of memory while considering national security and foreign policy strategy. The experience of living in wartime has sparked this discussion. The ability to build effective relations, improve communication, and learn from others is an important social skill that is inherent not only in individuals but also in nations and peoples, and is, in fact, the key to their prosperity.

REFERENCES

- Aleksieyevets, M. & Seko, J. (2016). Kraine's foreign policy: from to multidirectional no alternative [Ukraine's foreign policy: from multi-vector to non-alternative]. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Aleksiievets_Mykola/Zovnishnia_polityka_Ukrainy_vid_bahato_vektornosti_do_bezalternatyvnosti.pdf [in Ukrainian].
- Bogomolov, A. & Lytvynenko, O. (2012). Ghost in the Mirror: Russian Soft Power in Ukraine. Briefing paper. *Chatham House*, p. 16. [in English].
- Graham, T., Menon, R. & Snyder, J. (2017). Ukraine between Russia and the west: buffer or flashpoint? *World Policy Journal*, 34 (1), 107-118. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/26781473> [in English].
- Gricak, Y. & Komarov, O. (2021). *Shlyah stanovlennya ukrains'koi identichnosti [The way of formation of Ukrainian identity]*. *Zaporizhzhia. A platform for joint actions*. Retrieved from

- <https://uinp.gov.ua/elektronni-vydannya/shlyah-stanovlennya-ukrayinskoyi-identychnosti> [in Ukrainian].
- Klymenko, L. (2020). The role of historical narratives in Ukraine's policy toward the EU and Russia. *International Politics*, 57 (973-989), 978-984 [in English].
- Koncepciya zovnishnioyi polityki Ukraini (2019) / Za redakciyu Sergiya Korsunskogo, Yevgeniyi Gaber, Andriya Veselovskogo, Ganni Shelest Gruden' 2019 (robochi materiali za pidsumkami 2019 roku) [The Concept of Foreign Policy of Ukraine Edited by Serhiy Korsunskyi, Yevgenia Haber, Andriy Veselovskyi, Hanna Shelest December 2019 (working materials based on the results of 2019)]. Retrieved from <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/15890.pdf> [in Ukrainian].
- Kultura istorychnoyi pamyati: evropeyskyi ta ukraïnskyi dosvid [Culture of historical memory: European and Ukrainian experience] (2013) / Y. Shapoval, L. Nagorna, O. Boiko ta in. Kyiv [in Ukrainian].
- Olick, J.K. (1999). Collective Memory: The Two Cultures. *Sociological Theory*, November, 17 (3), 333-348. Retrieved from https://dl.cuni.cz/pluginfile.php/654706/mod_resource/content/1/olick-collective_memory---the_two_cultures.pdf [in English].
- Olick, J.K. (2003). *States of Memory: Continuities, Conflicts, and Transformations in National Retrospection*. Durham, NC: Duke University Press [in English].
- Penkala, A., Derluyn, I. & Lietaert, I. (2020). Ine The Ukrainian Divide - The Power of Historical Narratives, Imagined Communities, and Collective Memories. *Berghahn Journals*, 10, 125-139. DOI: <https://doi.org/10.3167/reco.2020.100311> [in English].
- Yablonskii, V.M., Lozovii, V.S., Valevskii O.L., Zdioruk, S.I. & Zubchenko, S.O. (2019). Polityka istorychnoyi pamyati v konteksti nacionalnoyi bezpeky Ukrainy [The policy of historical memory in the context of national security of Ukraine]: analit. dopovid. Kyiv: NISD [in Ukrainian]
- Rotaru, V. (2019). Silencing the contestant. Legitimizing Crimea's annexation by mimicking the West. *European Security*, 29, 2-23. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/337164705_Silencing_the_contestant_Legitimizing_Crimea's_annexation_by_mimicking_the_West [in English].
- Shapoval, Yu. (2020). Polityka pamyati i yevrointegraciini pragnennya Ukrainy (2014-2019 rr.) [Memory policy and European integration aspirations of Ukraine (2014-2019)]. *Problemy vsesvitnioyi istorii*, 2 (11), 7-24. Retrieved from <http://ebooks.znu.edu.ua/files/2021/PVI/PVI202011/7.pdf> [in Ukrainian].
- Zarembo, K. (2017). Audit zovnishnioyi polityky Ukrainy-Polscha [Audit of Ukraine-Poland foreign policy]. Retrieved from http://neweuropa.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/Aud_Ukr_Poland_ukr_net.pdf [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2024-03/092-102

УДК (UDC) 327.5

**EVOLUTION OF FORMS AND METHODS OF CONDUCTING MILITARY AND ARMED
CONFLICTS IN THE 20TH – 21ST CENTURIES****Iryna Krupenya*****Stanislav Karmazin******Abstract**

The article is devoted to the study of the forms and methods of conducting military and armed conflicts during the 20th – 21st centuries. The main approaches to the study of wars and military conflicts and the role of international organizations in their settlement are analysed. New challenges in warfare are explored, including cyber-attacks, hybrid threats, and information warfare. Based on the analysis of historical events and modern trends, the prospects for the development of wars and conflicts in the future are predicted, in particular regarding the situation in Ukraine and other hot spots of the world. The article emphasizes the importance of understanding the evolution of military conflicts in order to develop effective strategies for ensuring international security and preventing future conflicts.

The goal of the article is to study the forms and methods of conducting military and armed conflicts in the 20th–21st centuries.

The methodology of the study is based on the principles of scientificity, systematicity and objectivity with the use of general scientific methods: analysis and synthesis, systematic analysis and generalization, comparison.

The scientific novelty of the article lies in the fact that on the basis of state reports, materials of international mass media and resolutions of world organizations, monographs and scientific articles, the authors analysed the forms and methods of conducting military and armed conflicts in the 20th – 21st centuries and identified a number of key trends and characteristics that have important for understanding the current geopolitical situation and predicting future challenges in the field of international security.

Conclusions. The study revealed key trends in the evolution of military conflicts: increasing complexity and multidimensionality, impact of technological progress, emergence of new forms of confrontation (hybrid wars, cyber conflicts). Further hybridization of conflicts, growing role of technologies and information warfare are predicted. An integrated approach considering military, technological, social and economic factors is necessary for effective prevention and resolution of future conflicts.

Keywords: military conflicts, armed conflicts, evolution of warfare, international security, hybrid threats, cyberattacks, conflict resolution

---

* PhD in Political Sciences, Associate Professor of the Department of World History, International Relations and Methods of Teaching of Historical Disciplines, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: 24tokiss@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3336-974X>

** Student of the Educational and Scientific Institute of History, Law and international relations, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: karmazin271@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-5613-2751>

ЕВОЛЮЦІЯ ФОРМ І МЕТОДІВ ВЕДЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ТА ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ У 20–21 СТОЛІТТЯХ

Ірина Крупеня*

Станіслав Кармазін**

Анотація

Стаття присвячена дослідженню форм і методів ведення військових та збройних конфліктів упродовж 20–21 століть. Проаналізовано основні підходи до вивчення війн та воєнних конфліктів і роль міжнародних організацій у їх врегулюванні. Досліджено нові виклики у веденні воєнних дій, включаючи кібератаки, гібридні загрози та інформаційні війни. На основі аналізу історичних подій і сучасних тенденцій прогнозуються перспективи розвитку війн і конфліктів у майбутньому, зокрема щодо ситуації в Україні й інших гарячих точках світу. Підкреслено важливість розуміння еволюції військових конфліктів для розробки ефективних стратегій забезпечення міжнародної безпеки та запобігання майбутнім конфліктам.

Метою даної статті є дослідження форм і методів ведення військових та збройних конфліктів протягом 20–21 століть.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах науковості, системності та об'єктивності з використанням загальнонаукових методів: аналізу і синтезу, системного аналізу та узагальнення, порівняння.

Наукова новизна статті полягає в тому, що на основі державних звітів, матеріалів міжнародних ЗМІ та резолюцій світових організацій, монографій та наукових статей авторами проаналізовано форми і методи ведення військових та збройних конфліктів у 20–21 століттях та виявлено ряд ключових тенденцій і характеристик, які мають важливе значення для розуміння сучасної геополітичної ситуації та прогнозування майбутніх викликів у сфері міжнародної безпеки.

Висновки. Дослідження виявило ключові тенденції еволюції військових конфліктів: зростаюча складність і багатовимірність, вплив технологічного прогресу, поява нових форм протистояння (гібридні війни, кіберконфлікти). Прогнозується подальша гібридизація конфліктів, зростання ролі технологій та інформаційного протистояння. Для ефективного запобігання та вирішення майбутніх конфліктів необхідний комплексний підхід з урахуванням військових, технологічних, соціальних та економічних факторів.

Ключові слова: військові конфлікти, збройні конфлікти, еволюція війни, міжнародна безпека, гібридні загрози, кібератаки, врегулювання конфліктів.

Цитування: Крупеня, І. & Кармазін, С. (2024). Еволюція форм і методів ведення військових та збройних конфліктів у 20–21 століттях. *Консенсус*, 3, 92–102.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/126>

* кандидат політичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. Е-mail: 24tokiss@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3336-974X>

** студент Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. Е-mail: karmazin271@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-5613-2751>

Постановка проблеми. Війни та воєнні конфлікти залишаються однією з найбільших загроз для людства у 20-21 ст., незважаючи на прагнення до миру та розвиток міжнародного права. Науково-технічний прогрес, який приносить численні переваги в різних сферах життя, одночасно збільшує масштаби та руйнівну силу воєнних конфліктів. Поява новітніх збройних технологій, кібератак та гібридних загроз створює нові виклики у веденні воєнних дій.

Сучасні конфлікти характеризуються не лише традиційними військовими операціями, а й впливом на господарські системи, інформаційні простори та соціально-політичні структури. Кібератаки, гібридні війни та дезінформаційні кампанії стають не менш важливими аспектами воєнного конфлікту, ніж традиційні бойові дії. Ця еволюція війни в новітній історії вимагає ґрунтовного наукового дослідження для глибшого розуміння природи конфліктів, розробки стратегій протидії та прогнозування майбутніх сценаріїв.

Особливої актуальності набуває аналіз тенденцій у розвитку війни з урахуванням не лише технічних аспектів, але й соціально-економічних, політичних та культурних контекстів. Практичне прогнозування та запобігання майбутнім конфліктам стає завданням надзвичайної важливості, оскільки воно спрямоване на збереження миру та безпеки в світі. Вивчення еволюції війни в новітній історії служить основою для розробки ефективних стратегій управління кризами, дипломатичних ініціатив та міжнародної співпраці в сфері безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика еволюції форм і методів ведення військових та збройних конфліктів у 20-21 ст. знайшла відображення в роботах вітчизняних та зарубіжних дослідників. Теоретичні та практичні аспекти військових конфліктів в контексті міжнародних відносин розглядали В.П. Гетьманчук¹, Л.В. Губерський². Їхні дослідження заклали фундамент для розуміння складної природи сучасних конфліктів та їх впливу на міжнародну систему.

Окремі інформаційно-психологічні характеристики воєн досліджували А. Худолій³, Г. Ситник⁴ та О. Потехін⁵. Їхні роботи висвітлюють важливість психологічного аспекту сучасних конфліктів і роль інформаційної війни у загальній стратегії ведення бойових дій.

Питання впливу науково-технічного прогресу на зміну характеру війн розкривали Ю. Радковець⁶, В. Смолій⁷. Ці дослідники зосередили увагу на

---

¹ Актуальні питання сучасної політики: словник-довідник для працівників ОВС / за ред. проф. М.П. Гетьманчука. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. 188 с.

² Губерський Л. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 1999. Вип. 13. С. 3-7.

³ Худолій А.О. Інформаційна війна 2014-2022 рр.: монографія. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2022. 208 с.

⁴ Ситник Г.П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади): Підручник. К.: НАДУ, 2012. 544 с.

⁵ Потехін О.В., Клименко Ю.А. Європа на шляху до Другої світової війни: полемічні замітки. *Науковий щорічник «Україна Дипломатична»*. 2021. Вип. XXII. С. 127-144.

⁶ Радковець Ю.І. Ознаки технологій «гібридної війни» в агресивних діях Росії проти України. *Наука і оборона*. 2014. № 3. С. 36-42.

⁷ Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У

технологічних аспектах сучасної війни, аналізуючи вплив новітніх розробок на тактику і стратегію ведення бойових дій.

Феномен «гібридних війн» детально проаналізований у роботах В. Горбуліна⁸ та Є. Магди⁹. Їхні дослідження зробили значний внесок у розуміння природи та особливостей гібридних конфліктів, які стали характерною рисою сучасної геополітичної ситуації.

Окремі аспекти постмодерних і невійськових методів ведення війни досліджували В. Романенко¹⁰ та Л. Нікітіна¹¹. Їхні праці розширили розуміння сучасних конфліктів за межі традиційних військових дій, включаючи економічні, дипломатичні та культурні аспекти протистояння.

Водночас, незважаючи на значний обсяг досліджень, комплексного системного аналізу еволюції форм і методів ведення військ та збройних конфліктів упродовж 20–21 ст. досі не проводилося. Це зумовлює необхідність подальшого вивчення даної проблематики з метою створення цілісної картини трансформації війни в сучасну епоху.

Мета статті полягає у виявленні основних характерних рис та тенденцій розвитку військових і збройних конфліктів у 20–21 ст.

Виклад основного матеріалу. Дослідження війн та воєнних конфліктів вимагає міждисциплінарного підходу, що охоплює історію, політологію, соціологію, психологію та міжнародні відносини. Кожна з цих дисциплін пропонує унікальний погляд на природу та динаміку конфліктів.

Історичний підхід зосереджується на вивченні конкретних війн у їхньому часовому та культурному контексті. Наприклад, аналіз Першої світової війни (1914–1918) розкриває, як технологічні інновації, такі як кулемети та отруйні гази, радикально змінили характер бойових дій¹². Дослідження Другої світової війни (1939–1945) демонструє глобальний масштаб конфлікту та його вплив на формування післявоєнного світового порядку¹³.

Політологічний підхід розглядає війни як продовження політики іншими засобами, згідно з класичним визначенням Карла фон Клаузевіца. Цей підхід аналізує роль державних та недержавних акторів у виникненні та вирішенні конфліктів.

2-х кн. Кн. 2 / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд. Г. Боряк, О. Ясь / НАН України, Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2022. С. 803–1526.

⁸ Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В.П. Горбуліна / Національний інститут стратегічних досліджень. К.: НІСД, 2017. 496 с.

⁹ Магда Є.В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Х.: Віват, 2015. 304 с.

¹⁰ Степаненков М.М., Кобзев А.В., Романенко В.В. Шляхи вдосконалення методів отримання і обробки інформації у засобах повітряної радіотехнічної розвідки. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2017. № 2 (27). С. 121–123. URL: <https://doi.org/10.30748/nitps.2017.27.23>

¹¹ Нікітіна Л., Яценко І. Моделі та методи прийняття рішень: навчальний посібник. Харків: НТУ «ХПІ», 2023. 179 с.

¹² Фурсіна Н.А. Теорія виникнення військових конфліктів, воєн. *Економіка та держава*. 2018. № 12. С. 81–88.

¹³ Біляк Ю.В. Історичні аспекти виникнення конфлікту та еволюція поглядів. *Агроевіт*. 2017. № 13. С. 29–38.

Наприклад, вивчення Карибської кризи 1962 року розкриває складну динаміку прийняття рішень та дипломатії в умовах ядерного протистояння¹⁴.

Соціологічний підхід досліджує вплив війн на суспільство та культуру. Він розглядає такі аспекти, як зміни в соціальній структурі, гендерних ролях та національній ідентичності під час і після конфліктів. Наприклад, аналіз наслідків В'єтнамської війни (1955-1975) для американського суспільства виявляє глибокі соціальні та культурні трансформації, включаючи зростання антивоєнного руху та зміни у суспільному сприйнятті ролі військових¹⁵.

Психологічний підхід фокусується на індивідуальних та групових факторах, що впливають на поведінку під час конфліктів. Він вивчає такі явища, як групова динаміка, лідерство та психологічні травми. Дослідження посттравматичного стресового розладу (ПТСР) серед ветеранів різних конфліктів, від Другої світової війни до сучасних операцій в Іраку та Афганістані, демонструє довготривалий психологічний вплив війни на учасників бойових дій.

Стратегічний підхід аналізує військові стратегії, тактики та технології. Він розглядає еволюцію військової думки та практики. Наприклад, вивчення стратегії «блискавичної війни» (Бліцкриг), застосованої Німеччиною на початку Другої світової війни, та її подальшого розвитку в концепції «мережецентричної війни» в сучасну епоху демонструє зміни в підходах до ведення бойових дій¹⁶.

Класифікація воєнних конфліктів здійснюється за різними критеріями, що дозволяє систематизувати їх вивчення¹⁷:

1. За масштабом виділяють локальні конфлікти (наприклад, громадянська війна в Сьєрра-Леоне 1991-2002 рр.), регіональні конфлікти (наприклад, Арабо-ізраїльський конфлікт), глобальні конфлікти (наприклад, Перша та Друга світові війни);
2. За тривалістю виділяють короткострокові конфлікти (наприклад, Шестиденна війна 1967 року), середньострокові конфлікти (наприклад, Фолклендська війна 1982 року) та довгострокові конфлікти (наприклад, Столітня війна 1337-1453 рр.);
3. За інтенсивністю бувають низькоінтенсивні конфлікти (наприклад, партизанська війна в Колумбії), середньоінтенсивні конфлікти (наприклад, Ірано-іракська війна 1980-1988 рр.) та високоінтенсивні конфлікти (наприклад, операція «Буря в пустелі» 1991 року);

¹⁴ Боднар В. Сучасні теорії конфлікту. *Науковий вісник ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія*. 2010. Вип. 15. С. 220-224.

¹⁵ Hoffman G. Conflict in the 21st century: The rise of hybrid wars. URL: http://www.potomac institute.org/images/stories/publications/potomac_hybridwar_0108.pdf

¹⁶ Burgess G. Kenneth Boulding: A legacy of ideas. URL: <https://www.beyondintractability.org/library/kenneth-boulding-legacy-ideas>

¹⁷ Великі війни, великі трансформації, 1918-2018 роки: конфлікти та мир у XX і XXI сторіччях: Матеріали ІХ міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 26-27 листопада 2018 р.) / Укладачі А.А. Мельниченко, П.В. Кутуєв, А.О. Хом'як. Київ, 2018. 276 с.

4. За характером міждержавні конфлікти (наприклад, війна між Індією та Пакистаном), внутрішньодержавні конфлікти (наприклад, громадянська війна в Сирії), транснаціональні конфлікти (наприклад, глобальна війна з тероризмом);

5. За методами ведення виділяють конвенційні конфлікти (наприклад, Корейська війна 1950–1953 рр.), неконвенційні конфлікти (наприклад, партизанська війна у В'єтнамі) та гібридні конфлікти (наприклад, російсько-українська війна з 2014 року).

Роль міжнародних організацій у врегулюванні воєнних конфліктів є критично важливою в сучасному світі. Організація Об'єднаних Націй (ООН), створена після Другої світової війни, є головним міжнародним органом, відповідальним за підтримання миру та безпеки. Діяльність ООН включає¹⁸:

1. Превентивну дипломатію та посередництво, наприклад, місія ООН у Македонії (UNPREDEP) у 1995–1999 роках успішно запобігла поширенню конфлікту з сусідніх країн.

2. Миротворчі операції, ООН провела понад 70 миротворчих операцій з 1948 року. Наприклад, місія ООН у Сьєрра-Леоне (UNAMSIL) у 1999–2005 роках допомогла завершити громадянську війну та відновити мир у країні.

3. Постконфліктне миробудівництво, комісія ООН з миробудівництва створена у 2005 році, працює над відновленням країн після конфліктів. Наприклад, у Бурунді комісія допомогла провести вибори та сприяла економічному відновленню.

4. Накладання санкцій на агресорів, Рада Безпеки ООН має повноваження накладати санкції на держави, що порушують міжнародне право. Наприклад, санкції проти Іраку після вторгнення в Кувейт у 1990 році.

Інші регіональні організації також відіграють важливу роль у врегулюванні конфліктів. НАТО провело операції в Боснії та Герцеговині (1995–2004 рр.) та Косово (з 1999 року), які допомогли стабілізувати ситуацію на Балканах¹⁹. Європейський Союз здійснює цивільні та військові місії в рамках Спільної політики безпеки і оборони. Наприклад, операція EUFOR Althea в Боснії та Герцеговині з 2004 р.²⁰ Організація з безпеки і співробітництва в Європі проводить моніторингові місії, зокрема в Україні з 2014 року. Африканський Союз проводить миротворчі операції на континенті, наприклад, місія АС у Сомалі (AMISOM) з 2007 року.

Ефективність міжнародних організацій часто залежить від політичної волі держав-членів та наявності ресурсів. Наприклад, нездатність ООН запобігти геноциду в Руанді у 1994 році продемонструвала обмеження миротворчих зусиль при відсутності політичної волі великих держав.

¹⁸ Hansen M.J. Potential for peace journalism? Exploring the factors that influenced the coverage of Hong Kong's Anti-Extradition protests (Bachelor's thesis). Peace and Conflict Studies, Supervisor: Maja Povrzanović Frykman. URL: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1503565/FULLTEXT02>

¹⁹ Gilboa E. Media and conflict resolution: A framework for analysis. *Marquette Law Review*. 2010. № 93 (1). P. 87–110.

²⁰ Doucet L. Syria & the CNN effect: What role does the media play in policy making? *Daedalus*. 2018. № 147 (1). P. 141–157.

Війни 20 століття кардинально трансформували методи ведення бойових дій. Перша світова війна (1914-1918) характеризувалася впровадженням нових видів озброєнь. Танки вперше масово застосували британці в битві на Соммі 1916 року²¹. Літаки спочатку використовувались для розвідки, а згодом і для бомбардувань. Німеччина розгорнула кампанію необмеженої підводної війни.

Позиційна війна на Західному фронті стала визначальною рисою конфлікту: лінія фронту протяжністю понад 750 км від Ла-Маншу до швейцарського кордону залишалася майже незмінною більшу частину війни. Застосування хімічної зброї, вперше масово використаної німцями під Іпром у 1915 році, призвело до понад 1,3 мільйона жертв. Масштаб мобілізації людських ресурсів був безпрецедентним: понад 70 мільйонів військовослужбовців, з яких близько 9 мільйонів загинуло²².

Друга світова війна (1939-1945) відзначилася глобальним характером, охопивши Європу, Африку, Азію та Тихий океан, залучивши 61 країну. Нові стратегії, такі як блискавична війна (Бліцкриг), успішно застосована Німеччиною в Польщі (1939 р.) та Франції (1940 р.), кардинально змінили тактику ведення бою²³. Масове використання авіації призвело до руйнівних бомбардувань міст, яких як Ковентрі та Дрезден. Значні танкові битви, наприклад при Курську, демонстрували важливість бронетехніки.

Кульмінацією стало застосування ядерної зброї: атомні бомбардування Хіросіми та Нагасакі в серпні 1945 року призвели до капітуляції Японії²⁴. Особливістю цієї війни були колосальні втрати серед цивільного населення: загальні втрати оцінюються в 50-80 мільйонів життів, з яких більше половини – цивільні.

Обидві війни продемонстрували стрімкий розвиток військових технологій та їх вплив на характер бойових дій, а також безпрецедентні масштаби людських втрат і руйнувань.

Наслідки цих війн для європейського континенту були катастрофічними: мільйони загиблих, зруйновані міста та інфраструктура, економічний занепад. Водночас, ці конфлікти призвели до створення нових міжнародних інститутів (Ліга Націй після Першої світової війни, ООН після Другої) та змінили баланс сил у світі, зокрема призвівши до початку Холодної війни між США та СРСР.

Після завершення Холодної війни характер військових конфліктів зазнав значних змін. Ключовими особливостями стали:

- боротьба з тероризмом, наприклад, США та їхні союзники по НАТО провели масштабні операції в Афганістані (з 2001 року) та Іраку (2003-2011)²⁵. Ці конфлікти

²¹ Фурсіна Н.А. Теорія виникнення військових конфліктів, воен. *Економіка та держава*. 2018. № 12. С. 81-88.

²² Толокольнікова К. Воєнний конфлікт у медіа з погляду науковців. *MediaSapiens*. 2015. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/14384/2015-10-12-voennii-konflikt-u-media-z-poglyadu-naukovtsiv/>

²³ Додонов Р.О. Гібридна війна: in verbo et in praxi: Монографія. Вінниця: ТОВ «Нілан.ЛТД», 2017. 412 с.

²⁴ Lynch J. Peace journalism: Theoretical and methodological developments. *Global Media and Communication*. 2015. № 11 (3). P. 193-199.

²⁵ Фурсіна Н.А. Теорія виникнення військових конфліктів, воен...

відзначилися використанням високоточної зброї та широким застосуванням безпілотних літальних апаратів (БПЛА) для розвідки і нанесення ударів.

- близькосхідні конфлікти, де, наприклад, продовження арабо-ізраїльського протистояння, громадянська війна в Сирії (з 2011 року) та Єменський конфлікт (з 2014 року) демонструють складність і багатосторонність сучасних регіональних конфліктів, часто за участю зовнішніх сил.

- «Арабська весна» – революційні події 2011 року в ряді арабських країн призвели до дестабілізації регіону та посилення радикальних ісламістських рухів, зокрема ІДІЛ²⁶.

- гібридні конфлікти – російсько-українська війна (з 2014 року) стала прикладом нового типу протистояння, що поєднує класичні військові дії з невійськовими методами, включаючи інформаційні операції, кібератаки та економічний тиск.

Ці конфлікти демонструють зростаючу роль технологій, асиметричність протистоянь, складність геополітичних відносин та розмивання межі між війною і миром у сучасному світі²⁷.

Висновки. Дослідження еволюції форм і методів ведення військових та збройних конфліктів у 20–21 ст. виявило ряд ключових тенденцій та характеристик, які мають важливе значення для розуміння сучасної геополітичної ситуації та прогнозування майбутніх викликів у сфері міжнародної безпеки.

Перш за все, слід відзначити зростаючу складність і багатовимірність сучасних конфліктів. Якщо на початку 20 ст. війни здебільшого велися між національними державами з використанням конвенційних збройних сил, то сьогодні ми спостерігаємо значно ширший спектр учасників конфліктів, включаючи недержавних акторів, терористичні організації та приватні військові компанії. Крім того, сучасні конфлікти часто виходять за межі суто військового протистояння, охоплюючи економічну, інформаційну, кібернетичну та інші сфери.

Науково-технічний прогрес відіграв визначальну роль у трансформації характеру війн. Поява нових видів озброєнь, таких як ядерна зброя, високоточні ракетні системи, безпілотні літальні апарати та кіберзброя, кардинально змінила стратегію і тактику ведення бойових дій. Це призвело до зміщення акценту з масових армій на високотехнологічні, мобільні та спеціалізовані підрозділи. Крім того, розвиток інформаційних технологій створив нове поле битви – кіберпростір, де ведуться операції з потенційно катастрофічними наслідками для критичної інфраструктури та економіки держав.

²⁶ Горбулін В.П. Світова гібридна війна: український фронт / Національний інститут стратегічних досліджень. К.: НІСД, 2017. 496 с.

²⁷ Krupenya I.M. Putin's war against Ukraine from the hybrid aggression to full-scale war and its consequences. Development trends in social science in the era of digitalization: Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. С. 136–155.

Роль міжнародних організацій у врегулюванні конфліктів залишається значною, але неоднозначною. З одного боку, такі структури як ООН, ОБСЄ, НАТО та інші регіональні організації мають у своєму розпорядженні широкий інструментарій для запобігання та вирішення конфліктів, включаючи миротворчі операції, санкції та дипломатичне посередництво. З іншого боку, ефективність цих механізмів часто обмежується політичними інтересами окремих держав-членів, що призводить до паралічу в прийнятті рішень та нездатності вчасно реагувати на кризові ситуації.

Світові війни 20 ст. стали поворотними моментами в історії людства, призвівши до кардинальної перебудови міжнародної системи. Вони не лише змінили геополітичну карту світу, але й стимулювали створення нових міжнародних інститутів безпеки, таких як Ліга Націй, а згодом і ООН. Ці інституції, незважаючи на їхні обмеження, відіграли важливу роль у запобіганні новому глобальному конфлікту та сприяли розвитку міжнародного права.

Постбіполярна епоха, яка настала після завершення Холодної війни, характеризується зростанням кількості локальних та регіональних конфліктів. Ці конфлікти часто мають етнічний, релігійний або сепаратистський характер і відзначаються високою інтенсивністю та складністю врегулювання. Крім того, ця епоха ознаменувалася появою нових форм протистояння, таких як гібридні війни та кіберконфлікти, які розмивають традиційні межі між війною і миром та створюють нові виклики для міжнародної безпеки.

Аналіз сучасних тенденцій дозволяє прогнозувати, що майбутні конфлікти будуть характеризуватися подальшою гібридизацією, зростанням ролі технологій та інформаційного протистояння. Очікується, що штучний інтелект, автономні системи озброєнь та квантові обчислення стануть ключовими факторами у військовій сфері. Водночас, інформаційні операції та психологічний вплив набуватимуть все більшого значення у досягненні стратегічних цілей.

З огляду на ці тенденції, для ефективного запобігання та вирішення майбутніх конфліктів необхідний комплексний підхід, який враховує не лише військові, але й технологічні, соціальні, економічні та екологічні фактори. Це вимагає посилення міжнародного співробітництва, розвитку нових механізмів кризового управління та адаптації міжнародного права до реалій сучасних конфліктів.

Таким чином, розуміння еволюції форм і методів ведення військових та збройних конфліктів є критично важливим для розробки ефективних стратегій забезпечення міжнародної безпеки в умовах швидко змінюваного світу. Це вимагає постійного моніторингу та аналізу нових тенденцій, адаптації військових доктрин та міжнародних інститутів, а також розвитку нових підходів до запобігання та врегулювання конфліктів.

REFERENCES

- Bernadskyi, B.V. (2012). *Mizhnarodni konflikti: kurs lektsii* [International conflicts: Lecture course]. Kyiv: DP "Vyd. dim "Personal" [in Ukrainian].

- Biliak, Yu.V. (2017). Istorychni aspekty vynyknennia konfliktu ta evoliutsiia pohliadiiv [Historical aspects of conflict emergence and evolution of views]. *Ahrosvit*, 13, 29–38 [in Ukrainian].
- Bodnar, V. (2010). Suchasni teorii konfliktu [Modern conflict theories]. *Naukovyi zbirnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Politolohiia, Sotsiologiia, Filosofiia*, 15, 220–224 [in Ukrainian].
- Burgess, G. (1994). Kenneth Boulding: A legacy of ideas. *Beyond Intractability*. Retrieved from <https://www.beyondintractability.org/library/kenneth-boulding-legacy-ideas> [in English].
- Day, S.S. (2019). Syrian crisis representation in the media: The CNN effect, framing, and tone. *The University of Mississippi Undergraduate Research Journal*, 3 (1), Article 1. Retrieved from <https://egrove.olemiss.edu/umurjournal/vol3/iss1/1> [in English].
- Dodonov, R.O. (Ed.). (2017). *Hibrydna viina: in verbo et in praxi* [Hybrid war: In verbo et in praxi]. Vinnytsia: TOV ‘Nilan-LTD’ [in Ukrainian].
- Doucet, L. (2018). Syria & the CNN effect: What role does the media play in policy making? *Daedalus*, 147 (1), 141–157 [in English].
- Fursina, N.A. (2018). Teoriia vynyknennia viiskovykh konfliktiv, voien [Theory of military conflicts and wars]. Retrieved from http://www.economy.in.ua/pdf/12_2018/18.pdf [in Ukrainian].
- Gilboa, E. (2009). Media and conflict resolution: A framework for analysis. *Marquette Law Review*, 93 (1), 87–110 [in English].
- Horbulin, V.P. (Ed.). (2017). *Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front* [World hybrid war: Ukrainian front]. Kyiv: National Institute for Strategic Studies [in Ukrainian].
- Hansen, M.J. (2020). Potential for peace journalism? Exploring the factors that influenced the coverage of Hong Kong’s Anti-Extradition protests (Bachelor’s thesis). Peace and Conflict Studies, Supervisor: Maja Povrzanović Frykman. Retrieved from <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1503565/FULLTEXT02> [in English].
- Hetmanchuk, M.P. (Ed.). (2010). *Aktualni problemy suchasnoi polityky: Slovnyk dlia pratsivnykiv pravookhoronnykh orhaniv* [Current issues of modern politics: Dictionary for law enforcement officers]. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs [in Ukrainian].
- Hoffman, G. (2007). *Conflict in the 21st century: The rise of hybrid wars*. Retrieved from http://www.potomac institute.org/images/stories/publications/potomac_hybridwar_0108.pdf [in English].
- Huberskyi, L.V. (1999). Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn [Current problems of international relations]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*, 13, 3–7 [in Ukrainian].
- Khudolii, A.O. (2022). *Informatsiina viina 2014–2022* [Information war 2014–2022]. Ostroh: National University of Ostroh Academy Publishing [in Ukrainian].
- Krupenya, I.M. (2023). Putin’s war against Ukraine from the hybrid aggression to full-scale war and its consequences. In *Development trends in social science in the era of digitalization: Scientific monograph* (pp. 136–155). Riga: Baltija Publishing. Retrieved from <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/304/8439/17617-1> [in English].
- Lynch, J. (2015). Peace journalism: Theoretical and methodological developments. *Global Media and Communication*, 11 (3), 193–199 [in English].
- Mahda, Ye.V. (2015). *Hibrydna viina: vyzyty i peremohty* [Hybrid war: Survive and win]. Kharkiv: Vivat [in Ukrainian].
- Nikitina, L. & Yatsenko, I. (2023). *Modeli ta metody pryiniattia rishen: Navchalnyi posibnyk* [Models and methods of decision making: Textbook]. Kharkiv: NTU ‘KhPI’ [in Ukrainian].

- Potiekhin, O.V. & Klymenko, Yu.A. (2021). Yevropa na shliakhu do Druhoi svitovoi viiny: Polemichni notatky [Europe on the way to World War II: Polemical notes]. *Naukovyi shchorichnyk 'Ukraina dyplomatychna'*, 22, 127-144 [in Ukrainian].
- Radkovets, Yu.I. (2014). Oznaky tekhnolohii 'hibrydnoi viiny' v ahresyvykh diiakh Rosii proty Ukrainy [Signs of 'hybrid war' technologies in Russia's aggressive actions against Ukraine]. *Nauka i oborona*, 3, 36-42 [in Ukrainian].
- Smolii, V. (Ed.). (2022). *POVOROTNYI PUNKT: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh sharakh i prostorakh mynuloho. Dialohy z istorykamy. U 2 knyhakh – Knyha 2* [TURNING POINT: Russia's war against Ukraine in time layers and spaces of the past. Dialogues with historians. In 2 books – Book 2]. Kyiv: Institute of History of Ukraine [in Ukrainian].
- Stepanenkov, M.M., Kobziev, A.V. & Romanenko, V.V. (2017). Shliakhy vdoskonalennia metodiv otrymannia ta obrobky informatsii v zasobakh povitrianoi radiotekhnichnoi rozvidky [Ways to improve methods of obtaining and processing information in air electronic intelligence means]. *Nauka i tekhnika Povitrianykh Syl Zbroinykh Syl Ukrainy*, 2 (27), 121-123. DOI: <https://doi.org/10.30748/nitps.2017.27.23> [in Ukrainian].
- Sytnyk, H.P. (2012). *Derzhavne upravlinnia u sferi natsionalnoi bezpeky (kontseptualni ta orhanizatsiino-pravovi zasady): Pidruchnyk* [Public administration in the field of national security (conceptual and organizational-legal principles): Textbook]. Kyiv: NADU [in Ukrainian].
- Tolokolnikova, K. (2015). Voienni konflikt u media z pohliadu naukovtsiv [Military conflict in the media from the perspective of scholars]. Retrieved from <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/14384/2015-10-12-voennii-konflikt-u-media-z-poglyadu-naukovtsiv/> [in Ukrainian].
- Yenin, M. & Zorina, A. (2018). Viiny na Donbasi v tsyvilizatsynomu dyskursi ta masovii svidomosti meshkantsiv Ukrainy [Wars in Donbas in the civilizational discourse and mass consciousness of the inhabitants of Ukraine]. In *Velyki viiny, velyki transformatsii 1918–2018: konflikty ta myr u XX ta XXI stolittiakh: Materialy IX mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (pp. 191-198). Kyiv [in Ukrainian].

гжеретпознавство та історіографія

DOI: 10.31110/consensus/2024-03/103-118

УДК (UDC) 94 (477) : 316.334.55] "1800/1900" : 347.995] (045)

UKRAINIAN PEASANTRY OF THE 19TH CENTURY IN THE MATERIALS OF THE COUNTY COURT: THE MICRO-HISTORICAL DIMENSION IN THE CONTEXT OF EVERYDAY LIFE

Tetiana Kuznets*

Abstract

The object of the article is to systematically highlight the materials of the court archive of one of the largest districts of Kyiv province, namely Uman district, in particular the court cases in which peasants were involved. These materials complement the concept of everyday Ukrainian peasantry in the 19th century.

The research methodology is based on the use of general scientific principles of historicism, objectivity and a systematic approach in the analysis of historical sources, which are used in this article. Such special historical methods as descriptive, problem-chronological, historical-systemic and heuristic ones have proven to be effective.

The scientific novelty of the research lies in the fact that for the first time the materials of the judicial and investigative practice of Uman County Court were used to highlight such an aspect of everyday Ukrainian peasantry as crimes and punishments. Chronological and thematic systematization of court cases in which peasants were involved showed a quantitative superiority of cases about abuse of peasants, peculiar forms of peasant protest in the form of escapes from serf owners and deviant acts in the pre-reform years. Dissatisfaction with the agrarian reform of 1861 created the basis for the deviant behavior of peasants in the everyday life of the post-reform years.

Conclusions. During the functioning of Uman County Court (1800–1872), 1,817 cases were postponed in its archive, 269 of which are the materials of court proceedings on the claims of peasants or their prosecution. Most of the court cases date back to the pre-reform years and contain evidence of social tension in the villages. But the agrarian reform of 1861, despite its positive aspects, did not eliminate the reasons for such tension even in the post-reform era. In the everyday life of the peasantry of the first half of the 19th century, there was abuse of landowners, housekeepers and estate managers, which served as a reason for peasants to run away, commit suicide, commit crimes, and deviant behavior in everyday life. The materials of the district court's

---

* Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the History of Ukraine Department at Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine. E-mail: tetiana.kuznets@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9282-110X>

judicial and investigative practice show that wealthy peasants appealed to the court regarding the purchase of land plots. The abolition of serfdom and the gaining of personal freedom by the peasants did not relieve social tension, and in the everyday life of the peasantry, illegal actions took place as a manifestation of despair, rudeness and violence.

Keywords: district court, forensic practice, peasantry, everyday life, deviant behavior of peasants, serfs, landowners

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО 19 СТ. У МАТЕРІАЛАХ ПОВІТОВОГО СУДУ: МІКРОІСТОРИЧНИЙ ВИМІР У КОНТЕКСТІ ПОВСЯКДЕННЯ

Тетяна Кузнець*

Анотація

Метою роботи було систематизоване висвітлення матеріалів архіву суду одного з найбільших повітів Київської губернії – Уманського, зокрема судових справ, фігурантами яких були селяни. Ці матеріали доповнюють уявлення про повсякдення українського селянства у 19 столітті.

Методологія дослідження ґрунтується на використанні загальнонаукових принципів історизму, об'єктивності, системного підходу в аналізі історичних джерел, які використані у даній статті. Ефективними виявилися такі спеціальні історичні методи як описовий, проблемно-хронологічний, історико-системний, евристичний.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше використані матеріали судово-слідчої практики Уманського повітового суду для висвітлення такого аспекту повсякдення українського селянства як злочини та покарання. Хронологічна та тематична систематизація судових справ, фігурантами яких були селяни, показала кількісну перевагу справ про знущання над селянами, про своєрідні форми протесту селян у формі втеч від кріпосників та девіантних вчинків у дореформені роки. Невдоволення аграрною реформою 1861 року створювало підґрунтя для девіантної поведінки селян у повсякденні пореформених років.

Висновки. За час функціонування Уманського повітового суду (1800–1872 рр.) у його архіві відклалося 1817 справ, 269 з яких є матеріалами судових проваджень за позовами селян чи притягнення їх до відповідальності. Більшість судових справ датується дореформеними роками і містять докази про соціальну напругу в селах. Однак аграрна реформа 1861 року, попри позитивні аспекти, не ліквідувала причин для такої напруги і у пореформеній час. У повсякденному житті селянства першої половини 19 століття було знущання поміщиків, економів, управителів маєтків, що слугувало причиною втеч селян, самогубства, вчинення злочинів та девіантної поведінки в побуті. Матеріали судово-слідчої практики повітового суду свідчать, що заможні селяни зверталися до суду з приводу викупу земельних ділянок. Ліквідація кріпацтва і отримання особистої свободи селянами не зняли соціальної напруги і

---

* доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Умань, Україна. E-mail: tetiana.kuznets@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9282-110X>

у повсякденному житті селянства мали місце протиправні дії як вияв розпачу, зневіри, грубості та насильства.

Ключові слова: повітовий суд, судово-слідча практика, селянство, повсякдення, девіантна поведінка селян, кріпаки, поміщики

Цитування: Кузнець, Т. (2024). Українське селянство 19 ст. у матеріалах повітового суду: мікроісторичний вимір у контексті повсякдення. *Консенсус*, 3, 103–118.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/127>

Постановка проблеми. На хвилі актуальності історії повсякдення різних категорій населення українських земель, не спадає науковий інтерес до повсякденного життя селянства. Його постійно підтримує те, що селянство складало переважну більшість населення: за твердженням відомого селянознавця, доктора історичних наук Ю. Присяжнюка, навіть на рубежі 19–20 ст. воно «становило абсолютну більшість української нації – близько 9/10 населення»¹. І «фактично село було єдиним масовим соціальним носієм етнокультурної ідентичності. Воно зберегло власну світоглядну спадщину, а отже право на майбутнє існування, пристосувавши його до бурхливих подій «постфеодальної» історії»². Дослідження повсякденної історії селянства уже було предметом історіографічного аналізу. Так, В. Бондар розглядав історіографію повсякденного життя селянства Наддніпрянської України другої половини 19 – початку 20 ст.³ Підкреслюючи актуальність дослідження повсякдення селянства, він зазначив, що «вивчення минулого повсякденності уможливило глибше проникнення в історичний процес, по-новому поглянути на нього передусім завдяки тому, що вивчається досвід пересічних людей, звичні, повсякденні практики поведінки, які раніше залишалися не поміченими через свою очевидність і буденність»⁴. Серед різних аспектів повсякдення В. Бондар називає і «злочини та покарання»⁵.

Повсякдення селянства, його соціоментальний вимір привертає увагу сучасних дослідників ще й тому, що напрацьовані незаперечні здобутки у розробці теорії повсякденності. Так, О. Удод окреслив історію повсякденності як процес олюднення побуту, психологізацію щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття

¹ Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина 19 – початок 20 ст.). *Український історичний журнал*. 1999. № 3. С. 23.

² Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянщини другої половини 19 – початку 20 ст. як соціоментальна історична спільнота: дис... д. іст. н.: 07.00.01 – Історія України. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. 2008. С. 384.

³ Бондар В. Повсякденне життя селянства Наддніпрянської України другої половини 19 – початку 20 ст.: до історіографії питання. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 10–18.

⁴ Ibid. С. 10.

⁵ Ibid. С. 11.

умов життя⁶. В. Марочко вважає повсякденність лише одним з методів вивчення соціальної історії⁷. О. Коляструк зауважує на необхідності вивчення історії повсякдення тому, що воно поєднує в одне ціле різні прояви діяльності людини – приватне життя з публічним, утилітарно-прагматичні дії з ідейними та морально-етичними виборами, побутові аспекти життя з трудовою діяльністю, групові і вікові інтереси із загальносупільними, локальні події вписує у загальнодержавні, буденні настрої трансформує у ментальні характеристики⁸. Загалом, у фокусі наукового інтересу історика повсякдення є людина в усіх проявах і площинах її життєдіяльності. Це зумовлює використання широкої джерельної бази, представленої найрізноманітнішими історичними джерелами. Наприклад, є дослідження повсякденного життя українських селян за матеріалами військово-топографічних описів 19 ст.⁹, є за матеріалами київських губернських газет останньої чверті 19 – початку 20 ст.¹⁰

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія повітових судів в Україні теж має свою історіографію. Процес формування повітових судів, визначення їх функцій, повноважень, термінів функціонування, їх кадрове забезпечення висвітлюють С. Дегтярьов¹¹ та А. Шевчук¹². І якщо історію повітових судів в Україні можна вважати вивченою, то матеріали їх судово-слідчої практики потребують комплексного вивчення і, перш за все, як джерело історії повсякдення українського селянства, яке становило більшість населення, найбільше пригнічувалось та експлуатувалось, було далеким від освіти, у різний спосіб намагалося протестувати та поліпшити своє становище.

Метою статті є систематизоване висвітлення матеріалів архіву суду одного з найбільших повітів Київської губернії – Уманського, зокрема судових справ, фігурантами яких були селяни. Ці матеріали доповнюють уявлення про повсякдення українського селянства у 19 ст.

Виклад основного матеріалу. В архіві Уманського повітового суду (1800–1872 рр.) зберігається 1 817 справ, 269 з яких є матеріалами судово-слідчої практики за

---

⁶ Удод О. Історія повсякденності: питання методології та історіографії. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. К., 2010. № 2. С. 20.

⁷ Марочко В. Теоретико-методологічні аспекти селянського повсякдення. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)*. К., 2010. № 1. С. 98.

⁸ Коляструк О. Необхідність і мотивація вивчення повсякдення. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу*. К., 2010. № 1. С. 7.

⁹ Петрова І. Повсякденне життя українських селян за матеріалами військово-топографічних описів 19 ст. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 123–131.

¹⁰ Кузнець Т. Реалії повсякденного життя селянства у київських губернських газетах останньої чверті 19 – початку 20 ст. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. 2023. № 1. Т. 34. С. 77–85.

¹¹ Дегтярьов С.І. До питання вивчення ролі повітових судів (остання чверть 18 – 60-ті рр. 19 ст.). *Сумська старовина*. 2004. № 23–24. С. 209–217.

¹² Шевчук А. Повітові та головні суди Правобережної України (1797–1831 рр.): улаштування, кадровий склад, діяльність. *Український історичний журнал*. 2021. № 4. С. 50–64.

позовами селян чи до селян. Тематично їх можна згрупувати так: про знущання поміщиків над селянами, про збіглих селян, про селян-втікачів з Сибіру, про асоціальні вчинки доведених до відчаю селян, про звільнення селян від кріпацтва. Разом це більше двохсот справ за матеріалами судових проваджень у дореформені роки. Після реформи 1861 р., яка не задовольнила очікувань селян, до суду подавалися з інших причин. Тематично справи умовно групуються так: про викуп селянами землі, про притягнення селян до суду з різних причин. Така умовна систематизація за тематикою судових справ засвідчує, що у період кріпацтва безправне селянство піддавалось знущанням землевласників і протестувало у формі втеч від кріпосників та вчинення різних протиправних дій. Водночас мали місце випадки звільнення від кріпацької залежності чи то з доброї волі поміщиків-лібералів, чи за викуп. У пореформені роки частина заможного селянства викупляла землю, витребовуючи через суд відомості про неї, але переважна більшість селянства можливостей викупити землю не мала. Розпач, зневіра і безвихідь вкорінилися у повсякденному житті селян, що ставало причинами самогубства і штовхало на злочини. Причини судових проваджень були різними і саме тематична систематизація судових справ дає можливість їх увиразнити.

Селяни позивалися до суду зі скаргами на жорстоке ставлення поміщиків, економів, посесорів. Так, у 1836 р. у суді розглядалася справа, розпочата за приписом Київського цивільного губернатора про розслідування скарг селян с. Легедзина на жорстоке поводження з ними управляючого дворянина Добжанського. Упродовж 1839–1847 рр. тривало судове провадження за фактом жорстокого поводження з селянами с. Нова Гребля дворянина Піонтковського. У 1836 р. суд розглядав справу про жорстоке поводження з селянами поміщика Ходзкевича, у 1840 р. – посесора Єленковського та управителя помістям Нарішкіної, у 1842 р. – економа с. Крачківка Меленецького, у 1845–1846 рр. – поміщиків Скабицького та Невлінського, у 1860 р. – дворянина П'ясецького. Грубе і жорстоке поводження з селянами поміщиків та їх слугак часто призводило до смерті кріпаків.

У 1832–1853 рр. повітовий суд розглянув 41 справу про знущання над кріпаками та про побиття, що завершувались їх смертю. У 21 справі розглядався факт смерті чоловіка, у 12-ти справах – смерть жінки, 1 справа велася за фактом смерті дитини і 7 справ за фактом знущання над кріпаками. Як свідчать матеріали судових справ, кріпаків піддавали тортурам самі поміщики, управителі їхніх маєтків, економи, посесори та інші. З 21-ї судової справи про смерть чоловіків-кріпаків видно, що найбільш звірствували економи (8 судових справ проти них) та посесори (5 судових справ). Хоч і самі поміщики проявляли надмірну жорстокість до своїх підданих. Так, 1832 р. повітовий суд розглядав справу про мордування поміщиком с. Вишнопіль Пухальським кріпосних селян, 1846–1848 рр. тривало судове провадження за фактом убивства дворового селянина братами дворянами Муравськими, 1850–1851 рр. у суді розглядалася справа про побиття поміщиком Козачинським селянина Коталича, від чого той помер.

Щодо знущання над селянами економів, то в архіві Уманського повітового суду відклалися такі справи: 1837 р. про звинувачення економа Люмеславського за забиття до смерті селянина Бондаренка, 1832 р. про звинувачення економа поміщика Войцеховського за побиття до смерті селянина Пасеки, 1841 р. про звинувачення економа Врублевського про забиття до смерті селянина Хімча, 1845-1846 рр. про забиття економом с. Голяківка Тхоржевським однодворця Бачинського, про забиття економом поміщика Галицького селянина с. Синиця Напханюка, про забиття економом Коберським селянина Тарабанчика, про забиття економом с. Мошурів селянина Білоусова. Притягувались до суду за побиття з летальним наслідком і посесори. Так, 1836 р. у суді розглядалася справа про побиття до смерті посесором с. Тальне Дисковським селянина Луленка, 1842 р. – за знущання, що призвели до самогубства селянина Лазниченка, притягувався до відповідальності посесор Метелицький, 1842-1843 рр. – про звинувачення посесора Елпенковського у побитті селянина Белецького, 1842-1846 рр. – про звинувачення посесора Галицького у побитті селянина Кабака, 1846-1853 рр. – про смерть селянина Матвієнка від побоїв посесора Єнича, економа Свенцицького і писаря Старжинського. Піддавали селян тортурам і інші: 1836 р. за побиття до смерті селянина Крамаришина притягувався до відповідальності отаман Гончар, 1841 р. за навмисне поранення селянина Гоцика судили іноземного підданого Сантре, 1840 р. за забиття різками до смерті селянина Поліщука судили орендаря Мошка, 1844-1850 рр. повітовий суд розглядав звинувачення старшого лісничого Кришталецького за побиття до смерті селянина Біди.

Жорстокими були знущання і над жінками-кріпачками: їх іноді забивали до смерті або у вагітних від побиття народжувались недоношені діти, або знущання над ними зумовлювало викидні. У 1832 р. повітовий суд розглядав справу про смерть селянки Кручелоби, яка померла від побоїв економа графині Потоцької за збір з поля соломи для опалення. У 1835 р. тривало судове провадження за фактом побиття кріпачки Баюкової війтом Чорним. У 1838 р. у суді розглядалося звинувачення «надсмотрщика» с. Тальянки у забитті до смерті селянки Музики. У 1839 р. тривало судове провадження таких справ: звинувачення осавула присілка Свердликів Харенка у побитті декількох вагітних жінок, що зумовило завчасні пологи, і звинувачення економа Крижановського у побитті трьох вагітних жінок, які від цього передчасно народили. У 1840 р. суд розглядав справу про народження кріпачкою недоношеної мертвої дитини через непосильну роботу. У 1840-1842 рр. тривало судове провадження за фактом побиття кріпачки Плахотникової дворянином Свиондковським, що стало причиною передчасних пологів. У 1843-1844 рр. у суді розглядалося звинувачення економа с. Острівець Козачинського за побиття до смерті вагітної селянки Тицькунової. У 1844-1846 рр. судили економа Завадського за побиття селянок Гончарукової, Заборської та ін. У 1846-1849 рр. у суді розглядалася справа про побиття вагітної селянки посесором с. Небелівка, що стало причиною передчасних пологів. У 1853-1857 рр. тривало судове провадження за фактом народження мертвої дитини селянкою Соколенковою від непосильної роботи у поміщиці Нарішкіної. У

1859 р. повітовий суд розглядав справу про смерть дівчини-кріпачки Задорожнички від побиття різками поміщиком Сеньковським.

Знущання над кріпаками зводились не тільки до тілесних покарань. Архів Уманського повітового суду містить матеріали і про моральне приниження селян. У 1820 р. у суді розглядалася справа про повернення дружини і дітей селянину паламарю Чарнецькому, яких відібрав і насильно утримував поміщик Соколовський. У 1833 р. суд розглядав звинувачення поміщиці с. Заячківки Гуляницької за заборону кріпосним селянам відвідувати церкву, так як це відволікає їх від роботи. У 1833 р. за рапортом священника с. Харківка судили економа поміщика Катевича за примушування кріпаків працювати у день коронування царя, а такий день був загальнодержавним святом. У 1849–1853 рр. тривало судове провадження по справі про неправомірне віддання в рекрути селянина Дерев'янка поміщиком Яворським. Завдячуючи судовим провадженням, збереглися відомості про «вишуканість» покарань. Так, у 1842–1844 рр. повітовий суд розглядав справу про звинувачення управителя маєтком графині Кисельової села Єзерського в тортурах селян на спеціально виготовленій колоді. А у 1847–1849 рр. тривало судове провадження за фактом смерті селянина Запранчука від покарання його священником, який прив'язав його мотузкою до дерева на церковному цвинтарі. Жорстокість гнобителів зумовлювала різні дії безправного селянства, а відтак, мали місце і такі факти: 1838 р. у повітовому суді розглядалася справа про звинувачення дворового селянина Кушніренка в чаклунстві з метою пом'якшення жорстокого поводження з ним поміщика.

Потерпали селяни і від жорстокого рекрутства. З метою уникнення армійської муштри вони завдавали собі тілесних вад, за що їх судили. Селян притягували до суду і за вчинення собі каліцтва з метою уникнення військової повинності. В архіві Уманського повітового суду збереглося три справи за такі вчинки. У 1833 р. селянина Гудименка звинувачено у спричиненні собі каліцтва, у 1836 р. судили селянина з с. Велика Маньківка за умисне пошкодження руки з метою уникнення рекрутської повинності, а упродовж 1848–1856 рр. тривало судове провадження за фактом вчинення собі каліцтва селянином Слободянюком, який прагнув уникнути рекрутування до війська. Мали місце серед селян випадки заподіяння собі каліцтва з різних причин. Так, 1862 р. повітовий суд розглядав справу по звинуваченню селянина Мельника у навмисному каліцтві у п'яному виді після стягнення з нього податей. А 1869 р. тривало судове провадження по звинуваченні селянина с. Дзедзелівка Тимофеева у заподіянні собі каліцтва з метою ухилення від рекрутської повинності.

Серед злочинів проти власності мали місце навмисні підпали селянами чужого майна. У судовому архіві збереглося три справи за фактами спричинення пожеж. Так, 1840–1843 рр. у повітовому суді розглядалася справа за звинуваченням селянина с. Ропотуха Олексієнка у підпалі поміщицької економії. У 1842–1843 рр. тривало судове провадження за фактом підпалу селянкою Носачевою хати відставного солдата

Литвина. У 1843 р. до відповідальності притягувались селяни с. Романівка Мудрак та Гицайло за підпал хати селянина Стеценка.

Відомі випадки і таких важких злочинів як зґвалтування. У 1834 р. Уманський повітовий суд звинуватив селянина Черевана у зґвалтуванні 12-річної дівчини, а у 1844 р. тривало судове провадження за фактом зґвалтування неповнолітньої дівчини селянином Руденком.

Селяни ставали фігурантами судових справ і з інших причин. Наприклад, судові провадження за фактом смерті від нещасного випадку велися у: 1834 р. – про смерть селянського хлопчика Заремби від нещасного випадку у млині Дрозденка; 1838 р. – про смерть селянки с. Шельпахівка Скапецької у результаті нещасного випадку при молотьбі збіжжя в економії; 1840 р. – про смерть селянина Щербини у результаті обвалу землі під час копання глини. За співжиття без церковного шлюбу судили: у 1838 р. селян Рудого та Довгополока, у 1841 р. – селянина Ткача за «сожительство» з селянкою Зубченковою і заподіяння смерті позашлюбній дитині; 1838 р. – селянку Івасенкову за вбивство позашлюбної дитини від однодворця Головатюка; 1843 р. – селянина Шевченка за співжиття без шлюбу з селянкою Письмоковою; 1847–1848 рр. – селян Хелімських за співжиття без шлюбу. Судили селян і за інше, наприклад у 1845 р. селянина с. Кобринова Гребля Зайця притягували до суду за богохульство, а 1851 р. селянина Побудняка судили за скотолозтво.

До ліквідації кріпацтва за селянина, як за власність, судилися. Так, 1837 р. у судовому порядку розглядалася суперечка між Военним відомством і графом Собинським за селянина Григорьєва, а 1861 р. у суді розглядалася справа про переховування поміщиком Юкишем селянина Бондарука, який належав поміщику Знамировському.

Безправне становище селянства у роки кріпацтва, бідність та безпросвітність існування у пореформеній час, жорстокість і домашнє насильство підштовхували людей до суїциду. Особливо вразливою категорією населення були діти. Спроби самогубства часто розглядалися у судовому порядку. Так, 1845 р. тривало судове провадження по звинуваченні селянки Вовкової за спробу самовбивства, у 1846 р. суд розглядав справу про спробу самовбивства селянина Мельникова, у 1861 р. у судовому порядку з'ясувались причини спроби самогубства селянки Пологої. Однак найбільше судових справ велося за фактами самогубства.

З 34-х випадків самогубства селян, які розглядав Уманський повітовий суд упродовж 1832–1871 рр., у 6-ти випадках самогубцями були жінки, у 4-х випадках – селянські діти. Щодо дітей, то 1832 р. тривало судове провадження за фактом самогубства селянського хлопчика Куйбіди з с. Мошурів, у 1835 р. суд розглядав справу про повішання малолітнього кріпака з с. Добра Задорожнього, у 1842 р. у суді розглядалася справа про повішання 16-річного підлітка під час роботи на свічному заводі в с. Верхнячка, у 1871–1872 рр. велася судова справа про самогубство селянського хлопчика Трояна. Самогубство зумовлювалось різними побутовими та психологічними чинниками. Що стосується дітей та підлітків, то причинами було

примушування до непосильно важкої роботи, домашнє насильство, самодурство батька, сварки і пияцтво одного з батьків. За хронологією справи про самогубство селян розподіляються так: у 1830-х роках – 18, у 1840-х – 8, у 1860-х – 1, у 1870-х – 7.

У судово-слідчій практиці повітового суду найвищий відсоток склали провадження про злочини селян. Низький рівень життя, безправне становище, незадовільний побут, неосвіченість, забобонність були причинами девіантної поведінки, яка зумовлювала асоціальні вчинки. В архіві суду зберігається 65 справ, які велися у ході судових проваджень з приводу побиття селянами інших осіб, заявлених намірів про вбивство, вбивства, підпалу, грабежу, краді, захоплення чужого майна тощо. Щодо кількості випадків притягнення до відповідальності селян за вчинені злочини, то найбільше судових справ було за фактом убивства – 25. Жертвами убивць були і члени їх сімей (дружина, мати, мачуха), і сусіди (одnodворці), і сторонні особи. У 1833 р. в суді розглядалася справа про вбивство селянином Гонтарісом дружини і сина, 1836 р. – про вбивство селянином Каленчуком своєї дружини, у 1841 р. до суду притягувалась група селян с. Черповоди за вбивство солдата Сотника, який охороняв ліс, у 1845 – 1846 рр. одnodворця с. Глибочок Кривицького судили за вбивство своєї дружини, у 1850 р. тривало судове провадження за фактом убивства групою селян с. Хижна сім'ї воєнного поселенця в с. Доброводи, 1862 р. у суді розглядалася справа про вбивство своєї матері селянином Геращенком. Ще у 1862 р. суд розглядав звинувачення селянина Дідовича у вбивстві своєї дружини. Причини таких важких злочинів були різними, а іноді вбивство вчинялося у стані алкогольного сп'яніння. Так, 1834 р. повітовий суд розглядав справу за звинуваченням селянина Ольшевського, який будучи п'яним, вбив свою дитину. У 1835 р. тривало судове провадження за фактом убивства рядового Данилова п'яним селянином Дарабченком. У 1836 р. група п'яних селян с. Томашівка заподіяла смерть селянинові Ткачу. У 1851 р. у суді розглядалася справа про вбивство п'яним селянином Слищенком селянина Довгала.

Як окрему групу вбивств можна виділити вбивства матерями своїх дітей, у переважній більшості – позашлюбних. В архіві Уманського повітового суду зберігається 10 справ з матеріалами таких судових проваджень. У 1832 р. судили селянку Леонтьєву за вбивство своїх позашлюбних дітей від священника Корницького. У 1833 р. у суді розглядалося звинувачення кріпосної селянки Курленкової за фактом убивства своєї дитини через віддання у рекрути її жениха та звинувачення селянки Гончаренкової у вбивстві позашлюбної дитини. У 1834 р. у суді розглядалося теж дві аналогічні справи: вбивство позашлюбної дитини селянкою Пащенкою та за фактом убивства дитини селянкою Білоусовою. У 1835 р. судили за вбивство своєї дитини селянку Охмадовську, у 1842-1843 рр. – селянку Радченко, у 1848-1849 рр. – селянку Варгаву, у 1859 р. – селянку Кравчукову, а у 1860 р. – селянку с. Синиця Кашерову. Усі судові справи про дітовбивство датуються часом, коли жінки-кріпачки дуже потерпали від панства, яке змушувало їх до позашлюбних статевих відносин, від яких народжувалися нікому не потрібні діти.

Притягували селян до суду і за побиття, яке іноді приводило до смерті. У 1835 р. судили селянина Куцого за нанесення побоїв хлопчику, що стало причиною його смерті. У 1840 р. тривало судове провадження за звинуваченням селянина Кубченка та його матері у побитті до смерті дружини. У 1846 р. до смерті забив хлопчика Бурлаку селянин Гринько. У 1845–1848 рр. у повітовому суді розглядалась справа за фактом побиття колезького секретаря Дольця селянами с. Харківка Яровенком, Яремчуком, Кравченком та ін. У 1853–1860 рр. тривало судове провадження за звинуваченням однодворця Гарлицького у побитті однодворки Вакульської. У 1861 р. у суді розглядалась справа за фактом мордування своєї дружини селянином Кальницьким. Девіантні вчинки мали різні причини, а безпосереднім приводом до вбивства були чинники побутового характеру.

Своєрідною формою протесту проти насилля були втечі селян. В архіві Уманського повітового суду збереглося 18 справ про збіглих селян. Судові провадження велися за звинуваченням у підбурюванні до втечі, за втечі від поміщиків чи з Сибіру, за переховування втікачів, за неповідомлення про повернення утікачів. Але найбільше судових справ було за клопотаннями поміщиків про повернення збіглих селян. Так, 1800 р. до суду звертався поміщик Новоросійської губернії Крижановський, вимагаючи повернення йому кріпаків, яких прийняв у своєму помісті граф Потоцький. Аналогічну справу за позовом ротмістра Кройтера до графа Потоцького розглядав повітовий суд у 1806 р. У 1808 р. до Уманського повітового суду з проханням розшуку і повернення йому збіглих селян з с. Білозірка звертався поміщик Катеринославської губернії Горинський. У 1809 р. суд розглядав клопотання поміщика підпоруччика Олейнікова про повернення йому збіглих селян, які переховувались в селі Ладижинка Уманського повіту. У 1825 р. до суду зверталась поміщиця Цівінська, вимагаючи повернення кріпака, якого переховував поміщик Оксанич. У 1832 р. у суді здійснювався розгляд клопотання поміщика с. Бельвадер Херсонської губернії Переслова про повернення йому кріпаків, яких переховував поміщик Раковський у с. Кути Уманського повіту. Упродовж 1840–1849 рр. тривало судове провадження за клопотанням поміщиці Петровичевої про повернення збіглого кріпака Іванченка з сім'єю, який оселився в селі поміщиці Потоцької. І ще тривалішим (1846–1867 рр.) було судове провадження за позовом дружини генерала Ходкевича щодо розшуку дворового селянина Івана Слободянюка.

Щодо судових справ про покарання селян за втечі, то тільки у 1838 р. Уманський повітовий суд розглядав такі справи: про звинувачення кріпака поміщика Мощенського за підбурювання селян до втечі в Бессарабію, про звинувачення селянина с. Погоріла Кидюка за втечу від свого поміщика і переведення інших селян у с. Філімонівка, про звинувачення селянина м. Покотилове Горгуненка за втечу від поміщика і за крадіжку, про звинувачення групи селян за втечу з армії.

Кріпосники звертались до суду і зі звинуваченнями на тих, хто переховував збіглих селян. У 1807 р. Уманський повітовий суд розглядав звинувачення священника Венигурського у переховуванні збіглого рекрута Гуманюка. У 1833 р.

тривало судове провадження за звинуваченням мешканців с. Зеленьків за переховування кріпосної селянки Миронюкової. Упродовж 1840–1846 рр. розглядалась справа про переховування селянина поміщиці с. Рубаний Міст Корнеєвої поміщиком Невлінським. У 1843 р. повітовий суд розглядав справу про переховування групи селян с. Ліщинівка поміщиком Звенигородського повіту Боржинським.

З першої половини 19 ст. збереглося 40 архівних справ за матеріалами проваджень Уманського повітового суду за фактом провадження селян «без вида на жительство». У перші два десятиліття суд розглянув тільки дві справи про місце проживання селян: 1805 р. – про занесення у ревізькі списки пропущених під час перепису кріпаків графа Потоцького та 1828 р. – про звинувачення посесора Свідзинського у переховуванні селян присілка Дзильківки, які проживали «без вида на жительство». У 1830–1839 рр. повітовий суд розглянув 19 справ про «незаконне» проживання селян на певній території або переховування їх іншими особами. У 1831 р. притягувався до суду селянин з с. Тальянки Яворський, у 1833 р. – селянин Файдов, Микита (прізвище невідоме), у 1835 р. – селяни Гребінченко, Іванов, у 1836 р. – селяни Васильєв, Миколаєв, Михайлов, Шеліга, Кравчук, Андріанов, Крижановський, у 1838 р. – селяни Златковський, Мельник, Блищиженко, Гладкий, у 1839 р. – селяни Паришкура, Колтун. У 1834 р. селянина Яценка судили за переховування селянина Литвиненка, який проживав «без вида на жительство». У 1840 – 1849 рр. проводилось судове провадження по 13-ти фактах «незаконного» проживання селян. У 1843 р. судили селянина Долговцева, у 1844 р. – селянина Колеснікова, у 1845 р. – селян Свінкіна, Івана (прізвище невідоме), Згубова, Гориховського, Варахобіна, Мельниченка, у 1846 р. – селян Макаренка, Шахова, Ткаченка, Москаленка, у 1849 р. – селянку Головіну і селянина Непом'ящого. У 1850 – 1859 рр. за відсутність посвідки на тимчасове проживання судили 6-ох селян, а саме: у 1850 р. – Маличука, Лебеда, Соколова і Громова, у 1851 р. – Олександрова, у 1859 р. – селянку Рубенкову.

Велися судові провадження і з приводу повернення збіглих селян. У 1838 р. Уманський повітовий суд розглядав справу про повернення поміщиці генеральші Нарішкіній збіглої від неї кріпосної дівчини Спасибожчукової. А 1841 р. розглядалася справа про повернення поміщикові Іокишу селянина-кріпака Бондарчука-Дудника, який переховувався у поміщика Знамировського.

Судили і втікачів з Сибіру. Якщо з сибірського заслання вдалося втекти, то за місцем проживання втікачів повторно судили за проживання без «вида на жительство». Наприклад, у 1834 р. Уманський повітовий суд розглядав справи за звинуваченням Ємільянова за втечу з Сибіру, за звинуваченням селянина Тітуса за втечу із заслання і проживання «без вида на жительство», за звинуваченням за втечу з Сибіру селянина Андрущенко, який був засланий туди за проживання «без вида на жительство». У 1835 р. тривало судове провадження за звинуваченням селянина с. Полянецьке Сокирського за втечу з Сибіру і проживання «без вида на жительство». У 1836 р. суд розглядав справу за звинуваченням селянина с. Орадівки Іващенко за втечу з Сибіру.

Матеріали судово-слідчої практики повітового суду свідчать, що судові вирокі були на користь позивачів-поміщиків, які вимагали повернення у свої маєтки робочих рук – збіглих селян. Суд задовольняв позови поміщиків і у тому разі, коли їх кріпаки тікали до інших населених пунктів чи до інших землевласників. Втікачів з Сибіру, за рішенням суду, повертали назад, але на довший термін ув'язнення.

В архіві Уманського повітового суду зберігається 34 справи за клопотаннями селян про звільнення їх від кріпацтва. Хронологія звернень селян до суду така: у перше десятиліття 19 ст. суд розглядав дві справи (1804 р. – про звільнення селянина Ковальського, 1808 р. – звільнення селянина Мельниченка), у період французько-російської війни 1812–1815 рр. такі звернення до суду почастишали і в архіві збереглося шість справ за клопотаннями про звільнення від кріпацтва селянина Білінського (1812 р.), групи селян з м. Торговиця (1813 р.), селян братів Михалевичів (1813 р.), селянина Зарецького (1813 р.), селянина Коханюка (1814 р.), селянина Малинського (1814 р.). У наступне десятиріччя (1815–1825 рр.) кількість звернень до суду збільшилась, свідченням чому є 17 справ за клопотаннями селян про звільнення від кріпацької залежності. У 1816 р. до суду звертались селяни-брати Вінницькі, селяни-брати Балановські, селянин Носко, селянин Ясинський, однодворець Ліщинський. У 1817 р. тривало судове провадження за зверненням до суду селян Нестеровських, селянина Левицького, у 1818 р. – селянина Бричевича, у 1819 р. – селянина Підгурського-Коваленка. У 1820 р. суд розглядав клопотання селянина з с. Легедзина Мовчана, селян-братів і батька Тимченків, селян з містечка Торговиця. У 1821 р. у суді розглядалися клопотання селян Білоцерківських і селянина Левицького, у 1823 р. – селянина Нежинського та селянина Теслера, у 1825 р. – селян Стадницьких.

За наступне десятиріччя 1825–1835 рр. звернень до суду з приводу звільнення від кріпацтва виявлено шість. У 1832 р. тривало провадження по справі мешканця с. Подібна Войцеховського, селянина с. Заячківка Бербеса, селянина с. Подібна Мухи, селянина с. Оксанина Гейзеленка. У 1835 р. Уманський повітовий суд розглядав звернення про звільнення від кріпосної залежності селянина Гурбанова і селянина Пошика.

У 1842 р. тривало провадження за зверненням до суду про звільнення від кріпацтва селянина Скачка, селянина Корнобана.

Упродовж тридцяти років у повітовому суді велося провадження тридцяти чотирьох справ про звільнення від кріпацтва. В усіх випадках позивачами до суду були особи, переважно поляки, які мешкали в селах і яких помилково зарахували до стану кріпосних селян.

Отримавши за реформою 1861 р. право на викуп землі, селяни звертались до суду для витребування відомостей про земельну ділянку. У 1863 р. з клопотанням до Уманського повітового суду про видачу «данной» на подаровану поміщиком Рожицьким землю звертався селянин Пороховський. Упродовж 1863–1870 років суд розглядав низку клопотань селян різних сіл Уманського повіту про видачу «даних» на викуплену ними землю.

До Уманського повітового суду звертались не тільки селяни з Уманського повіту, а й інших сіл. Так, 1867 р. клопотання на витребування відомостей про землю подавали: селяни з с. Федорівка на викуплену землю у поміщика Грушинського; селяни з с. Суцанка, які викупили землю у поміщика Рильського; селяни з с. Малі Єрки, які викупили землю у поміщиці Рукхер; селяни з с. Бухньов на викуплену землю у поміщиці Маліновської. У 1868 р. відомості на викуплену у поміщика Грушицького земельну ділянку через суд витребував селянин з села Степки. Такі матеріали судово-слідчої практики повітового суду містять статистику землеволодіння, данні про статки заможних селян, доповнюють соціоментальну характеристику селян, зокрема, за показником їх ставлення до землі. Таких справ у архіві суду відклалося небагато, зокрема за 1861–1867 рр. вісім, так як частина заможних і платіжеспроможних серед українського селянства була мізерною. Абсолютна ж більшість селян була бідною і скористатись наданим реформою правом викупу землі не могла. Єдине, що принесла їм реформа 1861 р., – це звільнення від кріпацької залежності, коли вони перестали бути власністю поміщика. В архіві повітового суду пореформених років не виявлено справ про знущання поміщиків над селянами, так як вони стали особисто вільними. А у дореформенні роки, коли знущання над кріпаками були буденним явищем, Уманський повітовий суд вів провадження більше як по сорока скаргах і позовних заявах.

В архіві Уманського повітового суду відклались справи про притягнення до суду за підбурювання селян проти поміщиків. У 1833 р. тривало судове провадження по звинуваченню селян Кривобородого і Бездітного у закликах кріпаків до виступу проти поміщиків Яворських. Але переважна більшість судових справ за звинуваченням у підбурюванні селян датуються роком проведення аграрної реформи та пореформеними роками. Так, 1861 р. суд розглядав справу про відновлення порушених селянами межових знаків на казенних землях, про звинувачення поруччика Юдіна у виголошенні промови в с. Рижавка про свободу селян, про звинувачення селянина Сологубова за виступ із закликом до селян не виконувати розпорядження приставів та мирових посередників. У 1862 р. у суді розглядалася справа за звинуваченням міщанина Антонова за заклики до селян с. Кривець знищувати поміщиків. У 1864 р. тривало судове провадження по справі звинувачення старшини Русалівської волості І. Гуленка та сільського старости с. Русалівка М. Дармограя в підбурюванні селян не платити викупні платежі за землю. У 1864–1865 рр. у суді розглядалась справа за звинуваченням старшини Русалівської волості І. Гуленка, старости с. Русалівка М. Дармограя, міщанина м. Умань Верхулова у підбурюванні селян Русалівської волості до не виплачування викупних грошей за землю.

Невдоволене аграрною реформою 1861 р. населення у такий спосіб виражало свій спротив, у першу чергу, проти поміщиків. Як свідчить судово-слідча практика, фігурантами справ були і селяни, і сільські старости, і волосні старшини, і міщани, і військові. Матеріали зазначених судових справ розширюють діапазон знань про селянський рух у пореформений час.

Щодо такого злочину як насильницьке захоплення селянами чужого майна, то такі факти мали місце після ліквідації кріпацтва у 1861 р. У першій половині 19 ст. Уманський повітовий суд розглядав тільки одну справу у 1818 р. за скаргою міщанина Белограда на насильницьке захоплення селянином Сокирським його фруктового саду і коня. А у 1861 р. суд розглядав справу за звинуваченням селян братів Лівшунових у захопленні частини саду і будинку у селянина Соболєнка. У 1865 р. тривало судове провадження за позовом селян братів Оратовських до селянина Бринке за захоплення ним їхнього будинку. У 1866–1868 рр. у суді розглядалася справа за звинуваченням селянина с. Степківка Гринєнка у захопленні саду міщанина Савинського. У 1867–1869 рр. тривало судове провадження за фактом звинувачення селян м. Соколівка у самовільному захопленні частини землі поміщика Підгорського. У 1868–1869 рр. розглядався позов до суду священника с. Псярівка Каховського на селян с. Текуча Сакана, Горбатюка та ін. за захоплення волів.

Щодо вчинення селянами крадіжок, то вони мали місце і в першій половині 19 ст., і у пореформений час. В архіві Уманського повітового суду збереглося 8 справ, 4 з яких за матеріалами судових проваджень за пограбування церков. Так, 1839 р. до суду притягувалась група селян за пограбування церкви в Умані, 1860 р. судили священника Крамарєнка за пограбування церкви, у 1862 р. суд розглядав справу за фактом пограбування церкви селянином Тищенком. Відносно крадіжок у приватних осіб, то 1834 р. тривало судове провадження по звинуваченню шляхтича Кульчинського і селянина Матвієнка у крадіжці корови у селянина Задорожного. У 1844 р. суд розглядав звинувачення проти селян Глемба і Дебка за кражу великої рогатої худоби. У 1850 р. за позовом поміщика с. Шельпахівка притягувались до відповідальності селяни брати Мартиновські за крадіжку вина з льоху. У 1861–1862 рр. судили за крадіжку селянина Хоменка. У 1860–1864 рр. притягувались до відповідальності селяни Пояровський і Хомчик за кражу товарів у купця м. Умань Х. Лівшиця. Якщо крадіжки бідняками майна у заможних людей піддаються розумінню, то пограбування церков селянами є показником безвірності та релігійної байдужості частини з них.

Селян притягували до відповідальності за різні протизаконні дії. В архіві Уманського повітового суду збереглися справи з матеріалами судових проваджень за фактом виготовлення фальшивих документів, смерті у результаті нещасних випадків, статевих стосунків без церковного шлюбу та ін. У 1850 р. суд розглядав справу про звинувачення групи селян с. Максимівка у підробці документів, у 1861–1862 рр. про складання фальшивого заповіту селянина Войтенка його сином.

Висновки. Таким чином, за час функціонування Уманського повітового суду (1800–1872 рр.) у його архіві відклалося 1 817 справ, 269 з яких є матеріалами судових проваджень за позовами селян чи притягнення їх до відповідальності. Більшість судових справ датується дореформеними роками і містять докази про соціальну напругу в селах. Але аграрна реформа 1861 р., попри позитивні аспекти, не ліквідувала причини для такої напруги і у пореформений час. У повсякденному житті

селянства першої половини 19 ст. було знущання поміщиків, економів, управителів маєтків, що спричиняло втечі селян, самогубства, вчинення злочинів і девіантної поведінки у побуті. Матеріали судово-слідчої практики повітового суду свідчать, що заможні селяни звертались до суду з приводу викупу земельних ділянок. Ліквідація кріпацтва і отримання особистої свободи селянами не зняли соціальної напруги і у повсякденному житті селянства мали місце протиправні дії як вияв розпачу, зневіри, грубості та насильства.

REFERENCES

- Bondar, V. (2010). Povsiakdenne zhyttia selianstva Naddnyprianskoi Ukrainy druhoi polovyny 19 – pochatku 20 st.: do istoriohrafii pytannia [Everyday life of the peasantry of Naddnipyrian Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries: to the historiography of the question]. *Kraieznavstvo*, 3, 10-18 [in Ukrainian].
- Dehtiarov, S.I. (2004). Do pytannia vyvchennia roli povitovykh sudiv (ostannia chvert 18 – 60-ti rr. 19 st.) [Regarding the issue of studying the role of county courts (the last quarter of the 18th – 60th years of the 19th century)]. *Sumska starovyna*, 23-24, 209-217 [in Ukrainian].
- Koliastruk, O. (2010). Neobkhidnist i motyvatsiia vyvchennia povsiakdenntia. In *Narysy povsiakdennoho zhyttia radianskoi Ukrainy v dobu nepu* [The necessity and motivation of studying is everyday. Essays on daily life in Soviet Ukraine during the NEP period]. Kyiv [in Ukrainian].
- Kuznets, T. (2023). Realii povsiakdennoho zhyttia selianstva u kyivskykh hubernskykh hazetakh ostannoï chverti 19 – pochatku 20 st. [Realities of everyday peasant life in Kyiv provincial newspapers of the last quarter of the 19th and early 20th centuries]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho*, 1, 34, 77-85 [in Ukrainian].
- Marochko, V. (2010). *Teoretyko-metodolohichni aspekty selianskoho povsiakdenntia. Narysy povsiakdennoho zhyttia radianskoi Ukrainy v dobu nepu (1921-1928 rr.)* [Theoretical and methodological aspects of peasant everyday life. Essays of everyday life in Soviet Ukraine during the NEP period (1921-1928)]. Kyiv[in Ukrainian].
- Petrova, I. (2010). Povsiakdenne zhyttia ukrainskykh selian za materialamy viiskovo-topohrafichnykh opysiv 19 st. [Everyday life of Ukrainian peasants according to the materials of military topographic descriptions of the 19th century]. *Kraieznavstvo*, 3, 123-131 [in Ukrainian].
- Prysiazhniuk, Yu.P. (1999). Mentalnist ukrainskoho selianstva v umovakh kapitalistychnoi transformatsii suspilstva (druga polovyna 19 – pochatok 20 st.) [The mentality of the Ukrainian peasantry in the conditions of the capitalist transformation of society (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 23-33 [in Ukrainian].
- Prysiazhniuk, Yu.P. (2008). *Ukrainske selianstvo Naddnyprianshchyny druhoi polovyny 19 – pochatku 20 st. yak sotsiementalna istorychna spilnota: dys... d.ist.n.: 07.00.01 Istoriiia Ukrainy* [The Ukrainian peasantry of the Dnieper region of the second half of the 19th and early 20th centuries. as a socio-mental historical community: diss. ... Doctor of Science: 07.00.01 History of Ukraine]. Cherkasy: Cherkaskyi natsionalnyi universytet imeni Bohdana Khmelnytskoho [in Ukrainian].
- Udod, O. (2010). *Istoriiia povsiakdennosti: pytannia metodolohii ta istoriohrafii. Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druga polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.)* [History of everyday

life: issues of methodology and historiography. Postwar Ukraine: essays on social history (second half of the 1940s – mid-1950s)]. Kyiv [in Ukrainian].

Shevchuk, A. (2021). Povitovi ta holovni sudy Pravoberezhnoi Ukrainy (1797-1831 rr.): ulashtuvannia, kadrovyi sklad, diialnist [District and main courts of Right Bank Ukraine (1797-1831): organization, personnel, activities]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 50-64 [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2024-03/119-128

УДК (UDC) 9+352.075 (477)

THE MANUSCRIPT OF V.M. KHYZHNIAKOV ‘ON THE REVISION OF VILLAGES IN CERTAIN UEZDS OF CHERNIGOV GOVERNANCE IN 1888’ AS A SOURCE FROM THE HISTORY OF ZEMSTVO LIBERALISM IN NORTHERN UKRAINE (80S OF THE 19TH CENTURY)

Nazar Kotelnyskyi*

Abstract

The purpose of the study. The purpose of the publication is to introduce the found author’s work of V. Khyzhnyakov and its content analysis into the international scientific circulation. **Work methodology.** When writing the article, general scientific (methods of synthesis and analysis, deduction and induction) and special-historical (critical, problem-chronological methods, content analysis) research methodology was used, which in general ensured the achievement of the tasks set in the publication. The **scientific novelty** of the work lies in the fact that for the first time in Ukrainian historical science, an analysis of the author’s manuscript of a member of the opposition aristocratic front of northern Ukraine, the mayor of Chernihiv V. Khyzhnyakov ‘About the revision of volosts in some counties of Chernihiv province in 1888’ was carried out.

The author came to the **conclusion** that the researched work is an important source from the history of the Zemstvo liberal movement in the north of the Left Bank of Ukraine, which illustrates the ideological imperatives of ascetic practical activity of the Zemstvo liberal party of the Northern Left Bank. The conducted content analysis of the manuscript shows that it contains generalizations of a conceptual nature that reflect the main intentions of the social and economic program of the Zemstvo liberal movement, once again proving that the studied trend in the liberation movement of the Russian Empire in the second half of the 19th century had a self-sufficient and very promising vision of the future of the Russian Empire. The study of this topic will allow domestic historiography to significantly increase its achievements in the matter of forming a doctrinal vision of a large-scale liberation movement in the Russian Empire of the second half of the 19th century.

Keywords: manuscript, zemstvo institutions, V. Khyzhnyakov, Zemstvo Liberal Party, Chernihiv Province

---

* candidate of historical sciences, associate professor of the law department of the Chernihiv Institute of Information, Business and Law of the International Scientific and Technical University named after academician Yu. Bugai; Corresponding member of the Ukrainian Academy of Sciences Ukraine, Chernihiv, Ukraine. E-mail: subton7@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>

**РУКОПИС В.М. ХИЖНЯКОВА «О РЕВИЗИИ ВОЛОСТЕЙ В НЕКОТОРЫХ УЕЗДАХ
ЧЕРНИГОВСКОЙ ГУБЕРНИИ В 1888 ГОДУ» ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗЕМСЬКОГО
ЛІБЕРАЛІЗМУ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ (1880-Х РР.)**

Назар Котельницький*

Анотація

Мета дослідження. Метою публікації є запровадження до наукового обігу знайденої авторської праці В. Хижнякова та її контент-аналіз. **Методологія роботи.** При написанні статті використовувалася загальнонаукова (методи синтезу та аналізу, дедукції та індукції) та спеціально-історична (критичний, проблемно-хронологічний методи, контент-аналіз) методологія дослідження, що у цілому забезпечило досягнення поставлених у публікації завдань. **Наукова новизна** статті полягає у тому, що вперше в українській історичній науці проведено аналіз авторського рукопису члена опозиційної аристократичної фронди північної України, міського голови Чернігова В. Хижнякова «Про ревизию волостей в некоторых уездах Черниговской губернии в 1888 году».

Висновки. Автор дійшов висновку про те, що досліджувана праця є важливим джерелом з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України, яке ілюструє ідеологічні імперативи подвижницької практичної діяльності земської ліберальної партії Північного Лівобережжя. Проведений контент-аналіз рукопису свідчить про те, що він містить у собі узагальнення концептуального характеру, які відображають основні інтенції соціально-економічної програми земського ліберального руху, ще раз доводячи, що досліджувана течія у визвольному русі Російської імперії другої половини 19 ст. мала самодостатню і дуже перспективну візію майбутнього Російської імперії. Дослідження цієї тематики дозволить вітчизняній історіографії значно збільшити свої здобутки у справі формування доктринальної візії широкомасштабного визвольного руху у Російській імперії другої половини 19 ст.

Ключові слова: рукопис, земські установи. В. Хижняков, земська ліберальна партія, Чернігівська губернія

Цитування: Котельницький, Н. (2024). Рукопис В.М. Хижнякова «О ревизии волостей в некоторых уездах Черниговской губернии в 1888 году» як джерело з історії земського лібералізму Північної України (1880-х рр.). *Консенсус*, 3, 119-128.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/128>

Постановка проблеми. Історія земського ліберального руху, у тому числі й на території північної України у 60-80 рр. 19 ст., є однією з найменш вивчених проблем історії України другої половини 19 ст. Дослідження цієї тематики дозволить

---

* кандидат історичних наук, доцент кафедри права Чернігівського інституту інформації, бізнесу та права Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Ю. Бугая, член-кореспондент Української Академії Наук, Чернігів, Україна. E-mail: subton7@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>

вітчизняній історіографії значно збільшити свої здобутки у справі формування доктринальної візії широкомасштабного визвольного руху у Російській імперії другої половини 19 ст., поштовхом якого була епоха Великих реформ (1856–1874), а земський лібералізм, у тому числі – в українських губерніях монархії Романових, став його органічною та невід’ємною політичною течією. У контексті цього пошук та вивчення цінних історичних джерел якісно розширює вибір наукового інструментарію для дослідження функціонування та подвижницької діяльності земської ліберальної партії регіону. Наукова новизна роботи полягає у тому, що вперше в українській історичній науці здійснюється аналіз авторського рукопису члена опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя, міського голови Чернігова В. М. Хижнякова «О ревизии волостей в некоторых уездах Черниговской губернии в 1888 году», виявлений нами під час тривалих наукових пошуків, опублікований у формі окремої брошури друкарнею Чернігівського губернського земства. Цей рукопис зберігається у спеціалізованій науково-дослідній бібліотеці Чернігівського обласного історичного музею імені В. Тарновського. Зміст праці дозволяє побачити контури соціальної та економічної політики земської ліберальної партії досліджуваного регіону і зрозуміти її основні імперативи.

Аналіз останніх досліджень. У доробку вітчизняної історіографії є лише кілька досліджень, присвячених окремим аспектам історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України. Так, скажімо, в узагальнюючих працях І. Жиленкової, В. Мойсеєнка, О. Редькіної показані головні віхи політичної історії земського лібералізму Північного Лівобережжя¹³. І лише в останні роки українські вчені впритул підійшли до справи предметного і ґрунтовного вивчення історії функціонування земської ліберальної партії північної України: як відносно персони В. Хижнякова¹⁴, так і на рівні окремих напрямів подвижницької діяльності опозиційної течії¹⁵.

¹³ Жиленкова І.М. Ліберально-демократичний рух в Україні (друга половина XIX – початок XX століття). Автореф. дис... канд. іст. наук. К., 2000. 16 с.; Мойсієнко В.М. Ліберально-демократичний рух в Україні (середина 60–80 рр. XIX ст.). Автореф. дис... канд. іст. наук. К., 1999. 19 с.; Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття. Автореф. дис... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2002. 18 с.

¹⁴ Котельницький Н.А. «Письма из Чернигова» В.М. Хижнякова як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80 рр. XIX ст.). *Вісник науки та освіти*. 2022. № 1. С. 287–295; Котельницький Н.А. Доповідь В.М. Хижнякова Чернігівському губернському земському зібранню щодо покращення організації початкової народної освіти як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (80–ті рр. XIX ст.). *Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи : матер. IX Всеукр. наук.-практ. конф.* (Суми, 29 квітня 2022 р.). Суми: Сумський державний університет, 2022. С. 68–74; Мойсієнко В.М. Ліберально-демократичний рух в Україні (середина 60 – 80 рр. XIX ст.). Автореф. дис... канд. іст. наук. К., 1999. 19 с.; Рахно О.Я. Василь Хижняков. Чернігівські земці. Історико-біографічні нариси. Чернігів: Управління у справах преси та інформації, 2009. С. 186–222.; Рахно О.Я. Голова Чернігівської губернської земської управи В.М.Хижняков: віхи життя та громадської діяльності. *Сіверянський літопис*. 2007. № 5. С. 110–115; Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття. Автореф. дис... канд.іст. наук.

Метою публікації є запровадження до наукового обігу авторського рукопису В. Хижнякова та його контент-аналіз.

Виклад основного матеріалу. Оскільки вивчення життєвого шляху В. Хижнякова не є предметом цього дослідження, лаконічно повідомимо основні віхи біографії визначного громадсько-політичного діяча регіону.

Василь Михайлович народився 24 грудня 1842 р. у м. Києві у дворянській родині чиновника Київської духовної консисторії. Освіту здобув у II Київській гімназії та історико-філологічному факультеті Київського університету святого Володимира. У 1864–1866 рр. працював викладачем географії на території Білорусі – у Пінській гімназії. З 1866 по 1879 рр. працював на посадах викладача латинської та російської мови у Чернігівській чоловічій гімназії. У ході педагогічної діяльності знайшов своє життєве покликання – перейшов на службу в інституції міського та земського самоврядування Чернігівської губернії.

З 1870 р. він регулярно обирався гласним Чернігівської міської думи, членом міської управи, заступником міського голови. З 1875 р. В. Хижняков тричі був обраний міською головою Чернігова. На цій керівній посаді відомий ліберал перебував до 1887 р., залишивши після себе революційні досягнення у розбудові міста Чернігова. Навіть на сучасному етапі він вважається найуспішнішим «мером» столиці північної України. Починаючи з 1877 р. і до кінця активної політичної діяльності регулярно обирався гласним Чернігівського повітового та Чернігівського губернського земських зібрань. Свідомо поповнив лави опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя, увійшовши «золотими літерами» в історію визвольного руху у Російській імперії другої половини 19 – початку 20 ст. У грудні 1886 р. був обраний головою Чернігівської губернської земської управи, де прослужив до 1896 р. У 1892 р. знову був обраний гласним Чернігівської міської думи та міським головою. Однак, у силу політичних мотивів не був затверджений на цій посаді Міністерством внутрішніх справ Російської імперії.

У грудні 1905 р. В. Хижняков увійшов до керівних органів Чернігівської губернської організації Конституційно-демократичної партії, а у листопаді 1906 р. видатний діяч став повноправним членом цієї партії. За активну та подвижницьку суспільну діяльність був удостоєний найвищих державних нагород Російської імперії, наприклад – ордена святого Володимира IV ступеня та титулу статського радника. Крім служби в інститутах міського та земського самоврядування, політичної діяльності, В. Хижняков плідно займався громадською та науковою роботою, залишивши після себе не тільки гарну пам'ять для нащадків, але й ряд історичних

Запоріжжя, 2002. 18 с.; Юцевич П.О. Громадська та політична діяльність Олександра Федоровича Ліндфорса (1837–1890). Автореф. дис... канд. іст. наук. Чернігів, 2021. 21 с.; Юцевич П.О. Громадська та політична діяльність Олександра Федоровича Ліндфорса (1837–1890). Дисертація... канд. іст. наук. Чернігів, 2021. 190 с.

¹⁵ Котельницький Н.А. «Еврейский вопрос» в деятельности земской либеральной фронды северной Украины 1880 гг. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия «История России»*. 2021. № 1. С. 32–46.

досліджень, які і дотепер не втратили своєї великої актуальності. Василь Михайлович помер 28 лютого 1917 р. у Чернігові¹⁶.

Розпочинаючи свій рукопис В. Хижняков відразу зауважив, що у ньому він викладає основні результати ревізії, проведеної ним за дорученням виконавчого органу Чернігівського губернського земства – губернської земської управи.

Відомий ліберал прямо вказував, що фундаментальною причиною незадовільного стану земського господарства є катастрофа з волосним управлінням на півночі Лівобережної України та повна відсутність будь-якої його звітності. У результаті, виникає принципова структурна проблема місцевого самоврядування у провінції: волосні правління, які згідно законодавства Російської імперії вважаються виконавчими інститутами земських установ, не виконують свого призначення, не є однодумцями з земськими інститутами, залишаючись по факту лише бюрократичним сегментом, який на практиці проявляє злочинну бездіяльність. Однак найбільшим викликом є те, що більшість дрібних чиновників згаданих правлінь – волосні писарі, старшини, фіскалі є взагалі неписьменними та некомпетентними, що дискредитує вказані органи перед громадами краю, не кажучи вже про масові прояви корупційних зловживань серед бюрократів цих органів¹⁷.

Резюмуючи результати статистичного обстеження В. Хижняков виклав своє бачення стану земського господарства Чернігівської губернії. Головними проблемами життєдіяльності у провінції ліберал вважав прогресуюче малоземелля основної частини населення громад – звільненого від рабства селянства та відсутність у цього прошарку країни обігових коштів для придбання земельних ділянок у власність. Інститут оренди земель не вирішує питання, оскільки цінова політика не дозволяє колишнім кріпакам стати впевненими та самодостатніми гравцями ринку. Оскільки кількості вільних пасовищ недостатньо для потреб селянства, скотарство стало не вигідним заняттям. У той же час, спостерігалася масова вирубка лісових площ для формування нових земельних надлів, що призводило до здешевлення промислової деревини та появи великих площ сипучих пісків. Землеробство на подібних ділянках стає абсолютно нерентабельним у силу перевищення витрат над орієнтовними здобутками.

Член опозиційної аристократичної фронди наголосив на тому, що є нагальна потреба у постановці принципового питання про інтенсифікацію аграрного виробництва, всебічного підвищення загальної культури сільського господарства, шляхом запозичення передового досвіду у розвинутих країн Заходу. Статистика ревізії показала, що поширене на півночі Лівобережної України промислове виробництво тютюну змінює географічні локації і передислокується до південноукраїнських губерній, де для розвитку є колосальна кількість відповідних плантацій. Тому основною галуззю стає виробництво цукру. Масові переселення

¹⁶ Рахно О.Я. Василь Хижняков. Чернігівські земці... С. 186–200.

¹⁷ Хижняков В.М. О ревизии волостей в некоторых уездах Черниговской губернии в 1888 году. Чернигов: Типография Черниговского губернского земства, 1888. С. 1–2.

малоземельного селянства на східні території Російської імперії у більшості є невдалими, тому сільське господарство було і буде основною сферою зайнятості у регіоні, оскільки розвиток ремесла і промислів не забезпечує усіх потреб селянства. Враховуючи ці обставини, В. Хижняков однозначно вказував, що врятувати сільське господарство північної України від кризи можливо лише за умов широкомасштабної модернізації індустрії аграрного виробництва, зокрема швидкого переходу до новітнього устаткування¹⁸.

Що стосується проблем побудови нової інфраструктури, то В. Хижняков наполягав на тому, що земські інституції повинні асигнувати фінанси на найбільш важливі одиниці – залізниці різного призначення, які будуть забезпечувати не тільки економічний розвиток, а й логістичні потреби, зокрема – військові. Опозиціонер особливо наголосив на тому, що вкрай необхідно покінчити з існуючою несправедливістю, коли у силу географічних особливостей та відповідних ресурсів одні волості краю зовсім не витрачають коштів на участь у побудові інфраструктури, а інші, не будучи економічно успішними, перебуваючи у постійних збитках через природні катаклізми, все ж знаходять можливості для виділення з бюджету скромних фінансів¹⁹.

Продовжуючи, В. Хижняков перейшов до аналізу поточного розвитку торгівлі краю. Так, представник земської ліберальної партії вказав на негативний вплив єврейської комерції у цій сфері. Справа у тому, що абсолютно більшістю власників розважальних закладів на території регіону були саме репрезентанти іудейства, які намагалися розвивати міцний родинно-династичний, «клановий» бізнес у цій галузі. Навіть не маючи власних активів майна та нерухомості у містах, євреї домовляються з представниками християнських конфесій на предмет придбання підставних, фіктивних патентів для торгівельної діяльності. Відтак, для нейтралізації можливих ексцесів потрібно зробити ставку не на єврейську комерцію, а на державні і муніципальні торгівельні заклади. І хоча прибутки у цьому разі можуть бути на порядок меншими, все ж цей варіант кращий, оскільки дозволить уникнути можливого етноконфесійного протистояння. Саме тому, член опозиційної аристократичної фронди прямо заявив, що земські установи зобов'язані втрутитись у процеси і мінімізувати прояви корупції у волосних органах як на рівні бюджетної політики, так і муніципального управління²⁰.

Далі В. Хижняков висловив свої думки щодо поступу системи земської медицини та просвіти. Ліберал констатував, що у тих волостях громад, де у повітових земствах служать порядні лікарі та медичний персонал, популярність різних представників народної медицини зменшена до мінімуму. Запроваджений інститут земських лікарів – беззаперечне явище соціального прогресу, що вже доведено практикою. Як доводила практика, були прогресивні повіти краю, які це розуміли,

¹⁸ Хижняков В.М. О ревизии... С. 102–113.

¹⁹ Хижняков В.М. О ревизии... С. 117–118.

²⁰ Ibid. С. 119–121.

однак, на превеликий жаль, були приклади й протилежного, з домінуванням патріархальної філософії – Сосницький, Глухівський.

Стосовно стану розвитку народної освіти В. Хижняков наголошував на тому, що блага просвіти поширювалися у регіоні вкрай нерівномірно. З одного боку, прогресивним повітовим земствам вдалося зберегти революційні здобутки епохи Великих реформ у цій галузі. З іншого – переможна хода консервативної реставрації імператора Олександра III великою мірою нівелювала доленосу модернізацію сфери. У результаті, більшість демократичного провінційного соціуму вже байдуже ставилися до ідей прогресу народної просвіти, а велика кількість повітових земств звели свою турботу про сферу освіти до виконання формальних, бюрократичних процедур, не піклуючись жодним чином про будь-який розвиток та поступ. Опозиціонер наполягав на тому, що земські установи, незважаючи на несприятливу внутрішню політику російського абсолютизму, зобов'язані були продовжувати політику новітньої трансформації земської медицина та освіти, залишаючись вірними ідеалам просвітництва та прогресу²¹.

Завершуючи аналіз проведеної ревізії, В. Хижняков дійшов до негативних висновків щодо поточного розвитку земського господарства північної України. Член опозиційної аристократичної фронди констатував, що хронічне малоземелля, відсутність належних можливостей для заробітку у сфері промислів і ремесла, поглиблення неосвіченості та забитості серед більшості населення громад, колишніх рабів – селянства, призводять до посилення соціальної та економічної деградації соціуму провінції, відсутності будь-яких життєвих перспектив. В. Хижняков відверто визнавав, що земські установи північної України не займалися проблемами економічного розвитку та соціального благополуччя своїх безпосередніх виборців – колишніх кріпаків. З огляду на це, органи місцевого самоврядування зобов'язані були негайно виправити свою колосальну помилку.

Представник земської ліберальної партії виклав свій план дій, які, на його думку, могли б ліквідувати економічну кризу земського господарства та життєдіяльності провінції:

1. Планомірне та системне поширення сільськогосподарських знань серед селянства.
2. Формування мережі профільних аграрних закладів освіти, наприклад спеціалізованих шкіл.
3. Створення системи навчальних закладів професійно-технічної освіти, з метою культивування найбільш прогресивних ремесел, промислів та інтенсифікації аграрного виробництва, шляхом збільшення продуктивності праці.
4. Усебічне поширення серед селянства – основних виробників аграрної продукції новітніх зразків посівного матеріалу, мінеральних добрив, модерних знарядь праці, сучасної техніки і реманенту та наукових технологій.

---

²¹ Ibid. С. 122, 126–128.

5. Наполегливе створення у громадах регіону системи постійно функціонуючих аграрних кооперативів, сільськогосподарських спілок, кас взаємного дрібного кредиту.

6. Усебічний розвиток галузі ремесла та промислів як перспективної індустріальної альтернативи сільському господарству, яка буде продукувати появу власних робочих місць у провінції.

7. Впровадження системи земського патронату за процесами аграрного переселення населення, регулювання діяльності ремісничих та промислових товариств, з метою упорядкування міграції населення та управління виробничими силами краю.

8. Подальше поглиблення статистичних досліджень з метою наукового вивчення економічного рівня і соціальних умов життя населення та вироблення методології поліпшення зазначених показників.

В. Хижняков відзначив, що як тільки земські установи підійдуть до предметного вирішення економічних проблем своїх виборців, відбудуться суспільні метаморфози: селянство позбавиться скептичного ставлення до органів місцевого самоврядування, основні його життєві питання почнуть вирішуватися, а земські інституції, нарешті, досягнуть своєї головної мети – вони отримають повну довіру свого електорату. Саме це, на переконання ліберала, й стане початком процесу формування нового, демократичного ладу у Російській імперії²².

Висновки. Підсумовуючи, можемо стверджувати, що виявлений нами під час наукових пошуків та запроваджений до наукового обігу рукопис В.М. Хижнякова «О ревизии волостей в некоторых уездах Черниговской губернии в 1888 году» є вагомим джерелом з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України, яке ілюструє ідеологічні імперативи комплексної програми подвигницької практичної діяльності опозиційної аристократичної фронди регіону. Проведений контент-аналіз рукопису свідчить, що серед інституційних проблем функціонування системи земського самоврядування В. Хижняков виокремлював прогресуючу деградацію органів волосного управління у громадах, пов'язану як з корупцією, так й з низьким рівнем фаховості цих службовців. Головною проблемою буття провінції політик вважав колосальне малоземелля основної частини населення соціуму – звільненого від рабства селянства та відсутність у цього прошарку країни обігових коштів для придбання земельних ділянок у власність. Вирішення цієї кричущої проблеми В. Хижняков бачив у всебічній та широкомасштабній модернізації сільського господарства краю, шляхом інтенсифікації аграрного виробництва та запозичення прогресивних технологій з країн Заходу.

Що стосується інфраструктурних питань, то представник земської ліберальної партії, враховуючи дефіцит бюджетів повітових та губернських земств, відстоював участь земських установ у фінансуванні найбільш потрібних і перспективних

---

²² Ibid. С. 129–130.

проектів, скажімо капітальних інвестицій у побудову загальноімперських залізниць, з метою покращення умов логістики для економічної діяльності. Окремо, опозиціонер наголошував на дотриманні прогресивного принципу у справі асигнування коштів: заможніші повіти повинні були сплачувати більшу частку земського паю.

Висловився В. Хижняков й з приводу небезпеки ймовірного етноконфесійного протистояння у регіоні. Ліберал акцентував увагу на тому, що абсолютна більшість торговельних та розважальних закладів повинні бути або у державній, або у муніципальній власності, оскільки існуюча монополія єврейської комерції у цій сфері може призвести до можливих ексцесів. Констатуючи регрес земської медицини та освіти в умовах доби Контрреформ імператора Олександра III, прогресист наполягав на тому, що земські установи зобов'язані неухильно продовжувати політику модернізації, започатковану епохою Великих реформ.

Негативно оцінивши стан розвитку земського господарства північної України за матеріалами ревізії, В. Хижняков прийшов до однозначного висновку про те, що земські інституції повинні невідкладно зайнятися проблемами економічного розвитку регіону, що у кінцевому результаті призведе до вирішення основних життєвих проблем абсолютної більшості населення провінції – селянства. Василь Михайлович оприлюднив перелік заходів, які, на його переконання, могли б якісно покращити стан земського господарства, зокрема – відкриття профільних закладів аграрної освіти, поширення серед селянства новітніх наукових знань і сучасних технологій виробництва, наполеглива інтенсифікація сільського господарства шляхом інтенсифікації та збільшення продуктивності праці, створення у провінції колективних форм розвитку та поступу капіталістичного аграрного сектору (кооперативів, спілок, кас), подальший розвиток ремесла та промислів тощо.

У цілому, рукопис В. Хижнякова відображає базові інтенції соціальної та економічної програми земського ліберального руху на півночі Лівобережної України, вкотре доводячи, що досліджувана течія у визвольному русі Російської імперії другої половини 19 ст. мала самодостатню та дуже перспективну візію майбутнього держави.

REFERENCES

- Zhilenkova, I.M. (2000) Liberalno-demokratychnyi rukh v Ukraini (druga polovyna 19 – pochatok 20 stolittya) [Liberal-democratic movement in Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. Avtoref. dis... kand. ist. nauk. [in Ukrainian].
- Kotelnickij, N.A. (2021) «Evrejskij vopros» v dejatel'nosti zemskoj liberalnoj frondy severnoj Ukrainy 1880 gg. [‘Jewish question’ in the activities of the regional liberal front of northern Ukraine in 1880]. *Vestnik Rossijskogo universiteta družby narodov. Serija «Istorija Rossii»*, 1, 32-46 [in Russian].
- Kotelnickij, N.A. (2022) «Pisma iz Chernigova» V.M. Hizhnjakova jak dzherelo z istoriyi zemskogo liberalnogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoyi Ukrainy (60–80 rr. 19 st.) [‘Letters from Chernihiv’ by V.M. Khyzhnyakov as a source for the history of the Zemstvo liberal movement

- in the north of Left Bank Ukraine (60–80s of the 18th century)]. *Visnik nauki ta osviti*, 1, 287–295 [in Ukrainian].
- Kotelnickij, N.A. (2022). Dopovid V.M. Hizhnjakova Chernigivskomu gubernskomu zemskomu zibrannju shhodo pokrashhennja organizaciyi pochatkovoyi narodnoyi osvity jak dzherelo z istoriyi zemskogo liberalnogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi Ukrainy (80-ti rr. XIX st.) [V.M. Khizhnyakov's report to the Chernihiv provincial zemstvo assembly on improving the organization of primary public education as a source from the history of the zemstvo liberal movement in the north of Left Bank Ukraine (80s of the 18th century)]. *Suspilno-politichni procesi v Ukrainy ta sviti: istorija, problemy, perspektyvy: mater. IX Vseukr. nauk.-prakt. konf.* (Sumy, 29 kvitnja 2022 r.). Sumy: Sumskyi derzhavnyi universitet, 68–74 [in Ukrainian].
- Mojsienko, V.M. (1999). Liberalno-demokratychnyi ruh v Ukrayini (seredina 60–80 rr. XIX st.) [The liberal-democratic movement in Ukraine (mid-60s - 80s of the 19th century)]. Avtoref. dis...kand. ist. nauk. [in Ukrainian].
- Rahno, O.Ja. (2009). *Vasil Hizhnjakov. Chernigivski zemci. Istoriko-biografichni narisi* [Vasyl Khizhnikov. Chernihiv citizens. Historical and biographical essays]. Chernigiv: Upravlinnja u spravah presi ta informacii, 186–222 [in Ukrainian].
- Rahno, O.Ja. (2007). Golova Chernigivskoyi gubernskoyi zemskoyi upravy V.M. Hizhnjakov: vihi zhittja ta gromadskoyi dijalnosti [Head of the Chernihiv Provincial Zemstvo Board V.M. Khizhnyakov: milestones of life and public activity]. *Siverjanskyi litopis*, 5, 110–115 [in Ukrainian].
- Redkina, O.A. (2002). Zemstva Livoberezhnoyi ta Pivdennoyi Ukrainy jak organi misceвого samovrjaduvannja ta osередki liberalnogo ruhu v drugij polovini XIX - pochatku XX stolittja [Zemstvos of the Left Bank and Southern Ukraine as bodies of local self-government and centers of the liberal movement in the second half of the 19th and early 20th centuries]. Avtoref. dis... kand. ist. nauk. [in Ukrainian].
- Hizhnjakov, V.M. (1888). *O revizii volostej v nekotoryh uezdah Chernigovskoj gubernii v 1888 godu* [About the audit of volosts in some counties of Chernihiv province in 1888]. Chernigov: Tipografija Chernigovskogo gubernskogo zemstva [in Russian].
- Jucevich, P.O. (2021). *Gromadska ta politichna dijalnist Oleksandra Fedorovicha Lindfors (1837–1890)* [Public and political activity of Oleksandr Fedorovych Lindfors (1837–1890)]. Avtoref. dis... kand. ist. nauk [in Ukrainian].
- Jucevich, P.O. (2021). *Gromadska ta politichna dijalnist Oleksandra Fedorovicha Lindfors (1837–1890)* [Public and political activity of Oleksandr Fedorovych Lindfors (1837–1890)]. Disertacija... kand. ist. nauk. [in Ukrainian].